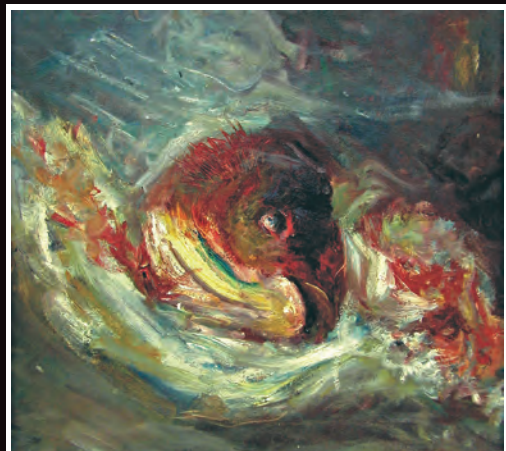

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. III (2005), No. 2

KNJIŽEVNO VREDNOVANJE

*Saša Ćirić • Boško Tomašević • Srđan Simeunović • Rale Damjanović
Labud Dragić • Vujica Rešić Tucić • Marinko Arsić Ivkov*

Istraživanja

Aleksandar A. Miljković

Ogledi

Slaven Radovanović

Zbivanja

Marinko Vučinić

Pogledi

Obrad Stanojević

Polemike

Ivan Ivanović

Dosije

Dragoljub Ignjatović

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. III (2005), No. 2

Glavni i odgovorni urednik

Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Predrag Čudić

Ivan Ivanović, zamenik glavnog urednika

Marinko Arsić Ivkov

Predrag J. Marković

Dejan Milić, sekretar

Nikola Šuica

Vladimir V. Vodinielić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

Adresa uredništva

Beograd, Andre Nikolića 29, tel/fax: 011/3064-571

E-mail: cups@cups.org.yu

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Tiraž

300 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 800 din., za ustanove 1600 din.

Uplatiti na račun: 275-2230121081100-19

Za inostranstvo: 60 EUR / 75 USD

Societe General Yugoslav Bank

Vladimira Popovića 6/apt B 31 Beograd

SWIFT address SOGYUYBG

EUR: 222 30121 0083 06

Ilustracija na naslovnoj strani

Milomir Romanović, „Riblja glava“, 1975/6.

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštampavati, bilo u celini, bilo u delovima, bez izričite saglasnosti Uredništva. Ocene iznesene u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju nužno mišljenje niti urednika, niti Izdavača.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. III (2005.), No. 2

SADRŽAJ

Uvodnik 3

KNJIŽEVNO VREDNOVANJE

Saša Ćirić

Jedan ogorčeni pogled na savremenu srpsku
književnu kritiku sa čitalačke margine 7

Boško Tomašević

Zaboraviti /srpsku/ književnu kritiku 21

Srđan Simeunović Sendan

Mafija sa ukusom književnosti 39

Ratomir Damjanović

Gust splet laži 49

Labud Dragić

Književno vrednovanje danas 62

Vujica Rešin Tucić

Čemu nova kritika 67

Marinko Arsić Ivkov

Naš najbolji savremeni kritičar 70

Istraživanja

Aleksandar A. Miljković

Razmišljanja nad knjigom
"Pod okupacijom" Borisava Stankovića 73

Ogledi

Slaven Radovanović

"Strašno" delo za strašno vreme 91

Tokovi

Danilo Kiš

Za pluralizam 103

Zbivanja

- Marinko M. Vučinić*
Srebrenica – uterivači istine i pravoverna zadržtost 107

Pogledi

- Obrad Stanojević*
Don Kihot i paraćinske koprive 115

Polemike

- Ivan Ivanović*
Srbijanac 127

Intervjui

- Srđan Simeunović Sendan*
Razgovor sa Vladimirom Arsenijevićem 149
Poruke i pouke srpskog oktobra (3) 153
Gordana Čomić
Postoji entropija društvenih procesa 154
Ivan Đorđević
Vapaj očajnih ljudi 173

Dosije: Dragoljub Ignjatović

- Jovica Trkulja*
Slučaj Dragoljuba Ignjatovića 199
Suđenje 202

Osvrti, recenzije, prikazi

- Marinko Arsić Ivkov*, Skica za portret Spasoja Šejića
(povodom šesnaestogodišnjice smrti i izlaska
devet romana ovog pisca) 229
Srđan Simeunović Sendan, I u Srbiji su bili disidenti
(O filmu *Mlad i zdrav kao ruža* Jovana Jovanovića) 235

U V O D N I K

Ovaj broj "Hereticusa" bavi se stanjem u savremenoj srpskoj književnosti, bolje reći pitanjima književnog vrednovanja. Postoji li potreba za preispitivanjem postojećih književnih vrednosti? Da li će vrednosti uspostavljene u vreme komunističke diktature i sa ideološkim predznakom biti stavljene pod lupu objektivne kritike? Kakav je stručni i moralni profil današnjih književnih kritičara? Ko i kako dodeljuje književne nagrade i priznanja?

Na ova pitanja, u rubrici Tema broja, odgovaraju pisci i književni kritičari Saša Ćirić, Boško Tomašević, Srđan Simeunović Sendan, Ratomir Damjanović, Labud Dragić, Vujica Rešin Tucić i Marinko Arsić Ivkov. Ovom temom bave se i autori tekstova koje objavljujemo u okviru drugih redovnih rubrika. Publicista Aleksandar A. Miljković u rubrici Istraživanja analizira jedno malo poznato delo Borisava Stankovića – život poznatog pisca u okupiranom Beogradu i posledice koje je trpeo nakon oslobođenja. Nakon rubrike Tokovi i pledoajea "Za pluralizam" Danila Kiša, u Ogledima pisac Slaven Radovanović, analizirajući delo slikara Milomira Romanovića, daje anatomiju represije prema umetnicima i njihovim delima koju vrše lokalni moćnici. Na primeru jednog provincijskog grada autor pokazuje kako se palanački mentalitet udružen sa političkom moći obračunava sa svojim najvećim neprijateljem – slobodnim duhom i autentičnom umetnošću. Taj grad je u velikoj meri paradigma savremene Srbije.

Zaključak koji proizlazi iz ovih tekstova je, nažalost, veoma sumoran. Tamo gde je trebalo da promene budu najdublje, one su najpliće. Umesto da svojim primerom bude pokretač i predvodnik ostalih promena u društvu, naša književna kritika, uključujući i onu univerzitetsku i akademsku, postala je kočnica tih promena, zagovornik statusa quo i bastion u celom svetu odavno porušenih mračnih totalitarističkih "ideala". Klanovi, osrednjost, sitni interesi, palanački mentalitet, beskrupuloznost, nepostojanje osećanja odgovornosti za javnu reč – to su pojmovi koji u najkraćem karakterišu one koji u Srbiji vrednuju književna dela i stvaraju današnju sliku srpske književnosti.

Marinko Vučinić u rubrici Zbivanja polemise sa zagovornicima ideje o genocidu nad Muslimanima u Srebrenici i zalaže se za uravnotežen i nepristrasan pristupa prema zločinima i stradanjima u bosansko-hercegovačkom građanskom ratu. U rubrici Pogledi, Obrad Stanojević, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, na zanimljiv način osvetljava Ser-

vantesov roman, da bi na kraju pomoću njega stigao do “filozofije” palanke. Književnik Ivan Ivanović u rubrici Polemike tekstom “Srbijanac” polemiše sa stavovima advokata Dragoljuba Todorovića i osporava njegovu tezu o povezanosti ideja Stevana Moljevića i četničkog pokreta Draže Mihailovića sa “Memorandumom” SANU i potonjim ratnim zbivanjima. Autor, naprotiv, pokazuje kontinuitet poslednjih ratnih zbivanja sa ideologijom i praksom komunističke Srbije i Jugoslavije i u ovima vidi uzrok najnovijeg građanskog rata i stradanja.

Tema razgovora Srđana Simeunovića Sendana sa Vladimirom Arsenijevićem u rubrici Intervjui takođe je savremeni književni trenutak Srbije. “Hereticus” nastavlja sa objavljivanjem serije intervjuja “Poruke i pouke srpskog oktobra” koje je Silvija Nadjivan vodila sa učesnicima u pružanju otpora režimu Slobodana Miloševića i u borbi za demokratske promene u Srbiji. U ovom broju g-đa Nadjivan razgovara sa Gordanom Čomić, funkcionerom Demokratske stranke, i Ivanom Đorđevićem, nekada, kako sam sebe naziva, “profesionalnim revolucionarom”, danas službenikom ministarstva.

U rubrici Dosije Jovica Trkulja obrađuje slučaj Dragoljuba Ignjatovića – od verbalnog delikta i optužbe do suđenja i presude. U rubrici Osvrti, prikazi, recenzije Marinko Arsić Ivkov piše o životu i delu Spasoja Šejića, pisca koji je ostavio značajno književno delo a stradao je kao žrtva “udružene” represije – politike, lokalnih moćnika i oficijelne književne kritike. Nakon tog, sledi osvrt na decenijama zabranjeni film Jovana Jovanovića “Mladi zdrav kao ruža”.

Beograd,
mart 2005.

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

Književno vrednovanje

Milomir Romanović, *Sećanja na veru*

Saša Ćirić
književnik, Beograd

JEDAN OGORČENI POGLED NA SAVREMENU SRPSKU KNJIŽEVNU KRITIKU SA ČITALAČKE MARGINE

Rezime: Autor piše o srozavanju savremene srpske književne kritike do mere da ona gotovo i ne postoji. Takvo stanje je odraz položaja kulture u društvu i stanja u samom društvu. Pre svega na osnovu književne kritike koja se objavljuje u književnim časopisima i kulturnim dodacima u raznim medijima, on analizira savremenu kritiku, pokušava da odgovori na pitanje zašto nema negativne kritike i daje svoje viđenje pojma i suštine književne kritike.

Ključni reči: književna kritika, vrste književne kritike, negativna kritika, književna vrednost, književni sud, književna periodika, mediji.

Uvod. Govor o savremenoj srpskoj književnoj kritici govor je o njenom nepostojanju. To nepostojanje je suštinsko iako nije apsolutno. Kritičari i dalje postoje a kritike se i dalje pišu, štampaju i javno saopštavaju. Međutim, prostor za njihovo objavljivanje bitno je sužen i dodatno marginalizovan, kritikom se sve ređe bave afirmisana imena sa dugogodišnjim stažom i ličnim integritetom. Oni su postali profesori univerziteta i stručni saradnici instituta, urednici u izdavačkim kućama, članovi najrazličitijih žirija za dodelu književnih nagrada, interni putnici koji otvaraju lokalne sajmove knjiga i drže javne tribine. Inventivnost i relevantnost kritičarskog suda je srozan, kritika je postala uslužno-prirodna aktivnost koja služi za obaveštavanje i advertajzing novih knjiga, negativna kritika potisnuta je, zaobiđena ili ukinuta, i to jednako kao: a) stručno rešeto, b) kao podsticaj poetički i društveno važnih polemika ili c) kao funkcionalna mreža pojedinačnih reakcija na nove knjige, pokrete i fenomene. Sam književni život kao sinergija delovanja različitih nezavisnih faktora: izdavača, pisaca, čitalaca, kritičara i novinara, urednika književno-tribinskih programa, organizatora naučnih i memorijalnih skupova, sajmova knjiga i književnih večeri, posetilaca, urednika i saradnika listova, časopisa i zbornika..., postao je¹ ujednačena i predvidljiva kombinacija događaja, gde se zna ko će gde nastupiti, dati svoj

1 Iako mi se čini da se dobrim delom oduvek i svuda odvijao pod senkom ko-terijsko-klanovskih veza, i još više opšteraiširene vere u njihovo tajno postojanje i svemoćni uticaj.

prilog/tekst, šta će reći/napisati i kome će šta (zauzvrat, kao znak dobre volje ili uspostavljenе saradnje) biti objavljeno itd. Sve to u bitnom smislu demotivіše rađanje negativne kritike, svodeći sferu stručne recepcije na “zlaćenje prosečnosti”, ustoličenje i stalno favorizovanje besprekornih klasika i novoproglašениh kanonskih veličina, za izostanak *megdana* serdara i vojvoda. Kako je društveni status kulture uopšte status omalovaženog segmenta društva, to se o finansijskom krvotoku² (sredstvima potrebnim za realizaciju umetničkih projekata, autorskim honorarima, ostvarenom profitu) može reći da je malokrvan ili začepļjen, odnosno da je organizam kulture na putu da razvije alternativne sisteme prenošenja vitalnih telesnih tečnosti i hrane, odnosno da izumre vegetirajući u nekoj vrsti evolutivne poluforme.

Za razliku od jasne i oštre podele kulture (to je važio i za medije) tokom 90-ih na onu režimsku, potkupļjivo-sterilnu, ignorantsko-slugeranjsku kulturu, koja se stvarala kao da se ništa oko nje ne dešava, ili da to nema nikakav uticaj na ono što se stvara (poznate su bile teorije: *što gore oko nas, to bolje po umetnost*; odnosno, *haos, rat, patnja je prirodno okruženje svake velike umetnosti*) i na različite vrste opozicionih kulturnih alternativa koje su se dovijale za novac, povremeno pravile kompromise sa centrima moći, a povremeno se trudile da svom delu ugrade jasnu kritičku notu ili ga preoblikuju u jasan društveni angažman, ipak, uglavnom se frontalno ne sukobljavajući sa ratnim zločinima, njihovim herojima i sa državnim terorom. Već tokom 90-ih su 80-e, doba titoizma bez/posle Tita, bile zaboravljene i prezrene u novim šovinističkim orgijama nacionalnih i intelektualnih elita, tako da se sistem, recimo SIZ-ovskih dotacija kulturi po oprobanom ključu koji su držale partijske komisije i njihovi stručni konsultanti, vreme progona slobodoumlja i vreme razvijanja škrjuta zbog nacionalnog poniženja i državotvorne osujećenosti (*Knjiga o Milutinu, Kolubarska bitka, Golubnjača...*), kod starijih zadržao kao bleđa uspomena ili okidač nostalgičnog sentimenta, a kod mlađih kao period o kome su dosta slušali mada ne znaju šta da misle – te misle ili kroz optiku usvojenog revitalizovanog nacionalnog konzervativizma ili kao na doba mekog režima organizovane neslobode, koje je porodilo neke mehanizme (državne potpore kulturi) koje treba, u određenom obliku, i dalje čuvati.

Ja ću o savremenoj srpskoj književnoj kritici pisati sa stanovišta svog kontinuiranog ali nepotpunog uvida u sve književne časopise i kul-

2 Koji, kao što upućuje ova metafora, jedini omogućava da kultura postoji mimo entuzijazma početnika i jurodivih skribomana, prigodničarske rutine i plasiranja nedorađenog rukopisa, te mimo posvećenih čitanja i napornih akribičnih studija – koje jedini daju ozbiljnost i dubinu kritičkim duhovnim disciplinama.

turne dodatke koji neguju kritiku posle nekoliko godina, dakle, sa pozicija i na način koji je istaknut u naslovu ovog oglada. Pratiću sledeće teme: priroda kritike u periodici i medijima, galimatijas pozicija i uloga aktera književne kritike, nepostojanje negativne kritike, početnička, akademska i nepostojeća kritika i šta kritika jeste *per se*, šta treba da obuhvata i za koga se piše.

Na kraju sledi mali appendix e-mail prepiske o autorskoj iskrenosti i neophodnom stepenu “oštrine” književne kritike i polemike sa pesnikom i književnim inetrvjuerom Dragoljubom Stankovićem.

Kritika u periodici i medijima. Vrsta i pozicija književne kritike u savremenoj srpskoj literaturi direktno je određena mestom, karakterom i uticajem savremene časopisne, i šire, medijske scene u Srbiji, i to u onom delu u kome još uvek postoji spremnost da se ustupa određeni medijski prostor, što je ozbiljnije analitičko promišljanje i kritičko vrednovanje fenomena kulture i samih artefakata (umetničkih dela).

Dve temeljne kategorije (činjenica) definišu časopisno-medijsku scenu: neredovnost književne periodike (ogromna kašnjenja – neizvesnost kada će se, i da li, pojaviti i da li će uspeti da poštuju odabrani tempo dinamike izlaženja – 1, 2, 4, 6 puta godišnje); neprofilisanost koncepcija, odnosno pad uređivačkih kriterijuma (paradoksalno, i pored kašnjenja, problema sa načinom finansiranja i nepostajanjem institucije autorskih honorara, umesto da se nametnuto odlaganje iskoristi da naredni broj bude sadržajnije, ako već ne može biti aktuelan, uredništvima je više stalo do toga da se broj, pre ili kasnije, pojavi, sa neizmenjenim sadržajem i listom učesnika, nego da bude reprezentativan), nedostatak honorara koji od urednika čini volšebnika da ni iz čega stvori nešto, odnosno, motiviše forsiranje prijateljskog selektorskog nepotizma na uštrb vrednosti (kako vratiti prilog/tekst prijatelju, renomiranom autoru zato što ne zadovoljava uređivačke uzuse, kad ti je, sine pecunia/gratis/za dž, izašao u susret, donevši ti svoje tekst-čedo, umesto da ga “uvalja” za neki honorar, odnosno gura ih, a sa njima – urednicima i sam časopis, u ruke pohotnih početnika i u sivu zonu poslovanja – reprinti i prevodi bez autorskih prava)).

Mimo književnih časopisa, važno (zapravo znatno važnije – sa stavovišta jedne od osnovnih funkcija književne kritike – skretanje pažnje širokoj čitalačkoj populaciji na bezvredno delo i prvo upoznavanje sa njegovim uočenim vrednostima) mesto za književnu kritiku su dnevne novine i elektronski mediji. Forma/t te književne kritike nužno je saobražen(a) predviđenom prostoru (određenom broju šljafni, odnosno karaktera). Za takvu vrstu tekstova, i oni su najčešće i kad ih ima, neki oblik produžene informacije ili skraćene perifraze, koja možda dopušta i ličnu (autorsku) sviđa-mi-se-ne-sviđa-mi-se poentu. Elektronski mediji

(sem državnog radija, koji to čini na opsežan ali produkcijski nesavremen i nezgrapan način), i to je opasna kvazitržišna tendencija, beže od kulture (samim tim i od književnosti i književne kritike) kao od nečega što navodno ne zanima širi krug ljudi i što, čini im se, kao da mora da bude dosadno, nerazumljivo i naporno za mentalnu konzumaciju. Čak se i alternativni mediji odriču kulture, u potpunosti je proteruju sa svog programa, svodeći sve što dolazi iz ove sfere na informaciju i na veselu-neobaveznu, neanalitičku i komercijalnu-propagandnu poruku. Redakcije za kulturu se rasformiraju ili uključuju u lukrativnije rubrike i novinarske aktivnosti.

Kao redak svetao primer su nedeljnici (*Vreme, Nin, Reporter*) i relativno odskora pokrenuti kulturni dodaci dva dnevna lista (*Politika, Večernje novosti, Danas* za sada neka bude po strani). Problem nedeljnika je u nepromenljivosti kritičara, odnosno zameni forme književne kritike nekom vrstom prijateljskog ćaskanja povodom knjige, opštim a nepotrebnim političko-kulturološkim napomenama, perifrazama kao zameni za analizu, te višegodišnjim pronosiranjem jedne vrednosne perspektive koja se iznova primenjuje na svakoj novoj knjizi koju kritičar uzme u svoj razmatrački fokus.

Veći je problem kulturnih dodataka ova dva najčitanija dnevnika. Oni su najčešće puka programska, vrednosna i ideološka metastaza svojih rubrika za kulturu, odnosno opšte kulturne i političko-ideološke orijentacije samih dnevnih novina. Ne računajući izuzetke, autore koji očigledno po pozivu prilažu neki svoj tekst, i žmureći na besramnu samoreklamu svojih kiosk izdanja (koja nelojalno pokopavaju izdavačku delatnost kod nas), ni najbolji saradnici (to će reći oni koji pišu iz broja u broj a nisu novinari ova dva lista) ne iskaču iz okvira dva konzervativna, malograđansko-umerena i oportuna svetonazora. I naravno, oba dodatka su bez negativne kritike, što je u stvari rak rana, mesto kritičarskog licemerja i refleksa pravog duhovnog stanja kod nas.

Nepostojanje negativne kritike. Pod pojmom kritike podrazumeva se pre svega, ili čak isključivo, ona vrsta razornog vrednujućeg suda kojim kritičar "uzima skalp" autoru i koja je, verujem, ponajviše zaslužna da kao vrstu autorske protivreakcije proizvede tzv. kastracionu / kompenzacionu teoriju, po kojoj je svaki kritičar osujećeni ili nedaroviti umetnik koji svoju stvaralačku uskraćenost i jalovost kompenzuje proizvođenjem omalovažavanja i uvreda, (jeda i mržnje), koje štedro izliva na poprsja onih koji neuporedivo više vrede od njega samog.

Skerlić će, možda, i nepravedno ostati ponajviše upamćen (pored udžbenički unotirane impresionističke pohvale prvom izvođenju *Koštanje* u Narodnom pozorištu u Beogradu početkom 20. veka; i to on – zastupnik naučne, multidisciplinarnе istorije književnosti) po oporoj bes-

prizivnosti nekoliko osuda (Disa, Dragutina Ilića, modernističkog defetizma...), dok će Mihiz, pored penušave lepršavosti kritičkog stila, koji obično nije pokrivaio ništa više od srećnog i neobičnog sintagmatskog spoja bez teorijske dalekosežnosti, biti citiran kao autor iskaza da se na poratni kritičarski tron dolazilo preko leševa³ onih koje je ambiciozni kritičar izvoleo uzeti na svoj nišan.

Utoliko je paradoksalnije uočiti nepostojanje utemeljene, akribično pisane kritike sa pozicija poetički i lično neisključivog književnog ukusa i suđenja, kritike koja će vraćati knjige na doradu, odnosno koja će bez ustručavanja i stida od teških reči zapečatiti nečiju uzaludnu književnu karijeru. Kritičar nije pedagog i ne treba da bude empatijski nastrojeni psihijatar: ako je pisanje oblik psihoterapije, a izdavaštvo uslužna delatnost a ne rezultat stručne estetičke selekcije, kritičaru (i inače) ne preostaje ništa drugo nego da bude grobar, odnosno eugenički službenik za odstrel smrtno bolesnih životinja kojima nije mesto ni u vrtu uživanja ni na policama.

Uopšte, aktuelnu književnu kritiku koju srećemo po književnoj periodici odlikuju ignorantska kurtoazija (može i obrnuto – kurtoazno neznanje) i oportunitizam. “Glavni igrači” povukli su se na svoje katedre i institute, iza busija uredničkih i meštarskih stolaca za žiriranje, u duboku ilegalu naučno-istraživačkih projekata, te na posvećene stupce honorisanih priloga, tribinske turneje i druge javne nastupe (uz dnevnicu i putne troškove). Ali tu nema ničeg spornog. Naša literatura je jedan neozbiljan hobi – niko ni u najgrotesknijem apsurdu ne pomišlja da se može živeti od pisanja; autorski honorari su, i kad ih ima, a najčešće na njihov pomen sevne zlatni zub tugaljivog eekanja, simbolični (otuda su svi pisci društveni simbolisti), lektora i korektora ili nema ili njihov posao obavlja sam urednik izdanja, verovatno od dugog vremena i nepostojeće radne obaveze – jer objavljuje šta stigne (kvantitet na ceni), šta vlasnik kaže (vlast privatnog kapitala i tržišnih zakona) ili čega se dočepa (oštra konkurencija u bari bez mnogo krokodila, ali sa previše vodenih buba i komaraca) i onda je njegov posao svršen. Zašto bi književni kritičari bila drukčija svojta? Najpre, zašto bi književni kritičari bili samo književni kritičari? Potencijalni sukob interesa, nagomilavanje funkcija, uzurpiranje javnog kulturnog prostora – sve je to beznačajno pred činjenicom očajnih socijalnih uslova i za izdavače, i za autore, i za kritičare, i pred činjenicom oskudnog potencijala novoiniciranih u književne vode. Što je i logično – homo je sapiens, te hrli u mirne vode socijalno isplativih poslova i profesija. Literatura se predugo obdelavala entuzijazmom a ne pragmatičkom inteligencijom.

3 U tom svejersnom vitlejmskom pokolju nevinih (i ne-talentovanih) autora.

Opet, čini se, da su mlađahne godine pan-socijalizma i državne skrbi kulture i njenih radnika uspele da proizvedu generacije talentovanih autora i kritičara (naravno, pošto je poratno doba izvelo pogibeljnu lobotomiju građanskog društva, radnih navika i obrazovnog sistema, uspelo da upokoji i protera neke od vodećih intelektualaca a da odstrani ideološku i kulturtregeršku heterogenost), koji su sada nalik na lutajuća ostrvca, otrgnuta od nekadašnje matice posle kataklizme, sa iskustvima koja se ne traže i ne cene i saznanjima koja nikome nisu potrebna. Naše vreme porodilo je autistično i ksenofobno društvo onih koji nisu putovali, koji uglavnom ne govore strane jezike niti se njima služe, društvo mladih generacija bez solidnog obrazovanja, dakle generacija bez perspektive. Takav purgatorijum, koji kažnjava ali ne pročišćuje, nalik ruiniranoj kućerini u kojoj davno više niko ne stanuje a niko nema para da je sruši i podigne funkcionalniju građevinu, nužno porađa mlade koji ili cene moć i novac ili su fanatično skloni naivnom misticizmu, gde je najdarovitijem namenjen egzodus ili tugaljivo glavinjanje, svesni da su žrtve bez ikakvog razloga i smisla, dok je udomljenima još u utrobi isplaniran razvojni put od privatnih škola do skupih inostranih koledža.

Kritičari ponajviše, ta usamljena ostrvca koje struja nije nanela negde drugde, saživljeni sa duhom i običajima tla, postaju svaštari, trgovački putnici, kopci što se ustreme na svog zeca, ali ne i na praznu slamu. Ni tu nema ničeg spornog. Posebno što se tu i tamo daju bez nadoknade svoji tekstovi, što u ime stare ljubavi, nostalgije ili spisalačkog treninga, a što da bi se ostalo u javnom polju. Njihovo je carstvo ovdostupnog te se ne treba čuditi ni jediti zbog eventualne sinergije honorisanog rada. Kao što jedan od njih reče – da se bavio bankarstvom, uspeh, kao ni u oblasti književnokritičkog poslovanja, ne bi izostao, ali bi bankovni saldo bio enormno pozitivno disproporcionalan. Što će reći da žrtva koju kritičar podnosi izbegavši lukrativni osmeh neke srećnije zvezde pod kojom bi malen hodio, mora da se prihvati sa zahvalnošću i smerno štujući književnokritičko iverje što povremeno otpadne sa postamentirane veličine.

Ali tu nastaje problem i, može biti, tu stoluje razlog nedostatka negativne kritike. Kako kritičar može da nadraste urednika u izdavačkoj kući te da vrstu kriterijuma i ostvareni nivo estetičkog suđenja striktno primeni na sve što kao urednik potpisuje? Kako da kritičar⁴ ospori onu izdavačku orijentaciju kod drugih kuća koju i sam promovise. Ka-

4 Kviziliterarni šund deo je uobičajnog izavačkog biznisa u svetu koji niko od naših kritičara ne dovodi u pitanje. To se ne prikazuje (ne čita?) kao i

ko da kritičar udari na kritičara, kuća na kuću izdavačku, kada ih vezuju nežne uspomene na zajednički uspon i bratsku podelu pozicija. Vrana vrani oči ne vadi, jer a) to vrabac/čvorak svakako nije u stanju; b) orlova ionako nema (rano polećeli); c) to je pipav (hirurški), naporan (treba sve iznova pročitavati), u najmanju ruku neprijatan posao (perje će leteti a ni za kakve novce). Tako vaskrsava duh antisemitizma, šund-argumentata, otrovne primitivne paškvile nesvakidašnje hrabrog izdavačkog poduhvata, a da prema tome većina tzv. kritičarske elite ostane ravnodušna, kalkulantski i/ili ignorantski, ili sramotno podeljena. Češe se samo onaj ko je neposredno prozvan, polemike vode jurišnici izdavačkih interesa ili lično povređeni u meri i na način svoje pristojnosti i javne funkcije. S druge strane, nepotizam bliskosti/ prijateljstva/ poštovanja (sa interesom dodatne saradnje ili bez njega) više nego obrazac klanovsko-koterijske podrške, proizvodi u našoj kulturi čitav niz samohvalisavih promocija u kojima jedni hvale zato što su za to plaćeni, drugi zato što osećaju obavezu ili poštovanje prema autoru (a donekle o knjizi tako nešto i misle), odnosno znaju da će im takva usluga jednom biti vraćena (po običaju *pozajmice* iz stare seoske zadruge). Svet je mali, mreža je ispletana, pa iako menja sadržaj svojih čvorišta, ona funkcioniše bez zastoja. To je perpetum mobile tržišne privrede u tranzicionoj kulturi, gde su svi podmireni a niko nesrećan, sem ako je gadno zakinut u raspodeli uloga, odnosno zaboravljen pri podeli profita.

Šta je kritika. Kao što je učinio Sartr u svom znamenitom eseju “Šta je književnost”, može se postaviti pitanje “Šta je književna kritika danas”, odnosno koje vrste književne kritike postoje. Bez dalekosežnih teorijskih pretenzija, uočiću da se relativno često može čuti/pročitati očekivanje (ili imperativni zahtev) da kritika bude: a) jasna i koncizna, razumljiva i dostupna širokom čitalačkom krugu; b) zabavna i uzbudljiva, stilski i čitalački inovativna; c) odsečna i rezolutna u svom opredeljenju

da ne postoji, ali i ne osporava. Takva parazitska vrsta literature je kao korov koji je kompromitovao žitorodne knjiške vrste, prekrpio ih do neprepoznatljivosti, zauzevši pri tom, kao ono kukavičije jaje, njihovo mesto. Možda kritičar misli da nije smetlar ni herbicidni zaprašivač; on naivno veruje da u zabranjeni vrt visoke literature korov nema pristupa a inovernima i zatupastima ionako nema pomoći. Što je pristup elitističkog nihilizma utoliko čudniji ako dolazi od ljudi iz najviših obrazovnih institucija. Ako književni ukus čitalaca nije moguće oblikovati čak ni za osnovno razlikovanje između prihvatljivog i teškog štiva, odnosno ako je svaka vrsta javne kritičke preporuke nekomunikativna, čemu onda taj silni istraživački rad, silosija tekstova, predavanja i tribinsko-simpozijumskih nastupa? *U zemlji u kojoj Ljiljana Habjanović Đurović proda najviše knjiga, a članovi srbijanskih biblioteka najčešće posegnu za takvim štivom, biblioteke treba egzemplarno zatvoriti a izdavačke kuće ukinuti dekretom.*

za ili protiv knjige o kojoj piše; d) pouzdana u izboru knjige, kritičkoj pronicljivosti i estetskoj vrednosti koju promovirše itd.⁵

a) Razumljivu jezgrovitost ištu (zajedno sa brendiranim autorskim imenom) vlasnici tiražnih dnevnih novina, koji bi u isto vreme da se do dvore čitalačkom plebsu, a opet da ostanu na glasu kao “urbani”. /Možda su najbolji primer za to “Blic” i Vesna Trijić, pri čemu bi se, opet možda, uz nešto talentovaniju saradnicu postiglo više, ali književna kritika ne ljubi lance Prokrustove postelje. Drugi najbolji primer su mesečni tzv. kulturni vodiči, “Yellow cab” ili “Grad” recimo, odnosno, posrbljeni fancy magazini, uglavnom za teen populaciju, po ino-licenci, tipa “Lepota i zdravlje” ili “Cosmopolitan”, koji fingiraju i klasične kulturne rubrike i proto-književnu kritiku. Ono što se ovde preporučuje neka je vrsta neoglašenog advertajzinga (nigde ne piše da je reč o zakupljenom prostoru), odnosno preporuka za čitanje, ili bar kupovinu, onih naslova i autora koji se, pretpostavljam slažu sa osnovnom low kulturtregerskom orijentacijom listova/vodiča; što će reći, daju se preporuke za glupavo, brainwashing štivo žanrova trivijalne literature, čime se najdirektnije MTV-jevskoj generaciji fast food-aa, fast sex-a i ideala easy leavinga, stvara privid šta jeste kultura, i još gore od toga, šta kultura/literatura jedino može da bude u promenjenim socijalnim i medijskim uslovima. A što opet idealno pasuje sa ovdašnjim malograđanskim mentalitetom, indukovanim autizmom i vazda uticajnom fascinacijom spoljašnjim obeležjima moći./

b) Zanimljivo je da se kritici ispostavlja ovakav zahtev i iz mainstream centra i sa tzv. margine (iako su oba pojma “imaginarna”). Lično sam prisustvovao uredničkim pledoajeima za “disfrekvenciju” (što ređu upotrebu) stranih, stručnih i visoko apstraktnih “reči i izraza”, te za izbegavanje srodne komplikovane sintakse. Takvi urednici veruju da je sve (književnu kritiku koliko i filozofiju), i mimo novinskih stubaca, moguće reći na drugi način, a da se suština sačuva. Njima nije stalo samo do toga da im se čitaoci ne razbeže, ili da pribegnu strategiji tzv. dijagonalnog čitanja,⁶ tako dragoj, mada u neku ruku i neophodnoj, članovima vodećih literarnih žirija, već što nemaju poverenja u intelektualni kapa-

5 Ovo je neka vrsta skraćene nemoguće klasifikacije koju, recimo, srećemo kod Borhesa, a pominje je Fuko u knjizi “Riječi i stvari”. Poenta ovde nije ni u apsurdizaciji obuhvatnosti postupka klasifikacije, niti u demonstraciji nemoći da se potpuno i precizno navedu u nekoliko poteza najbitnije odlike grupe, već u pukom konstatovanju nekoliko osvedočenih empirijskih mišljenja o prirodi književne kritike danas – kakva je ili kakva bi trebalo da bude.

6 To je metod tzv. slučajnog uzorka; iščita se recimo 1, 5, 27, 142. str., pa ako one zadovolje, ili upute na pomisao da tu “ima nečega”, čita se i ostatak

citet svojih čitalaca, polazeći od površnosti i osrednjosti kao nepromenljivih karakteristika svoje ciljne grupe. Imali oni u tome pravo ili ne, bilo bi prikladnije kritiku takve koncepcije pre izostaviti nego kostimirati u dvorsku ludu ili rođendanskog klovna; što bi, u stvari, trebalo učiniti i sa ostalim člancima iz kulture pisanim po istoj modli – pa nek preostane, vičem ja sankilotski suicidalno, tranziciono malburžoasko i palanačko žutilo, melanž “crne hronike”, “kako žive poznati”, aferamerida i dnevnih izjava političara.

Opet, zahtev kritici koji stiže sa tzv. margine, da bude relaksirana i zanimljiva, suvisao je i sasvim legitiman, a u skladu je i sa načelima nekoliko estetika – filozofije običnog života, neonaturalizma/verizma, poetike minime, kao i sa nešto strožom podelom “žanrova”, po kojoj je “primereno” da novine i časopisi budu po jeziku, stilu i konceptu bliski tzv. lakim žanrovima, a knjige i zbornici onim teškim, koje ionako čita mali broj ljudi: (jedni što moraju, pa i to ovlaš i selektivno; drugi jer nalaze da im je to prečica do srži knjige; treći tek iz razloga intimne pasije i obrazovnih potreba). Problem “relaksiranosti” dolazi od pokušaja da se izbegnu teorijska promišljanja, kao da je čitalačka džada bezobalno široka i čista, te da se o stvarima književnim može govoriti kao da su juče s neba pale baš pre nas, kao da nije bilo ni Aristotela, ni Barta, ni Veleka, ni ruskih formalista. Dakle, da se govori školski banalno, generalizujuće glupavo i neprecizno, vezujući se jedino za svoju nereflektovanu impresiju, i vrteći time onu nejestivu smesu u olupanom metalnom buretu (kako kritiku, en general, vidi Č. Bukovski). Te smo osuđeni da doveka mantramo o *lepoti stila, dubini misli, čistoti jezika, gramatičkoj pravilnosti, pogodnosti teme, uverljivosti likova, saglasju forme i sadržine, kritičkom angažmanu* itd., itd., a u onoj komercijalnijoj varijanti pseudokritike nismo osuđeni čak ni na to. Tu je tekst ionako hijeroglifska podrška šarenom dizajnu stranica, između reklama, krupnih naslova i ogromnih fotografija.

Jedno je, dakle, pisati relaksirano i pametno, sasvim drugo relaksirano od pameti i od duhovitosti, prizemno, inflatorno, nepotrebno.

c) Kritika mora sadržati neku vrstu književnog suda ili suđenja, t.j. vrednosne procene teksta/dela, ali se ne sme na njega svesti. Kritički tekst nije priprema ili prolegomena za završni coup de grace koji bi došao u vidu suda ili zaključka (niti je on u kritičkom tekstu jedan i završni). Za mene lično, bez primene analitičkog postupka, bez heurističkog traganja i samopreispitivanja, književna kritika ne vredi mnogo. Iako se zbog imanentne ograničenosti prostora kritika ne upušta u teo-

knjige (to ponajviše važi za najopsežnije književne vrste, roman u prvom redu).

rijske raspre, podrazumeva se da je ona vođena, odnosno da ih ona prirodnom svog pristupa i protežnošću svoga suda inicira i gotovo da predstavlja uvod u polemiku. Činjenica da kod nas polemike, sem u retkim slučajevima, izostaju, svedoči da se književnost ne čita (i pored enormne godišnje izdavačke produkcije), da čitaocima svih fela nije važna (u toj meri da se oseće pogođeni/prozvani pa da reaguju), kao što je to, recimo, slučaj sa političkim temama, da je sama književnost eskapistička, komercijalna/trivijalna,⁷ loša, a da je književna kritika ulizivačka, rutinska, nepostojeća.

d) Pouzdanost kritike može biti nekakav njen cilj, iako je ona pre svega ne-ciljani rezultat dugovremenog korektnog rada. U romanu *Više od nule* Zvonka Karanovića narator ističe svoju privrženost muzičkim recenzijama Žikice Simića, koja ide dotle da on kupuje novoizdate CD-eove samo zato što ih je ovaj kritičar preporučio. Reč je o poverenju između kritičara i čitaoca koje se godinama gradilo i konačno učvrstilo. Mimo logičnog (i neophodnog) razilaženja u ukusima, tj. mimo nužne limitiranosti kritičarevog ukusa i afiniteta, ostaje njegovo (intelektualno i estetičko) poštenje. Kritika bi, zapravo, u svom optimalnom vidu trebalo da predstavlja sraslo poštenje, talenat i beskompromisnost. Tek kao takva ona postaje pouzdan oslonac u kulturi, čija se svaka oblast razvija na temelju unutrašnjih kreativnih antagonizama legitimno različitih kritika. Danas imamo (povremeno) solidne kritike, ali (uglavnom) nemamo pouzdanih kritičara.

Akadska kritika. Lično smatram da ne postoji problem tzv. akademske kritike iz prostog razloga što akademska kritika ne postoji. Rekao bih da je problem zapravo u tome što takve kritike nema. Recimo da se pod ovim pojmom podrazumeva:

- dosadno i neaktuelno dociranje, koje se izvodi sa autooktroisanih besamrtnih visina,
- vera u klasicizam uprkos svemu,
- podrška vanvremenim vrednostima,
- rigidna zadrtnost suđenja, i
- šuma logoreičnosti (sećanja) od koje se ne vidi drveće pojedinačne knjige.

Pošto živimo u mikrohaotičnoj turbulenciji tržišta u nastanku, bez main streama i avangarde, jedna akademska kritika (i sama Akademija) kao:

⁷ Da ima, kako je to Jasmina Lukić utvrdila u svom tekstu/predavanju (*Kako čitati trivijalnu književnost*, Zbornik *Kako čitati*, Narodna biblioteka Srbije, 2005.), takva književnost ima “normalizacijsku” a ne “subverzivnu” funkciju u danom književnoistorijskom i socijalnom trenutku.

- sistem utvrđenih stabilnih vrednosti,
- riznica prikupljenog i proučenog znanja,
- usvojeni i nametnuti tip obrasca kritičkog govora,

bila bi više nego korisna u našoj kulturi, i to za nekoliko ciljeva:

1) kao pouzdan reper/svetionik kulturnog tradicionalizma i institucionalizma, u odnosu prema kome bi se sameravala sva odstupanja, potresi i sve negacije,

2) kao arhivska građa raznovrsnosti koja neće gubiti svoj obrazovni potencijal,

3) kao vrsta ili žanr komunikacije na koju se u medijima i polemikama uvek može pozvati, zahtevati je ili kretati se ka njenoj modifikaciji, a čija bi primena obezbedila uputnu i neupitnu stručnost, pristojnost, plauzibilnost i motivisano razvijanje individualnih razlika.

Kritika po sebi. Bez mnogo spekulisanja i teorijskog interteksta, kritika ima tri ravnopravna značenja:

a) ona je vid komunikacije kritičara sa tekstom, ne sa čitaocem;

b) ona je prizivanje određenih vrednosti koje se u tekstu detektuju;

c) ona je govor povodom teksta, govor o putovanju vlastite duše čitanja, koji (govor) se trudi da ostane neučitavajućim okvirima čitanja i tumačenja koje je sam odabrao i koje značenjska konfiguracija teksta/dela inspiriše/podržava.

a) Kritika je u isti mah čitanje⁸ i tumačenje teksta. Čitanje je preduslov tumačenja, a tumačenje je preduslov kritike. Iako u konkretnom kritičarskom činu stvari nisu ovako vidno odeljene (ako su uopšte), ipak vredi praviti razliku između čitanja i tumačenja, i onoga što svaki postupak sadrži, jer se njome naglašavaju različiti aspekti odnosa prema književnom i umetničkom delu – prožimanje (sa) njime, uspostavljanje ravni i struktura značenja u delu, subjektivno prosuđivanje učenog.

b) Verujem da je pitanje vrednosti središnje, traumatično pitanje književne (i svake druge umetničke) kritike. Vrednost je nedokaziva, pa i nesaopštiva. Ona je ujedno plod subjektivne recepcije i kolektivne konvencije, rezultat je istorijskih mena i trenutne socijalno-duhovne atmosfere, uvek stvar ličnog izbora, koji je tokom vremena podložan, i realno zaista izložen, raznim preinakama. Vrednosti i kriterijumi su blisko

8 Na način kako ovaj pojam vidi Novica Milić, kao nešto između “sricanja”, tj. čiste telesne percepcije slovnih znakova i tumačenja, pri čemu sam proces/fenomen čitanja uključuje u sebe čitaočevu fantaziju, imaginaciju, kogniciju i rekogniciju.

povezani, ako nisu i srasli. Recimo, merilo koherencije književnog teksta često se uzimalo kao vrednujuće. Ako se i dogovorimo o njegovom neupitnom sadržaju, zašto bi se ono primenjivalo vremenski univerzalno i sveobavezujuće? Ako pak sadržaj pojma koherencije podrazumeva nekakav poredak, red, ustrojstvo, sklad, smisao, simetriju, šta sa onim delima i poetikama koje baš to negiraju? A ako ovaj pojam može da obuhvati i kaos, fragment, entropiju, krhotinu (Harmsovi tekstovi/priče), metažanrove..., kao deo svog prtljaga, šta onda postaje ovaj pojam, odnosno, ima li on uopšte neko razlikovno obeležje ili se izjednačava sa samom književnošću? Itd. U svakom slučaju, na kritičaru je da bude jasan u opredeljenju i pošten u svojoj iskrenosti u onome za šta se zalaže.

c) Kako je i literatura “učiteljica života” (zašto bi se inače “izučavala” po školama kao zajedno sa matematikom središnja nauka obrazovnog sistema), ogledni poligon za učenje jezika, zasnivanje i vežbu personalnog stila, uvod u nacionalnu istoriju (epski ciklus prethodi u svesti lekciji o Otomanskoj imperiji i njenoj upravi na Balkanu), podsticaj za upoznavanje ljudskog karaktera, sociološki presek i odblesak ideoloških fantazama jednog vremena, abakus ideja, natruhe političkih i nacionalnih programa, autobiografska ispovest, a potom i postupak, književna samosvest autonomne celine, intertekstualni Ešerov valjak, oličenje umetnički lepog, lepote same, sa svoje vlastite mudrosti suparnica filozofiji, ona što parodira i negira sve navedeno, igra, eksperiment, de-konstrukcija..., logično je da kritičar reaguje na bilo šta od onoga što ga se dojmi u danom konkretnom trenutku, nezavisno od imanentističkih limita: koliko je takva reakcija u skladu sa delom, a koliko van njega. Ovaj deo kritike je otvoreni link za kritičara da postane pamfletist, ideolog, politički ili društveni analitičar, antropolog, sveznadar (Panglos) opšte prakse. Za kritiku je to ponekad zlokobno iskušenje kome se ne može odoleti,⁹ a ponekad blagodar koji je spasava od jalovosti autizma i “autonomaške” zagledanosti u vlastiti pupak.

Appendix. Dragoljub Stanković (e-mail poruka)

Sto se tice naseg razgovora u vezi sa književnom kritikom, nadam se da sam ti pomogao da vidis jedno glediste koje od kritike trazi da bude pristrasna i licna i da nema izmisljenu distancu prema delu, jer samo tako je ona koja se bori za visoke vrednosti. Objektivnost i ravnoteza o kojoj ti mozda sanjas ne postoje. Svet je ovaj borba nepomirljivih sila i u njemu, po meni, moras biti nedvosmisleno i jako za jednu stranu. Tako su pisali Vinaver, Svetislav Stefanovic, Todor Manojlovic i svi oni moderni duhovi koji su strasno bili za nekog i strasno protiv nekog, i samo su oni vukli napred. Posebno je, kao i uvek, to ovde u

9 Kritičar nema vernih saputnika na barci koji će ga privezati za katarku, dok sami sebi voskom zalivaju ušne školjke.

ovoj sredini potrebno. Inace zvući smesno onima koji ozbiljno shvataju stvar. Ti se na radiju obracaš širokom sloju čitalaca i potrebno je da oni oseće za koje se vrednosti ti zalazeš. To se ne postize objektivnošću i distancom. I tehničkim greškama pisca. Možda sve ovo zvući kao neki agitprop, ali je to za mene dubinsko poznavanje zakona literature kako je ja vidim.

Iskrenost. Ona je ambigvalna vrlina. Ništa ne vredi iskrenost glupaka i potplaćenog čoveka. Vredi jedino iskrenost utemeljena na obrazovanju, ličnom moralu i intelektualnoj hrabrosti.

Pristrasnost. Svaka kritika je subjektivna, a loša je samo pristrasna kritika. Pristrasnost je za mene intelektualni i emotivni defekt, nespremnost ili nesposobnost da svoje preference stavimo u zagrade i pokušamo da književno oblikovani “svet” vidimo pogledom koji nam sugeriše sam tekst. Pri samom suđenju, naravno, mora ponovo izroniti ono što smo mi sami. Ipak, čemu čitanje, ako ne postoji mogućnost da tokom njega ne budemo promenjeni, da postajemo manje “pristrasni” prema određenim autorima, žanrovima, postupcima, idejama, a počinjemo da budemo “pristrasni” prema nečemu drugom?

Objektivnost. O njoj ne sanjam. Kao “personality”, verujem u pravo na jednaku šansu za sve (ma šta o njima privatno znao ili mislio), kao radio-delatnik u javnom servisu na to sam obavezan (i pre formulisanja bilo kakvog statuta tog istog nikad formiranog servisa).

Odlučna jasnoća. Poštujem taj princip i trudim se da ga primenjujem. Razmimoilaženja u percepciji nastaju, kao i obično, zbog različitog temperamenta čitalaca. Neko se opije od 0,2 dl rakije, a nekome je neophodno mnogo više. Opet, neko od kritike očekuje besprizivnu gromovničku arbitražu, ja sam za analizu, dometanje, a na kraju i za opredeljivanje. Ipak, postoje neke knjige/pojave na koje se mora reagovati “po službenoj dužnosti” (*Knjiga o Milutinu*, Vasovićeva knjiga o Kišu...), a ne po meri srodnosti i estetske radosti.

Sasa Ćiric

ONE RESENTED VIEW ON CONTEMPORARY
SERBIAN LITERARY CRITIQUE
FROM READERS' MARGIN

Summary

The author writes about the degradation of contemporary Serbian literary critique by stating that it almost does not exist. This condition is the reflection of the status of culture in society and the overall situation of society. The author analyses contemporary criticism, especially on the basis of literary critique published in literary magazines and cultural editions in different media, by attempting to provide an answer to the question why there is no negative critique. He also gives his view of the notion and essence of literary critique.

Key words: literary critique, types of literary critique, negative criticism, critical value, literary judgement, literary periodicals, media.

Milimir Romanović, *Moje građansko iskustvo*, objekt

Boško Tomašević
književnik, Innsbruck

ZABORAVITI /SRPSKU/ KNJIŽEVNU KRITIKU

Rezime: U prvom delu teksta autor dovodi u sumnju kompetentnost književne kritike kao književne delatnosti da donosi sudove o vrednosti književnog dela. Ta sumnja zasnovana je na neuspešnim pokušajima u poslednjih stotinak godina da se zasnuje nauka o književnosti, odnosno teorija književnosti. U odnosu na književnog teoretičara, književni kritičar je laik, koji se spontano bavi književnim delom, pa bi zbog te spontanosti kritika trebalo da ostane u sferi privatnosti. Zašto je i pored toga književna kritika postala institucija koja stvara književne kanone, to bi trebalo da objasne sociologija i psihologija kulture. U drugom delu, autor na primeru savremene srpske kritike i vodećih srpskih kritičara pokazuje do koje mere književna kritika može da stvara lažne kanone i promovise lažne vrednosti.

Gljučne reči: književna kritika, književno vrednovanje, književni kanon, srpska književna kritika, srpska književnost, književna kultura, prevrednovanje.

Književna kritika (“*critica letteraria*”) je najmanje izdiferenciran pojam unutar institucije književnosti. Ona je, rado bismo rekli, *atopija*, jedno *ne-mesto*. Nismo sigurni da ona može da postoji, ali tristogodišnja praksa toga šta se pod tim pojmom “podrazumeva”, te dodajući joj još dve i po hiljade godina pred-igre (od Platona do Sidnija, doktora Džonsona, Poupa, Kolridža, Vordsvorta, Sent-Beva, Kročea, Arnolda, Valerija, Eliota, Nortropa Fraja, Harolda Bluma) dozvoljava nam da o toj *atopičnoj fusnoti* književnosti, njenom, hteli-ne hteli, *atopičnom appendix-u*, govorimo toliko dugo dok ne zamuknemo. Štaviše, o tom pojmu, o praksi koja se u okviru njega sprovodi, je toliko raspravljano, da se bezbroj puta pominjala *smrt književne kritike*, kao da je ona tobože ikada bila “živa” i delatna, te da je postojala bez ikakvih sumnji i da se oko nje nikada nikakve aporije nisu plele. Oni koji su ustanovili književnu kritiku, ustanovili su je ili iz naivnosti ili iz nepromišljenosti. Ukoliko je književna kritika oduvek želela da bude *interpretacija* književnog dela, ukoliko se upuštala u prostore *hermeneutike*, ukoliko su joj ambicije bile da govori o *vrednosti* književnog dela, ukoliko je sebi dopuštala da govori o njegovom *smislu*, uključujući i *epistemološke* probleme dela, diskutujući o njemu u okviru izvesnih vladajućih *normi* i *poetika*, dajući *sudove*, pokušavajući da uspostavi *komunikaciju* između subjekta i subjekta, subjekta i objekta – onda, već u okviru ovde navedenih pojmova

ispisanih kurzivom, vidimo da se jedna *ad hoc* ustanovljena književna delatnost itekako oslanja na probleme filosofije u kojima je, verujemo da se ne može osporavati, posve nekompetentna. Sâm Platon se, kao filosof i kao rodonačelnik književne kritike, u poslovima tog *ne-mesta* književnosti pokazao kao veoma nespretn mislilac, što je, opet, izazvalo odveć dugotrajne mučne rasprave koje su obično vodile do tamo odakle je rasprava bila i započeta. Dopustiti da književna kritika postoji znači da se isključivo veruje da je u stvarima tumačenja književnog dela dovoljno osloniti se na “potpunu neposrednost i nesputani empirizam”. Ukoliko se u okvirima izvesnog *sensus communis* dopusti da je posrednik između dela i njegovog korisnika neizbežan, onda se taj posao posredništva mora izuzetno pažljivo zasnovati. U tom smislu, u poslednjem veku činilo se veoma mnogo da se uobličila jedna “nauka o književnosti”, odnosno jedna “teorija književnosti”. Na kraju tih napora reklo se: “ne postoji nikakva ‘nauka o književnosti’”. Nepregledno polje književnosti, njegova heterogenost nužno isključuje paradoks jedne *nauke o književnosti*. Da bi se zasnovala jedna takva nauka nije dovoljno samo da književnost bude svesna sama sebe (što ona, svakako, jeste), nego je u okvirima nauke potrebno da svaki oblik “samosigurnosti” bude obezbeđen okvirima kategorizujućih procedura isključivanja što, dakako, takve uslove unutar književnosti kao potencijalnog naučnog predmeta izučavanja nije moguće stvoriti. Ukoliko u okvirima jednovjekovnog napora nije bilo moguće da se ustanovi jedna nauka o književnosti, odnosno njena teorija, kako tek književnoj kritici, na temeljima te evidentne praznine, može biti dopušteno da govori o vrednosti književnog dela, da ga interpretira, da daje iskaze o njegovom smislu? Kako, osim ukoliko joj se ne dopusti da bude zavarana jezikom kojim književno delo govori, držeći ga da je i on zasnovan na istom jezičkom poretku kao što je i njen sopstveni. Ako se, pak, ispostavi, a ispostavlja se uvek, da književni “objekti odražavaju govor jednog drukčijeg reda” (Mari Kriger), šta književnoj kritici drugo preostaje nego da zamukne? Ali ona do sada, istini za volju, nije zamukla, niti namerava. Dakle, samo njena pusta upornost da postoji (a ne dovoljni razlozi za postojanje) izazivaju disput, koji je beskrajn, i takav će, verovatno, i ostati. Književna kritika, dakle, ima ambiciju da govori o vrednosti književnog dela, da prosuđuje o razlozima zašto su izvesne vrednosti nesumnjive, da govori o smislu književnog dela, da se upušta u raspravu o njegovoj komunikativnosti, da prosuđuje aspekte njegovih unutrašnjih zakonitosti (poetika). Ona, dakle, želi da ispuni jednu potrebu, ali to čini tako (kako inače drugačije) da nas tek samo uverava u nešto što tek samo izopačava. Da ne bismo govorili samo apstraktno i uopšteno o “književnoj kritici”, mnogo je jednostavnije da govorimo o onima koji književnu kritiku praktikuju, to jest o knji-

ževnim kritičarima. – Ko je književni kritičar? To je čovek koji o svom pozivu ne zna ništa, jer se o tome pozivu i ne može ništa znati, osim ukoliko govorimo o namerama toga poziva. Književni kritičar poziva samog sebe da govori o nečemu što je veoma kompleksno a za čega ga njegova prosečna obrazovanost ne kvalifikuje. Književni kritičar je, uglavnom, izvesna “lepa duša”, čovek bez filozofskih težnji i potreba za filozofijom, naročito filozofijom jezika, filozofskim problemima tumačenja, aporijama aksiologije. Njemu je, navodno, dovoljno, sâmo književno delo te njegova (kritičareva) sopstvena upotreba jezika, za koji veruje da ima isti ontološki status kao i sâmo književno delo. Ako u to, pak, i ne veruje, on se opet upušta u avanturu *predviđenja*, pridržavajući se pukog filozofskog realizma u oblasti koja pre zahteva smernost, a drčnost nikako. “Jedina njegova alternativa (jeste) prepuštanje čisto subjektivnom zadovoljstvu u svojoj *sopstvenoj poeziji* koja postaje rival pesmi koja je trebalo da bude njegov objekt; u tom slučaju on će morati da pleni svoje čitaoce isključivo sopstvenim kvalitetima, ni u čemu se ne oslanjajući na autoritet autora. A tada će shvatiti da čak i pesnici vuku za sobom teorijske postavke, koje uslovljavaju intencije skrivene u njihovom delu”. Ovako piše Mari Kriger u svojoj uzornoj knjizi *Theory of Criticism. A Tradition and Its System*, 1976. Kritičar je, dakle, čovek koji ono što čini, čini spontano i to mu može biti dopušteno sve dok ta spontanost ostaje u sferi njegove privatnosti. No, književni kritičar, naprotiv, i uprkos logici književne stvari, želi da njegov govor bude javan. Na koji način je književna kritika postala Institucija, kako joj je uspelo da se nametne da postane – i to u istančanim kulturama, i naročito u njima – paralelni književni diskurs, to je pitanje na koje može da odgovori sociologija i psihologija kulture te, takođe, ono sâmo sociološko u nama kao i paradoksalna potreba autora i njegovog dela za naknadnom komunikacijom. Potreba koja nikad na pravi način ne može da bude utoljena, osim ukoliko se ne prisiljava na nepravu utoljenost koja je nužno zlo.

Književna kritika je škola sumnje. Ona sumnja da autor nije kompetentan da razume svoje delo. Fridrih Šlegel je to ovako formulisao: “Kritikovati znači jednog autora bolje razumeti nego što je on samog sebe razumeo” (F. Schlegel: “*Književni dnevnik 1797-1801*”, fragment 983, /1957/). Ta zabluda koja je uistinu prisutna i kod samog autora, njegova snishodljivost, njegova hotimična licemernost je nešto što traje vekovima, nešto što je postalo samo po sebi razumljivo i, što je za pisca ovih redova posve nerazumljivo i – neprihvatljivo. Ta zabluda postala je temeljom Institucije koju nazivamo književna kritika. S druge strane, zabluda da čitalac potrebuje književnu kritiku, takođe je činjenica koja mu je, s jedne strane, nametnuta, a s druge strane, i on se sâm, istini za

volju, ponekad hoće voljno da podvrgne usluzi da mu neko drugi govori o tome šta je pročitao ili da mu preporuči šta da čita. Ovo poslednje je razložno samo u slučaju onog čitaoca koji dopušta da bude nesiguran u izboru toga šta će da čita. Književna kritika je, dakle, posao upućivanja lektire nekompetentnom čitaocu. Isti taj čitalac ponekad se, doduše, i sâm odvažuje na izbor toga šta će da čita. Budući da se književna kritika institucionalizovala u svim segmentima kulturne produkcije: u izdavaštvu, u medijima, u usmenoj javnosti, na univerzitetima, ona je pomno praćena od strane onih koji proizvode primarna književna dela. Ponekad se čini da je gotovo samo pisci i čitaju. Nju, dakako, s pažnjom prate i sami književni kritičari. Književna kritika nameće rang piscu, i, mada u tom poslu nije jedina, stvara književni kanon. Piscu je nametnuto, ugovorom koji nepisano postoji tri veka, da više nevoljno nego voljno poštuje kritiku. Pre dva meseca (oktobar 2005) ugledne nemačke novine *Frankfurter Allgemeine Zeitung* dale su mogućnost dvadeset dvojici autorâ da sami kritikuju književnu kritiku. Jedna autorka, dobitnik Nobelove nagrade, nije sebi dopustila da o kritici išta kaže, osim da navedenim novinama izjavi: “Hoćete li da me ubijete?”. Odgovor je više nego indikativan. Zar jedan Nobelovac treba da se plaši književne kritike? – Da, on se nje plaši, što govori ne samo o njegovom stavu spram književne kritike, nego mnogo više o poziciji same književne kritike u društvu. Izgleda da je još daleko vreme kada će neko, kako je Volter rekao za Crkvu, reći: “Satriite bestidnicu!”. Književna kritika – uprkos mnogo čemu što se protivi njenom postojanju, pre svega ontološka problematika samog jezika i problematika samog književnog Znaka kao takvog – postoji! Njeno saznanjoteorijsko polazište je: “Sve što postoji (svet, stvarnost i smisao) razumljivo je samo kao *interpretacija*”. Ipak, budući da se ne bavi razumevanjem razumevanja, književna kritika ostaje do kraja jedna posve sumnjiva delatnost. Jer, interpretirati svet i stvarnost je jedno, to čini već i samo književno delo, ali interpretirati interpretaciju, interpretirati književno delo, znači upuštati se u jedan beskonačan *semiosis*, čija je praktična korist nevidljiva, ali je šteta koju proizvodi zabluda posla književne kritike ogromna. Razmišljati o prirodi i boti književno-umetničkog dela je jedna stvar, a sasvim druga procenjivati njegova dostignuća. Književna kritika ne može pisca učiniti boljim. Jedino ga može hvaliti, što je bljutavo, kao što ga može i kuditi, ali na čemu se to pravo temelji, to pitanje je teško objašnjivo. Postoje, dakako, načelne interpretacije književno-umetničkog dela koje se bave njegovim ontološkim statusom, interpretacijom njegovog načina postojanja. Tim poslom se bavi *filosofija jezika* unutar *filosofije interpretacije*. Ukoliko se Vitgenštajnov čuveni diktum “Granice moga jezika su granice moga sveta” upotrebi u bukvalnom smislu i primeni na književnu kriti-

ku, rezultat je porazan: granice kritičarevog jezika su granice sveta književnog dela. A književna kritika upravo to čini: u granicama iskustva svoga jezika (čitaj: kritičarevog) ona omeđava granice književnog dela. Književna kritika ne razgovara sa autorom, nego sa delom koje je već interpretacija jednog jezičkog iskustva sveta. Stoga je upitno koliko je nužna interpretacija toga sveta na drugom stupnju, koliko su, naime, neophodne, *metainterpretacije*. No, ovo su pitanja koja valja rešavati drugom prilikom. Sada ćemo još jedanput konstatovati: književna kritika postoji. Književna kritika nešto piše, ona upućuje poruke. I, dakako, za ovu priliku, voljno ili nevoljno, sad svejedno, valja reći: srpska, poput nemačke, francuske, španske, italijanske, američke, engleske, grčke, kineske, ruske, indijske ili bilo koje druge unutar naciona omeđene kritike, šalje znakove svoga postojanja. Ovim se upućujemo temi našega spisa: pokušaju tumačenja prilika unutar srpske savremene književne kritike. Unutar toga pokušaja valja nam da se upustimo u problematiku današnjeg vrednovanja srpske književnosti od strane srpske književne kritike, odgovarajući na pitanja poput: trebaju li nam ponovna čitanja savremene književnosti, naročito imajući na umu činjenicu da je na našim prostorima ne tako davno prohujao petogodišnji rat (“koji nismo vodili”), da li postoji kontinuitet između srpske književne kritike do 1990. i one posle 1990, da li, štaviše, postoji kontinuitet između kritike tokom Miloševićevog režima i postmiloševićevske “ere”, postoje li znaci prevrednovanja književnog kanona, kakav odnos, i da li ikakav, postoji između novinske, časopisne i univerzitetske kritike, da li u našoj savremenoj književnoj kritici postoje monopoli, klanovi, “kontroverzni biznismeni”, sprega između izdavaštva i književne kritike.

Onaj koji, poput pisca ovih redova, živi u četiri države (Austrija, Nemačka, Francuska, Srbija) i koji prati stanje u književnoj kritici pomenutih zemalja (a uz to, pasivno još i u nekim drugim zemljama) ne može, na žalost, ništa bolje da konstatuje nego da je stanje u svim pomenutim zemljama isto: da se imena “vodećih” kritičara mogu, kao u igri šaha, rokadom zameniti (na primer: Reich-Ranicki, Sigrid Löffler u Nemačkoj sa našim Mihajlom Pantićem ili Bojanom Stojanović-Pantović i istog našeg tandema sa Wendelin-Schmidt Denglerom i Daniellom Striegl ili sa Klausom Kastbergerom i Evelyn Polt-Heinzel kada je reč o Austriji, te istog našeg tandema, sa Jean-Jacques Brochier-om i Nathalie Battus ili sa Serge Safranom i Anne-Sylvie Homassel kada je reč o Francuskoj. Naravno, i za naše ostale književne kritičare (Pavković, Božović, Jerkov, Brajović, kao i za grupu književnih kritičara koje okuplja list “Politika”, za srpsku kritičarsku grupu koja dolazi iz srpske “provincije” /iz tzv. “uže Srbije”/, za grupu vojvođanskih kritičara, za grupu kritičara koji ne napuštaju mesta u svim “žirijima” za dodelu

300 književnih nagrada, za grupu književnih kritičara okupljenih pod “firmom” srpskog PEN-a, za grupu tzv. srpskih univerzitetskih kritičara) mogu se u navedenim zemljama naći pandani. Nalaženje dvojnika, neobično lako i bez imalo sumnje koja bi, eventualno, proistekla iz poređenja, izaziva u nama, ne samo mučninu, no melanholiju i skepsu u pogledu književno-kritičarske delatnosti. Reljefno ocrtavanje književno-kritičarski imena i likova koji delaju u zemljama u kojima ja živim i imam dobar uvid u njihove književne prilike, u načine postojanja njihovih funkcijâ, u manifestne oblike njihovog delanja, u vidove zastupanja stavova, u oblike njihovog organizovanja – a što nije ništa drugo do teatar i smeće književnog života – (valja u tom smislu čitati Pierre-a Bourdieu-a koji je ovu situaciju podrobno opisao imajući u vidu francuski književni 19. vek) – govori u prilog našem stavu da književnu kritiku kao ozbiljnu književnu delatnost valja zaboraviti. U daljem tekstu ova rada pokušaćemo ove činjenice (nikako ne utiske!) da sredimo u okviru jednog, verujemo, prihvatljivog reda.

Srpsku književnu kritiku poslednjih petnaest godina karakteriše jedna prljava pojava: prostačka i neumerena hvala i isto tako više nego mafijaško prećutkivanje značajnih imena savremene srpske književnosti (J. Aćin, R. Konstantinović, F. David, Jovan Zivlak, Bora Radović, Bora Ćosić...). Svojevremeno je, što se tiče prećutkivanja, to tako bilo sa Blanšoom u Francuskoj, sa Tomasom Bernhardom u Austriji, danas slučaj Handkea u Nemačkoj. Neumerena hvala delâ Ljubomira Simovića, Matije Bečkovića, Dragana Jovanović-Danilova, Milosava Tešića, Vojislava Karanovića, Rajka Noga, Nenada Grujičića te hvala svakog dela koje se pojavilo poslednjih petnaest godina posao književnog kritičara svodi na posao skupljača smeća a njegovu delatnost ruiniira do farse. Naravno, prostačka hvala koju praktikuje srpska književna kritika nije specijalitet samo srpske književne kuhinje. Evo reči hvale koje jedan nemački časni kritičar zabranjuje: “Jedan moderan klasik”, “jedna mala perla”, “već sada kulturna knjiga”, “monstruoza jezička snaga”, “famozno”, “fulminantno”, “poziva ljude da svet zaborave”, “ne može se ispustiti iz ruke”, “evo, konačno je tu: jedan nemački roman”, “kamen-temeljac”, “jedan fantastičan početak”, “pogađa pravo u srce”, “jedan obračun sa medijskim društvom”, “slika običaja”, “može da čini ostale kolege zavidnim”... Naši kritičari su manje inventivni, manje nastoje da knjigu prodaju, a više da je preporuča za kanon, da od autora naprave nezaobilaznu veličinu, da knjigu preporuča tako da se čini da im je miliji Simović ili Bečković, Nogo (i mnogi drugi srpski nacion-pisci) nego jedan “Gilgameš”. Ovdahnje, to jest nemačke veličine su Dürs Grünbein, Peter Rühmkorf, a austrijske Raoul Schrott i Elfride Jelinek. Budući da ovaj rad pišem u Štutgartu, nisu mi pri ruci srpski časopisi ko-

je čuvam u svoj beogradskoj biblioteci. U njima se može naći na desetine iskaza u smislu da je taj i taj pisac naš najbolji pisac. Na ukupno tričetiri strane teksta (ili, nekad, na dva novinska stupca) od nas se zahteva da poverujemo tom i tom kritičaru koji je to isto rekao više puta, ali govoreći o nekom drugom piscu! Još davne 1926. godine Robert Muzil je pisao: “Neka se neko potruži da jedno duže vreme sakuplja naše prikaze i osvrte ... Posle nekoliko godina, veoma će se začuditi koliko je mnogo ‘najpotresnijih poznavalaca duše’, ‘majstora izlaganja’, ‘najvećih, najboljih, najdubljih pesnika’, ‘zaista velikih pesnika’, kako je često napisana najbolja priča, najbolji roman poslednjih deset godina i najbolja knjiga”. Isto tako, davne 1931. godine Kurt Tucholsky će zapisati: “Gospoda kudioci su još svetle tačke u književnom životu. Ali pevači slavopojki... Često sam se pitao šta li ih na to navodi da svako đubre obeleže predikatom ‘najbolja knjiga poslednjih pedeset sedam godina.’” Ukoliko ova dva egzemplarna iskaza, a takvih je mnogo i u francuskoj i u engleskoj književnosti, uzmemo kao nešto što je najbliže situaciji u srpskoj savremenoj književnoj kritici, pitamo se šta i ko onda, uistinu, daje i kredibilitet i legitimitet toj kritici? Još jedan fenomen zaslužuje našu pažnju kada je reč o srpskoj književnoj kritici. Tokom poslednjih petnaest godina sasvim smo retko nailazili na negativnu kritiku. Između srpske književne kritike i srpskog pisca, rečeno je jednom, postoji incestuozan odnos. Srpska književna kritika je neinventivna kritika. Kada to kažemo, onda mislimo da uglavnom krdo književnih kritičara pronalazi svog najboljeg pisca o kome pišu više sezona. Ova pojava nije najnovijeg datuma. Ko pamti godine oko 1968-1971 setiće se da su naši najbolji mladi pesnici bili Zubac, Raša Livada, Zvonimir Kostić, Boško Bogetić, Božidar Šujica, Manojle Gavrilović... Ko se seća ijednog dela, osim Zupčevih “Mostarskih kiša”, ovih ovde navedenih autora. Ovi sadašnji kritičari tek su polazili u školu kada su tadašnjom srpskom književnokritičkom scenom vladali Zorić, Palavestra, Č. Mirković, B.A. Popović, M. Bandić, a i oni kritičari koji su tek osamdesetih godina stasavali. No, tada se s vremena na vreme javljala i polemika, doduše u okviru istomišljenika, ali ipak polemika. Makar i onakve vrste kakva se vodila u “Književnim novinama” kada su Nikola Milošević i Miodrag Bulatović jedan drugom, sećajući se jedan drugog iz perioda oko 1948-1950, prebacivali “kožne mantile” i druge rekvizite zaboravljene “Ozne”. Ko se seća ijedne polemike koja se u krugu književnih kritičara vodila tokom poslednjih petnaest godina? Ova nedavna oko Vasovićeve knjige o Kišu bila je više nego prostačka, naročito ukoliko se setimo Basarinog “priloga” toj polemici. Polemiku koju je Nenad Grujičić vodio protiv sastavljača “*Antologije savremene srpske poezije*” (sastavljač M. Jänichen) objavljene na nemačkom jeziku 2004. godine, naročito protiv Jovana Zivlaka,

samo je neprincipijelna polemika uvređenog ne-člana te “Antologije”, kome ionako nije bilo mesta u njoj. Polemiku takvog formata kakvu je vodio Danilo Kiš 1977. protiv Jeremića, Bulatovića i Šćepanovića savremena književna kritika nije upoznala. “Kritika nespremna na polemiku samo je neubedljivo samarićanstvo”, kaže Siegfried Lenz. Savremena srpska književna kritika obitava u dubokoj hipokriziji. Ona je u ogromnoj meri sebe diskreditovala u svom dezangažmanu kada je reč o svojim nacion-piscima za vreme poslednjeg rata. Da li je ikada išta rekla o Bečkoviću, Simoviću, o Nogu, o Đogu, o Rakitiću, o Rosiću, o Nedeljkoviću... Šta je rekla o onim piscima koji odavno više ne žive u svojoj zemlji, a otišli su iz nje, iz ovih ili onih razloga, posle 1990. godine? Da li ih se slučajno odrekla? Ukoliko o njima nije progovorila, kada će? To nisu beznačajni pisci. Nekoliko njih bi svojom vrednošću mogli da nose ceo legion domoljubnih pisaca ostalih u zavičaju. Ko će srpskim piscima reći – ali srpska književna kritika se na taj korak ne usuđuje – onako kako je svojevremeno George Steiner rekao nemačkim piscima i kritičarima da njihova bedna etička produktivnost tokom Drugog svetskog rata možda leži u činjenici “smrznutog jezika”, jezika smrznutog usled kontraetičke upotrebe i, stoga, nesposobnog za umetničku produkciju. Tek potom je došla “Grupa 47” na čelu sa Grassom, Böllom, Ilse Eichinger, da taj jezik “odmrzavaju”, zajedno sa Krolowom, Celanom, i Hilde Domin. Da li je jezik kojim danas pevaju Simović i Bečković, D. Ćosić, Nogo i još armija nacion-pisaca uistinu slobodan jezik? Da li je taj jezik trebalo da oslobađaju pokojni Cerović, sjajan novinar nedeljnika “Vreme”, filosof Nenad Daković ili “Beogradski krug”, ukoliko to već ne čine sami srpski pisci? – Ti ljudi su to činili! I mnogi koji su bili izvan zemlje: i M. Dor (pre svega kao prevodilac, pošto je sâm pisao na nemačkom jeziku), i Bogdan Bogdanović, i Bora Ćosić, i Mirko Kovač, i David Albahari, i Dragan Velikić. I oni koji su ostali u zemlji, a prividno zamukli: Aćin, Radović, F. David, Konstantinović, bivajući na ogromnoj moralnoj visini. To su naši Tomas Manovi, Benjamini, Celani... Šta je srpski PEN radio posle rata? Objavljivao svoje, u najmanju ruku ne-fer, godišnjake na temelju koji se može da zaključi da cvet srpskog književništva čine sedam-osam pisaca. Tačno je, doduše, da svaka nacija u aktuelnom trenutku i nema više od sedam-osam značajnih pisaca, ali da li su upravo to oni pisci koje je srpski PEN izabrao, to je drugo pitanje. Selekcija onog “najvrednijeg” u jednoj godini je i od strane samih članova srpskog PEN-a vršena više po pripadnosti “bratstvu”, a manje “prema stanju”. Da li je roman Milete Prodanovića “*Vrt u Veneciji*” “roman za pamćenje”, da li roman Nenada Teofilovića “*Klopka*” predstavlja “izvrstan doprinos protekle (misli se na 2002. godinu) sezone”? Da li se može verovati onom kritičaru (reč je o B. A. Popoviću) koji u

uvodnom delu svog ogleđa “Jedan pogled na pesničku sezonu 2002” navodi jedan stih R. Petrova Noga, u kome pesnik veli: “Treba pobiti baraberiju/u tom krstu Balkana/inače će hrišćani agrarnog tipa/opet razgubati planetu”, da je upravo to ono što je najvrednije u srpskom pesništvu 2002? Da li je pesnik Ljubomir Simović “pesnik najvišeg stvaralačkog ranga” i kako se to saznaje, ostaje za mene tajna u koju ne moram biti posvećen. Kako je Mileta Prodanović ne samo prozni pisac nego i esejist, čitalac PEN-ovog “Godišnjaka srpske književnosti za 2002. godinu” mora da sazna da pored toga što je Prodanovićev “roman za pamćenje” da je pisac knjige ogleđa “*Stariji i lepši Beograd*” “duhovit i pronicljiv esejist”. U tom smislu nam ne preostaje ništa drugo nego da čekamo 2007. godinu kako bismo se uverili da li je Prodanovićev roman “za pamćenje”. Možda i jeste, ali onaj koji tako piše o jednom piscu pre ga diskvalifikuje, nego što ga preporučuje. Jedino se tako mogu čitati besmislene floskule hvale. “*Godišnjak srpske književnosti za 2004. godinu*” predstavlja ogleđalo “*Godišnjaka*” iz 2002. godine. Isti kritičar koji je pisao o Prodanoviću (i koji kao da ga je zaboravio) piše sada o Radovanu Belom Markoviću i kaže da “srpska umetnost proze nema danas nijednog pisca koji tako ubedljivo dokazuje postavku da je pripovedaštvo pre svega jezička magija...”. Mihajlo Pantić u istom “*Godišnjaku*” piše o pesničkoj žetvi 2004, a Gojko Božović piše takođe u istoj publikaciji o kritičaru M. Pantiću, koji kao pisac “na dragocen način povezuje dve književne aktivnosti: prozu i kritiku”, te se u tom kolebanju “otkrivaju neke od najuzbudljivijih strana ove knjige” (Reč je o Pantićevoj knjizi “*Svakodnevnik čitanja*”, prim. B.T.). Godišnjaci srpske književnosti koje objavljuje srpski PEN, budući nemarno pripremljeni i, još više, na temelju negovanja diskursa u koji se i inače ne može imati poverenja i koji je, u najmanju ruku, besmislen, predstavljaju falsifikat kada je reč o predstavljanju savremene srpske književnosti. Kao član francuskog i austrijskog PEN-a čitao sam godišnje izveštaje o književnom radu članova tih PEN-centara u kojima se taksonomski navode novoizašle knjige članova PEN-a tokom protekle godine, ali se o njima ne raspravlja. Ta rasprava se očekuje od široke književne javnosti Austrije i Francuske, a nikako od članova PEN-a, niti se isti članovi, kakva je kod nas praksa, međusobno vrednuju, predstavljajući to pod imenom “*Godišnjaka srpske književnosti*”. Srpsku književnost ne čine samo članovi srpskog PEN-a. Skromnost je, dakle, vrlina i austrijskog i francuskog PEN-a, kao, takođe, i razuman izbor kritičkog diskursa.

Čime se bavila tzv. univerzitetska kritika? Opet godišnjacima ili zbornicima, objavljujući u tematskom pogledu davno prevaziđene rasprave o književnoj teoriji, budući da je o postmoderni mogla da se obavesti, nemajući prilike drugačije, samo iz druge ruke. U međuvremenu,

doba postmoderne teorije je prošlo, evropski univerzitetski krugovi u okviru tzv. “nauke o književnosti” već upotrebljavaju drugi jezik, drugačije instrumente analize književnog dela, dok Institut za književnost ostaje i dalje na nivou istraživanja o ruskom formalizmu, francuskom strukturalizmu, štampajući zbornike o komparativnoj književnosti, mada je upravo ove godine u američkim i engleskim časopisima (videti časopis *Comparative Literature*, Vol. 57, Nr. 3, 2005) vođena rasprava o “smrti discipline” (videti: Gaytri Chakravorty Spivak: *Death of a Discipline*, 2003).

Pošto savremene srpske književne veličine, od kojih je svaki “najveći i najznačajniji”, ostaju u rukama savremene srpske književne kritike, ostaje nam da razmotrimo kako se srpska kritika odnosi prema problematici književnog kanona. – Poslednjih deset godina, moguće je zbog odlaska jednog veka, a nastanka novog, američka, nemačka i francuska kritika vodile su višegodišnje rasprave o svojim kanonima. Kod nas su za to vreme vođena dva kratkotrajna disputa, ne na visokom nivou i ne na širokom planu. Rasprave su vođene više u teorijskom smeru (šta je kanon, kako se stvara, ko ga stvara), a manje da li kanon treba da bude menjan i da li je važeći kanon zadovoljavajući za novu populaciju pismenih ljudi koji govore srpskim jezikom. Šta je rezultat tih, makar i provizornih, rasprava? – Kanon ne treba da bude menjan! Da li u doba Beketove “priče” i diskursa Natali Sarot, Alen-Rob Grijea, Mišela Bitora, Petera Handkea, Radomira Konstantinovića, Šćepanovića i Pavića srpski čovek treba da se književno vaspitava na Đuri Jakšiću, na Rakiću, na Dučiću, na Zmaju, na, ako već mora, nezaobilaznom Njegošu, da predstavu o književnosti dobija na piscima devetnaestog veka, da se prebacuje, što se tiče stila (ne ideja), na devetnaestovekovnog pisca kakav je Andrić ili retrogradni i anahroni Dobrica Ćosić? Na koji način su u srpsku književnu svest uvedeni Crnjanski, M. Nastasijević, Davičo kao pesnik, Matić, Dedinac, Drainac, Vučo, Miljković, Popa, Despotov, Kiš, Kopicl, Aćin, Filip David, Tišma, Josić-Višnjić? Te elemente rizika srpska književna kritika na preuzima na sebe. Pošto nema snage niti autoriteta da progovori u ime neke nove celine, književna kritika, bar ona od koje bismo to očekivali (univerzitetska i intelektualna), svoje mesto u ulogu centrira u difuznosti, u nekoherentnosti i fragmentu te joj upravo stari stari kanon obezbeđuje privid koherentnosti. Neko nam može da prebaci kako ni u nemačkoj ili francuskoj književnosti niko iz tih nacionalnih kanona ne izbacuje Helderlina, Getea, Novalisa, Marivoa, Balzaka, Flobera, Valerija... Dakako da se to ne čini. Ali ovi pisci nisu samo nemački ili francuski nacionalni pisci već čine legat svet-ske književnosti. Dobrica Ćosić ne pripada svetskoj književnosti već, u najbolju ruku, šumadijskoj. Već i samom meni, čoveku koji potiče iz

multinacionalne Vojvodine, ovaj pisac ne znači ništa. Pa ipak, u Nemačkoj i Francuskoj krajem proteklog veka vođene su rasprave u smislu da bi i neke od ovih pisaca valjalo brisati iz kanona. Možda, čak, Getea, upitao se neko, budući da je Helderlin, uistinu, prva nemačka veličina što se tiče književnosti romantizma. Da bismo, govoreći o književnom kanonu, o problematici formiranja književnog kanona, izbegli nespornost, mi želimo da stavimo do znanja da nam je jasno da jedan književni kanon ni u kome slučaju ne oblikuje *samo* književna kritika, te da su za formiranje kanona u prvom redu odgovorni oni činioci koje Niklas Luman (N. Luhman) naziva “autopoetički socijalni sistem”. Književni kanon oblikuje pamćenje sistema kome pripadaju čitalac, kritika, knjige antologijâ, monografije, rečnici, obrazovni sistem, politika, kao i odnos uspostavljenih vezâ između literature prošlosti i literature sadašnjosti. Njega, dakle, obrazuju sva ona mesta u kojima se sakuplja književno pamćenje. Njega obrazuje takođe i sistem diskriminacije. Sâm kanon po sebi govori nešto o jednoj književnoj kulturi. Ako se nečiji nacionalni kanon sastoji isključivo od autora i dela koji unutar ideja koje izražavaju manifestuju samo nacionalni identitet i ne povezuju se sa identitetima drugih kultura i nacija, onda je takav kanon u mnogo čemu sumnjive vrednosti. U trenutku kada se Evropa ujedinjuje (ili makar prividno ujedinjuje) i kada u okviru tekućih ideja sve stoji u znaku internacionalizacije, pa je u tom smislu i sâm pojam “svetske književnosti” ponovo zadobio svoje novo značenje, onda su kanonizacija i dekanonizacija nešto što je već samo po sebi razumljivo, bar kad je reč o pitanjima koja u tim okvirima mogu da budu postavljena. Nacija, danas pre svega zauzeta politikom, zapostavlja humanističke nauke. Najšira pitanja književno-humanističkih istraživanja, poput onih čemu služi književnost, kao i čemu služi tumačenje književnosti marginalizovana su i stoje na rubu svih srpskih institucija, pa je književna kritika završila u jednom sporazumu po kome su sva književna dela stvorena ovih poslednjih petnaest godina – najbolja. Time je kritika postala značajan indikator krize vrednosti i, istovremeno, sama postala proizvođačem te krize, postavši simbolom krize etičnosti u promociji književnih vrednosti. Pre više od pedeset godina Teodor Adorno je jedno svoje predavanje naslovio “*O krizi književne kritike*” (1953). Ne stoje slučajno pojmovi “kriza” (crisis) i kritika u uzajamnoj etimološkoj vezi. Izvorno reč *crisis* označavala je *i* stanje *i* refleksiju o stanju. I kad god se povede reč o problemu etičnosti književne kritike uvek je, zapravo, reč o dvostrukoj refleksiji: o konstatovanju stanja i analizi tog stanja. Ono što ovde činimo je, verujemo, upravo to.

Savremena srpska književna kritika obavezno mora da izvrši pre vrednovanje svega onoga što je tokom poslednjih petnaest godina bilo

svrstavano u rubriku “najbolje”. Oni koji su bili raznosiči smeća i svekolikog đubreta svakako se neće odlučiti na taj poduhvat. Takvih ljudi, među njima, naprosto, nema. Inače, pre toga, ne bi bili raznosiči. Bilo bi potrebno da se pokvare mnoga prijateljstva, da se sebi “skoči u usta”, da se uzdrma svoj stečeni položaj. Neko će, nekad, to učiniti. Sociologija i psihologija iza kojih stoji neprovereni konzensus “najboljega” valjano se dá proučiti iz puke empirije: u većini slučajeva autor je plaćao izdavaču da mu knjiga bude objavljena. Časopisi nisu plaćali honorare za napisanu recenziju. Napisanu recenziju morao je da plati autor. Ne uvek i ne svakom. Korupcije u Srbiji je bilo i ima svuda, zašto ne i u kulturi. Tragička potraga za vrednostima u književnosti, za opravdanjem tih vrednosti, za nekakvom “transcendencijom” ustupa mesto činjenici da recenzent treba da preživi. Recenzent je “preživeo”, knjiga, međutim, nije. Sve “najbolje” knjige su, u međuvremenu, bile i ostale smeće. U vremenima krize sve postaje nesvrhovito. Vrednosti i značenja nema. Sve postaje vrednost bez značenja. Ili, obratno, sve biva značenje, bez vrednosti. Srpske književničke udruge su se tokom rata podelile. To nije pomoglo pitanju etičnosti tekuće kritike. U međuvremenu, književni kritičari su postali sledbenici svojih udruga i, konačno, sledbenici svojih izdavačkih kuća. Politika izdavačkih kuća vodila je kritičarevu ruku i njegov stav. Ovo je, međutim, bio jedini pomak ka Evropi. Evropska književna kritika stoji u znaku izdavaštva. Ne piše kritičar, nego firma “Grasset”, “Suhkamp”, “Metzler”, “Flammarion”... Pisci postaju pisci “kuće”, kritičari, takođe. U srpskim izdavačkim kućama ne može da objavi pisac koji nije “kućin član”. “Kućin član” ima svog “kućnog recenzenta”. Budući da neki srpski kritičari dolaze iz tzv. “univerzitetskih krugova” osvrnućemo se, ukratko, i na njihovu kritičarsku delatnost. Tokom poslednjih petnaest godina srpskom književnonaučnom scenom prohujalo je sve ono što je, u pogledu tumačenja književnog dela, apatno i marginalno. Ovim kritičarima, u zavisnosti od koje škole potiču, da li sa studija nacionalne književnosti, da li sa komparatistike, da li sa katedre za tzv. “svetsku književnost”, ostavljena su u “amanet” učenja “škole”. Tako, primera radi, oni iz prve škole, budući da su im tzv. “teorijska” znanja o književnosti uglavnom nikakva, nisu imali drugog posla osim da vrednuju ili savremene nacion-pisce ili da na silu boga promovišu nova imena. Tu se biralo između Milosava Tešića ili Jovanović-Danilova i svih ostalih što stoje pod navedenim “firmama”. Onaj prvi je postao “akademik”, deleći tako mesto sa Bečkovićem i comp., što nije čudo, budući da Srpsku akademiju nauka ionako već osamnaest godina krasí njen “Memorandum”. Onaj drugi postao je simbolom “intertekstualnog pesništva”, dakle ne više pesništva “ironije”, kakvo se nekada, pre dvadeset pet godina “cenilo”, kada je svaki pesnik svakom kritičaru

izgledao kao “snažni ironičar”, postajući tako samo deo šablonskog kritičarskog diskursa. “Intertekstualno” pesništvo, kao oponent prethodnoj “modi”, svrstalo se u novu vrstu “pseudoiskaza” unutar kojeg se širila sumnjičavost da u književnosti uopšte može postojati nešto tako diskurzivno i evidentno poput značenja. Put prema proizvoljnosti tumačenja bio je otvoren. Kvazi-učenih prikaza bilo je svuda: u tekstu od pola strane, koliko i u tekstu od više strana. Brajović, Pavković, Jerkov, Bojana Stojanović-Pantović, Vladušić, Aćimović-Ivkov, Božović... Neutralnu poziciju je uvek zastupao Mihajlo Pantić. Ovom književnom kritičaru su sva književna dela bila valjana i uзорita, uz setan izgovor da književnost kod nas ionako prebiva na margini društva. Pohvale neće nikom škoditi. U tom smislu, ovaj kritičar sličan je jednom nemačkom, koji je nedavno izjavio: “Umesto da kukamo, morali bismo biti zadovoljni da neko uopšte govori o autoru. Pri tome je svejedno da li kritičar neku knjigu hvali ili kudi, jer svaki stručnjak za marketing zna da je važno da se nešto pominje, a da je ćutanje o knjizi njena smrtna presuda” (H. M. Encensberger, FAZ, 16. X 2005). Kritičari sa škole za “svetsku književnost”, imajući indigo-znanja koja im je svojevremeno ostavio Nikola Milošević, i listom pripadajući novoj organizaciji književnika osnovanoj pre desetak godina, koja navodno nema ničega zajedničkog sa prvoosnovanom iz “Francuske 7”, sledilo je učenje po kome jedno tumačenje nikad ne može biti ograničeno i nikad nije okončano, bazajući po “neuhvatljivosti značenja”, uvodeći zakone jednake vrednosti za sve što im je od knjiga došlo pod ruku. Srpska književnost je tako postala polje bestsellerske književnosti, polje bestidnog narcizma i – prezira književnosti. Kritika koja daje utisak da nijedno delo nema autoritet nad drugim, ukida i samu sebe i književnost o kojoj piše. Što se tiče gomile prećutanih knjiga, one ostaju, koliko god to neko ne želeo, ipak rećitim svedocima da postoji jedna primarna solipsistička književno-kritička svest koja nije u stanju da prevaziđe vlastite mitove. Jedan od tih mitova je nacionalističkog porekla, drugi je zasnovan na ekskluzivnosti prava na odabiranje toga o čemu će se pisati, a potom kako će o tome suditi. Pri tome je odabiranje već sadržavalo sud, koji se svodio na besomućno ponavljanje jedne te iste kvalifikacije dela. Oba su fašistoidne prvenijencije, gde “snop” ponavlja utvrđenu priću. Takva situacija je bila deo svakodnevice zogovićevske kritike i kritike posle njega. Kada je tokom oktobra na celoj jednoj strani lista “Politika” u dva navrata stajao “oglas” da je Matija Bećković najveći srpski pisac, nijedan srpski kritičar se nije usudio da “prosveduje”, makar i zbog činjenice onoga što je taj književnik na početku rata “koji nismo vodili” govorio o jednom našem susednom narodu. O Hajdegeru, koji je devet meseci za vreme Hitlerove vladavine bio rektor univerziteta u Frajburgu, tim povodom na-

pisane su bezbrojne rasprave. Ili o Selinu u Francuskoj. Ili o Gotfridu Benu, takođe u Nemačkoj. O radu srpske književne kritike za vreme rata i posle rata kod nas do sada nije objavljena nijedna knjiga. Umesto toga objavljena je jedna hohštaplarska knjiga o Danilu Kišu. Ne o Dobrici Ćosiću, ili o Nogu, ili o Draškoviću. Književna kritika koja o tim piscima ćuti ili javno nije makar podeljena, ni u kom slučaju nije nedužna. Ona je duboko nemoralna. Provincijalna i palanačka. Stoga Konstantinovićeve knjige *“Filozofija palanke”* savremenoj srpskoj kritici bi morala da bude obavezna lektira. Godinama. U znak protesta povodom nedoraslosti pozivu savremene srpske književne kritike valjalo bi pod jednim krovom organizovati dvoznačnu izložbu: sajam nacion – i prećutanih knjiga. Takođe, izuzetno bi bilo korisno sačiniti knjigu o piscima na temu ko je bio ko pre rata, za vreme rata i posle rata. Uzor u tom smislu bi mogla da bude pozamašna knjiga Ernsta Kleea: *“Ko je bio šta pre i posle 1945”* (*Wer war was vor und nach 1945*, 2005). Činjenica da je Srbijom prohujao jedan rat, da se dobro zna koji je pisac šta zastupao, na čijoj je strani bio, kako se odnosio prema načelima PEN-a, koja, svakako, nisu stvorena za privremenu upotrebu, morala bi predstavljati orijentaciju za srpsku književnu kritiku. Nemci se sa svojom prošlošću obračunavaju i danas. Srpska književna kritika taj korak do danas nije preduzela. S druge strane, do danas, a pred sobom se imalo više od četvrt veka, ništa nije učinjeno da se razmotre vrednosti koje su važile više od četrdeset godina: kuda sa piscima poput Koša, Daviča, Lalića, Mire Alečković, Dobrice Ćosića, kako vrednovati levičarske pisce delatne posle Drugog svetskog rata, kako vrednovati nosioce “NIN-ove nagrade” i drugih posleratnih nagrada. Dakako, vreme je već učinilo svoje i zaborav je pao na mnoge tadašnje “veličine”. Pa ipak, o tome se valja javno izjasniti. Takođe, vreme je da se progovori i o tzv. “neprikosnovenim književnim vrednostima” važećim osamdeset i više godina. Šta sa Njegošem, Dučićem Rakićem, šta sa Jankom Veselinovićem, Lazom Lazarevićem? Ima li više mesta za Drainca, Dedinca, Disa, Vuča, Matića, Ristovića, Nastasijevića...? Ovo nisu samo po sebi razumljiva pitanja. Da jesu, ona bi već bila postavljena. Kada, kako i ko će ispraviti srpske književne nepravde? Ko će imati snage da sačini drugačiji književni Olimp? Time se vraćamo na sadašnju književnu situaciju u Srbiji. Hijerarhiju savremenih književnih vrednosti posle ideološkog “prevrata” nije stvarala samo stručna književna javnost i isto tako je nije stvarala isključivo književna kritika. Da li je Isidoru Bjelicu stvorila ozbiljna i kompetentna kritika? – Nije! Svoje mesto ova spisateljica izborila je ličnom harizmom. Snažnim nametanjem i provokacijama, svakako, neknjiževne provenijencije. Obe književničke srpske kuhinje, ona oko “Francuske 7” i ona okupljena oko “Književnog magazina”, čine to isto što i Isidora Bjelica.

Sami sebe promovišu, već prema ličnoj harizmi i ambicijama, prema sposobnostima za nametanje i samoreklamerstvo. Književničko harizmatično delovanje nije nešto što je nepostojeće, niti nešto sa čime se, kao i u drugim ljudskim poslovima, ne računa. Kada je reč o nekim našim kritičarima, pesnicima i romanopiscima, to je evidentna stvarnost. Umeti trgovati svojim loše napisanim knjigama na temelju rečitosti, držanja i po slici i prilici udžbeničkog menadžment-nastupa nije umeće koje je književnom svetu nepoznato. U smutno i prljavo vreme kakvo je naše, svedoci smo upravo takve beščasne "umetnosti". Ono što se upliće u književnokritičarsko vrednovanje, kao i u samovrednovanje pisaca, u tu operetsku predstavu prepunu laži i podlosti, licemerstva i prostaštva, neukosti i cinizma, furioznog i hohštaplerskog precenjivanja jeste i stvar same ličnosti kritičara i pisca: njihova "persona". Kritičarevo i piščevo javno lice nisu njegova tobožnja "načela", njegove "postavke o književnosti" (toga najčešće najmanje ima među kritičarima i piscima), nego izuzetno često njegovo problematično biće kome se svesno i nesvesno podaje, bilo da je reč o neprincipijelnosti, bilo da je reč o pristrasnosti, bilo da je reč o njegovoj klanovskoj obrazini. Kada posmatramo delovanje petnaestak književnih kritičara tokom poslednjih petnaest godina, mi ni u jednom od njih ne prepoznamo principijelnost, nekakvu "estetiku" ili "poetiku" (uzmimo za primer Pavkovića, Jerkova ili Bojanu Stojanović-Pantović, Božovića ili Vladušića, Miletu Aćimović-Ivkova te književne kritičare okupljene oko "Književnog magazina", "Politike" ili mlađe ljude okupljene oko "Književnog lista"). Svi ti kritičari su ljudi bez temeljnog kulturološkog obrazovanja, osim što su, de fakto, magistri ili doktori književnih nauka. Bilo bi dragoceno da osobe koje se bave književnom kritikom nacionalne književnosti imaju uvida u bar još jednu nacionalnu književnost, da ne govorimo koliko bi bilo dragoceno da su u situaciji da prate književnosti francuskog jezika (nikako ne samo francuske književnosti), nemačkog jezika (opet po istom modelu), engleskog ili španskog. Blago tih književnosti nije ono što se u Srbiji prevede i što dotični kritičar o tome tek iz prevoda saznaje, ono je, dakako, mnogo šire. U publikacijama u kojima "poznati" srpski kritičari objavljuju, dakle u "Politici", "Književnom magazinu", "Književnom listu", kao i u mnogim drugim časopisima u Srbiji rezervisanim samo za njih, nema imena jednog Jovice Aćina, Novice Milića, Mirka Magaraševića, Save Damjanova, Draška Ređepa, Vasilija Kalezića, Jovana Zivlaka (koji nije samo pesnik), Jovana Delića, Milorada Belančića, Sanje Domazet, Zorana M. Mandića, Milana Orlića, Radomana Kordića, Branka Kukića, Srbe Ignjatovića, ljudi istančanog ukusa, ogromnog znanja i poštenja. Među ovim ljudima bili bi dragoceni i glaso-

vi Borislava Radovića, Mije Pavlovića, Stevana Raičkovića, koji bi svakako imali šta da kažu o savremenoj srpskoj poeziji danas.

* * *

Ovo ovde izloženo predstavlja, nužno abrevijaturan, presek književnokritičke situacije u Srbiji na početku ovog veka. Na temelju rečenoga, koje smo izgrađivali na empiriji zasnovanoj na čitanju ogromnog materijala koji nam je ostavila srpska književna kritika na kraju proteklog i početku ovog veka, mi smo u prilici da posumnjamo u kritičarski zanat uopšte, u smisao književne kritike, da pre verujemo u njenu atopičnost, bezmestnost, nego kao u vid ukrštaja književnog dela i izvesnog, makar i problematičnog, kritičarevog sistema. “Hermeneutičko poštenje”, veli Mari Kriger, “nalaze kritičaru da prizna da nema pristupa nikakvim delima, već samo verzijama dela. A ono što se upliće i lažno predstavlja jeste kritičarevo biće, njegova ličnost i njegova persona”. U praksi srpske književne kritike ne postoji privrženost nikakvom sistemu, ili joj to, svakako, nije prvobitno određenje (bilo kakav sistem u interes srpske književne kritike dolazi, ako uopšte dolazi, na poslednje mesto), budući da je ta kritika isključivo određena *ad hominem*, a kritiku sâmu određuje, pre svega kritičareva persona, glas koji deluje kao *ego*, glas koji ne zastupa nikakav sistem, već *svoga* pisca. Srpski kritičarski glasovi ne problematizuju dramu koja se u nekim drugim nacijama (mada i tamo ne kao herojski deo ličnosti kritičara, i nikako ne uvek) ukazuje kao drama kritičarevog *sistema* i dela. Kod nas deluje kritičar koji nema sistema, ali stoga ima *svog* autora. (Obratna situacija je, takođe, “normalna”). Srpski književni kritičar ne ubeđuje čitaoca da ima posla sa delom, nego sa autorom koga favorizuje, koliko god da ima posla i sa odrazom sopstvene ličnosti u autorovom liku. Kao što je već rečeno: srpska književna kritika izgrađuje jedan incestuozan akt spram autora (i obratno), a nikako ne profesionalni *odnos* između discipline i dela. Ako postoje neslaganja među srpskim književnim kritičarima, onda su to samo neslaganja u verzijama jednog autora, a ne u verzijama hermeneutičkih postupaka koje vode različitim saznanjima o delu. Drugim rečima, *delo* je poslednja motivacija za rad književnom kritičaru. Kako drugačije da bude protumačena situacija kada se desetine književnih kritičara sjate oko jednog pisca, a ni jedan oko desetine dela koja ostaju bukvalno prećutana. Prilike u Nemačkoj i Austriji su slične. Našu književnokritičku situaciju određuje jedan ciničan odnos spram književnosti koji bi se mogao dosta dobro odrediti onako kako je svojevremeno (u svetu poznati) jermenski kritičar Artoun Dilsizian (delatan osamdesetih godina proteklog veka u “New York Times Literary Supplement” i “New Yorker-u”) bio izgradio svoj negativistički književno-kritički pristup. Evo kako taj pristup izgleda u praksi: “John Ir-

ving: “Owen Meany”, 640 str., “Random House Publishing Group”, od Artouna Dilsiziana: ‘Da li je moguće i opštesmisleno različite književne kvalitete u okviru *mainstream* književnosti obraditi? Ne! Da li će ova knjiga bilo kada u / i izvan književničke prakse išta izmeniti? Ne! Postoji li uopšte ijedan razlog pisati beletristiku? Ne! Ima li stoga ova kritika bilo kakvu funkciju? Ne!’“. Srpska književna kritika nije svesna svog dilsicijanskog postupka. Korenitog poništavanja smisla svoga posla i zadatka. Stoga se ispostavlja da je za srpsku književnu kritiku i samo pisanje uzaludan posao. Međutim, onaj ko piše za srpsku književnu kritiku, ako takav neko postoji, očekujući od nje prosuđivanje koje za pozadinu ima smernost spram objekta u kome ona traži “izvesnu obaveznost time što objektu pridaje podsticajnu snagu” – taj pisac piše za foto-časopis: za grupni portret sa damom. Srpska književna kritika je danas fusnota ili appendix savremene srpske književnosti. No, naše sumnje u smisao i svrhovitost književne kritike počivaju, dakako, ne samo u okviru ovih empirijskih navoda. Mnogo više, naša skepsa je podstaknuta ontološkom situacijom književne kritike kao epistemološkog diskursa i postupka. “Tvrđenje” da su Matija Bećković ili Milosav Tešić veliki srpski pisci, ili da su to Basara ili Petrović, ili već ma ko bio, ostavlja nas ravnodušnim. Takvih “tvrđenja” može da bude na desetine i, osim što su naivna i besmislena, oni izgrađuju lažnu veru da neko nešto uopšte “tvrđi”, da misli i da veruje u to što, navodno, misli. Književni kritičar ne može da misli ništa, budući da njegova disciplina nema izgrađenu osnovu za bilo kakvo “mišljenje”. Stoga, kada smo u ovom radu u nekim slučajevima “predlagali” našu listu favorita, ni sami je nismo na nekakvom čvrstom temelju zasnovali. Lista je bila deo igre ironičnog ponavljanja pra-slike srpske književne kritike o kojoj je ovde bilo reči. Radikalna skepsa u pogledu književnokričkog diskursa ne podnosi nikakve “liste”. Njoj su odvratna svaka određenja tipa “naj” pre nego što budu, ako ikada budu, određena “pravila” igre. Čak i u najskeptičnije doba, koje nastaje posle ratova, mora se naći put koji nas odvraća od ideologije i vraća ka monumentalnosti estetičkog konteksta, ka *erotici* dela. Tako će biti sačuvana poezija u širokom smislu reči, sloboda *razaranja metafizike*, koju je, s dobrim razlozima, podsticao Žak Derida.

Bosko Tomasevic

FORGET /SERBIAN/ LITERARY CRITIQUE

Summary

In the first part of the text the author puts in question the competence of literary critique as a literary activity which deals with giving judgements

about the value of literary work. This doubt is based on the unsuccessful attempts to establish a science of literature, namely a theory of literature. In regard to the literary theorist, the literary critic is lay who spontaneously deals with literary work. Due to this spontaneity the criticism should remain in the field of privacy. Therefore literary critique became an institution which creates literary canons. This should be explained in sociology and psychology of culture. In the second part the author, using the example of contemporary Serbian critique and leading Serbian critics, demonstrates the extent to which literary critique can create false canons and promote false values.

Key words: literary critique, literary valuation, literary canons, Serbian literary critique, Serbian literature, Serbian culture, overvaluation.

Milomir Romanović, *Krst, trnov venac, matrik 2002.*

Srdan Simeunović Sendan
književnik, Beograd

MAFIJA SA UKUSOM KNJIŽEVNOSTI

Rezime: Autor najpre kroz svoju ličnu književnu biografiju pokazuje funkcionisanje i strukturu izdavačkih kuća, književne javnosti, književne kritike, književnih nagrada u savremenoj Srbiji. Potom daje genezu današnjeg patološkog stanja u savremenoj književnosti i književnom životu. Osnovni uzrok tog stanja je stvaranje književne mafije, odnosno monopola, čije jezgro čine crnogorski i srpski kadar nastao “negativnom selekcijom” tokom vladavine komunizma, a koji i danas “rukovodi” srpskom književnošću, između ostalog i preko oba književna udruženja, najuticajnijih književnih časopisa, književnih nagrada itd. Autor se zalaže za reformu u srpskoj književnosti, odnosno za ponovno vrednovanje književnosti nastale posle dolaska komunista na vlast i za vraćanje dostojanstva i književnosti i piscima.

Ključne reči: književna birokratija, književna javnost, književna sudbina, izdavačka kuća, književna karijera, književna mafija, novi sistem vrednosti.

Burleska puna gorčine

Izvodi iz filozofije Ničea koji govore o birokratskom književnom ustrojstvu jedne zemlje, o samotnim stvaraocima i onima koji odlučuju o sudbini njihove kreativnosti, zapućenicima ka vlastitom duhu i onima koji ga svakodnevno napuštaju, mogu biti zastrašujući, ne samo za prosečno uho, već i za ono istrenirano. Težina njegovih misli može da nas udari kao čekić, opterećujući moždani sistem do krajnjih granica izdržljivosti.

Niče će za tren otići u ekstremizam, pre svega zato što njegov stvaralački put sačinjava čamotinja okrenuta razgovoru sa samim sobom, a iz toga često proizlaze najdublji uvidi u stvarnost i definisanje mesta pojedinca u njoj, ali i krajnosti, koje su na ivici istine i burleske. Ipak gotovo niko od onih koji drže do svoga duha ne bi glasno rekao da ovaj filozof izokreće istinu i pravi od nje budalasto štivo.

Šta se dešava kad delo Ničea predstavljam kao svoje, na primer, na Beogradskom sajmu knjiga, i to slučajnim namernicima, pa čak i donekle ustoličenim književnim čimbenicima. Bez saznanja o pravom autoru u očima onih kojima sam pripremio ovu malu ujdurmu, odmah iziskri nedoumica i nepoverenje, zapitanost, šta je to *Sendan* opet iz sopstvenog hira učinio. Svačiji izvod iz dela, bilo da je u pitanju i ono najveće, u prvi mah zbuni čitaoca, oduzimajući mu za tren sigurnost ako

ne zna autora napisanog. Još ako je to sve predstavljeno kao delo savremenika, i to diskriminisanog od strane književne javnosti, izaziva nemogućnost prave reakcije. Pogotovo Ničevo, koje prelazi granice običnosti, odvođeći nas u neku čudesnu krajnost.

To je odlučujući momenat koji koristi književna birokratija prilikom satanizovanja nečijeg dela, bilo kroz njegovo nekomentarisanje (koje je u godinama demokratije ipak malo više primereno) ili kroz jasno obeležavanje *žutom trakom* te knjige i tog autora. Javnost gotovo nikoga ne uzima za ozbiljno dok taj ili ta ne budu svrstani u lica poželjna za javnu prezentaciju, odnosno, dok to ne učine ljudi iz senke. Bez senke nema ni života. Književna senka u ovoj sredini je nakazna (i u drugima je), netolerantna (nije samo kod nas) do krajnjih granica (tu smo ispred drugih). Autoritativni sistem ove zemlje dug šezdeset godina, nastavio se na jedan osoben način, u mnogobrojnim delatnostima života čineći strahoviti teror nad istinom, koja je dobila suprotnu konotaciju.

Ko sam ja?

“U obešenog čoveka jezik je najduži...”

Oduvek sam voleo burlesku i poigravanje sa pojednostavljivanjima u ophođenju koje olakšavaju bitisanje. Sećanja me vraćaju još na prve dane provedene u osnovnoj školi, gde sam definitivno bio drugačiji, doživljavajući događaje na autentičan način. Bolno je to bilo iskustvo (kao i uostalom svih onih koji ne idu uhodanom trasom). Tada nisam ni slutio da će ceo moj životni i stvaralački put biti obeležen nerazumevanjem, ništenjem i izokretanjem onoga što rekoh i stvorih. Pozicija u kojoj nemam šta da izgubim, stečena u ranim godinama života, dala mi je mogućnost da govorim o mnogo čemu, pa i o razlozima propasti našeg društva ili, možda, naše književnosti. Sve što izgovaram ili zapišem uvek mi deluje krajnje obično i činjenično, pa čak i vrlo logično, dok iz vizure drugih izaziva blago ili potpuno zaprepaštenje.

Definitivno, moja književna sudbina je jeretička, kao uostalom i čitav dosadašnji život, ili sam (samo) proizvod neuobičajene umišljenosti. Tri pesničke knjige su mi objavljene u relativno značajnijim izdavačkim kućama, uvek na preporuku književnika – prijatelja, koji bi imao uticaja na dotičnog urednika. Čak i tada odnos izdavača prema meni i (mome) delu bio je nipodaštavajući, uz jedinu želju da sve poslove uradim ja, lično, do kraja, tj. izvršim pripremu knjige, omogućim štampanje, organizujem kompletan postupak.

I to nije samo moja sudbina.

U isto vreme odbijali su me najznačajniji beogradski izdavači. Posle druge objavljene knjige počeo sam da šaljem kritičke osvrte na sta-

nje u srpskoj književnosti – u periodu mnogobrojnih prelazaka iz jednog društveno-političkog sistema u drugi, značajnijim institucijama, a nakon četvrte progovorio kroz književne rukopise (koji nisu imali nikakve šanse da ugledaju svetlost dana u nekoj iole značajnijoj izdavačkoj kući). Po nekima na krajnje drastičan način. Iziritiran reakcijama književnih urednika i ostalih čimbenika, prikazao sam njihovo funkcionisanje (iz sopstvene vizure), proceduru dolaska do njih, odnos prema književnicima, različite puteve do uspeha, kao i načine dobijanja književnih nagrada (i još štošta). Naravno, ne kao konstantu, već pre – tendenciju koja prati našu književnost.

Sve to sam mogao učiniti samo u vlastitom izdavačkom angažmanu, odnosno izdavačkoj delatnosti (koja je prvo bila imaginarna), a nazvao sam je “Empirej”. Tri knjige (dve zbirke poezije i knjiga aforizama) dotakle su nedodirive tačke našeg establišmenta i time izazvale kvazi-simpatije jednih, koji se još uvek bore za svoj književni status, i potpuno odbacivanje drugih – onih što odlučuju o zvaničnom postojanju knjige u Srbiji. Uz sve to, došli su i vrlo interesantni epiteti i poređenja...

U tri navrata je “Empirej” (koji vremenom menja ime i od *Imaginarnog Pozorišta stiže do ANP “EMPIREJ” – Asocijacija Nezavisnih Pisaca*) imao svoj književni štand na Sajmu knjiga (2002, 2003. i 2004. godine), na kojima sam (užoj) čitalačkoj publici manje-više predstavio svoje knjige, ali i gledišta koja proizlaze iz njih. Nove rukopise doskora sam odnosio urednicima najvećih izdavačkih kuća, ali i časopisima koji drže do sebe. Književno pojavljivanje mi je mnogo veće u tzv. “drugoj” garnituri časopisa, a ona “prva” tek odskora otvara vrata. Ranije, u nekoliko navrata, uspeo sam njihove urednike da prevarim ne otkrivajući identitet, da bi mi posle iščitavanja ponuđenog materijala, na licu mesta, obećali prostor u svom časopisu. Sve bi ubrzo palo u vodu, verovatno posle podrobnijih informacija o mom državno-umetničko-rušilačkom pohodu. Niko od njih nije hteo da mi da informacije šta se desilo sa rukopisom ili materijalom (verovatno iz straha da se ne nađu u nekoj mojoj novijoj knjizi), a na dalje insistiranje, sa druge strane žice čulo bi se, gotovo uvek, zamuckivanje i ubrzavanje govora. Preostala mi je jedina varijanta da svoja dela prevodim na engleski jezik i šaljem urednicima drugih zemalja. Tako sam i prvi put u svojoj književnoj karijeri otkrio da mogu nešto objaviti a da opet, začudo, ne poznajem urednika.

Što se tiče književnih nagrada, dobijao sam ih. One, svakako, nisu previše značajne, ali bez obzira na sve, čini mi se da sam ih kvalitetom napisanog i zaslužio. Kažem, zaslužio, ali ne i na takav način dobio. Uvek su bile u pitanju komisije i pojedinci koji su prema meni na neki način

imali blagonaklon stav, bilo da su nešto očekivali sa moje strane, ili su me (prosto), (samo) poštovali. I svi ostali konkursi na kojima sam učestvovao, ili koje sam posmatrao, imali su obeležje nameštenog, pa naravno, kao što sam već rekao, i onda kada bih dobijao priznanje.

U ovom momentu, krajem 2005. godine, moram priznati da su mi se desile neke značajnije stvari. Radovi mi po prvi put bivaju objavljeni u značajnijim srpskim časopisima, često posle urgiranja, ali i zbog kvaliteta, nadam se. Sve više se pojavljujem i u republikama bivše SFRJ, čak i kao urednik, a trenutno uređujem i vodim jednu radio emisiju o kulturi i književnosti. Sve to iz vizure desetogodišnje izolacije izgleda neverovatno, ali eto, dešava se. Možda je zato pravi momenat da okrenem list i počnem sa smernijim pisanjem o dešavanjima oko sebe, sa manje žuči, kroz ulepšavanje književne i svake druge stvarnosti.

To svakako neću učiniti...

Koza Nostra na srpski način

Svi znamo za priču o američkoj mafiji, direktno pristigloj iz Italije. Ta mafija se i ponašala mafijaški. Jedan je narod zbog nje, na neki način, bio obeležen, ali svakom normalnom čoveku je uvek bilo jasno da nisu svi italijani mafijaši, niti da je mafija njihovo originalno delo. Kao što komunistam nisu izmislili Rusi, a fašizam Nemci. Dobro poznamo Italiju i šta je sve učinjeno u smislu pozitivne afirmacije romanskog društva i kulture u evropskim i svetskim okvirima. Rim, Venecija, Đenova, zatim Dante, Paganini, Pavaroti i ko zna ko sve i ko zna šta još.

Ali desilo se tako. Na osnovu rodbinskog i kumovskog povezivanja stvorena je organizacija koja je dugi niz godina vladala SAD-om iz senke, uzimajući šlag sa velikog državnog kolača, ili tačnije, njenog svakogodišnjeg prihoda. Jedan loš je vukao za sobom drugog, družina sklapala ortakluge na globalnom nivou, da bi se na kraju svi okupili oko jezgra. Italijanske porodice zauzimale su neke bitne položaje, baratajući na najprljaviji način instrumentom za prikupljanje novca. One su bile okrenute jedne naspram drugih, jer kao što znamo, zlo ne trpi zlo, ali u isto vreme u cilju zaštite globalnih pozicija, spremne da čuvaju jedni druge, sklapajući tajne ortakluge.

U Srbiji se dogodio sličan ali i dosta različit fenomen. Moglo bi se reći da je Srbija već nekoliko decenija, na neki način, "okupirana" od strane onih koji su na putu da svoju nacionalnost obeleže i istaknu kao samosvojnu, ali i od njihovog "domaćeg" partnera. Za razliku od demokratskog društvenog uređenja u Sjedinjenim Američkim Državama, u Srbiji je od 1945. godine na sceni totalitarni, lažnokomunistički sistem, koji je bio bez mogućnosti da zaustavi deformitete u upravljanju zem-

ljom i učestvuje u oblikovanju celokupnog društvenog sistema. Zahvaljujući tekovinama demokratije, Amerika je uspela da raskrinka i dezavuiše sistem mafije, dok mi to u Srbiji nismo i pitanje je da li ćemo, u potpunosti, ikada uspeti.

Degenerativno komunističko ustrojstvo, posle prvih uspeha na nivou ekonomije i socijalnog izjednačavanja najširih slojeva stanovništva, našlo se u začaranom krugu sistema lažnih vrednosti i beskrupuloznosti pojedinaca. Pošto sam sistem nije omogućavao smenu kadrova, bilo kroz demokratske izbore ili pravovremenu i objektivnu selekciju, izabranici su ostajali na *mestima centra moći* veoma dugo, pod uslovom da su imali najgore karakterne i ljudske osobine. Na njihova mesta mogli su doći samo još gori, ili pokvareniji.

Posle Drugog svetskog rata, ka Srbiji, iz godine u godinu, decenije za decenijom, pristizao je veliki broj crnogorskog stanovništva, u bekstvu od nemaštine, ekonomske i kulturne zaostalosti, tradicionalnih običaja. Beograd i Srbija su bile Meka za njihov novi i kvalitetniji život. Ali sa sobom su povukli i običaje nasleđene vaspitanjem, u porodici, navike – duboko konzervativne. Malo iz običaja, a još više zbog opstanka u novoj sredini (različitost od domaćeg stanovništva često ih je dovela u izolacioni položaj), povezivali su se na način donekle sličan italijanskom. I Italijani su se u početku okupljali zbog preživljavanja, gole egzistencije, da bi sve to kasnije došlo u degenerativnu fazu.

U sistemu koji vrednuje rad i kvalitet, prave ljudske i društvene vrednosti, takvo povezivanje bi, verovatno, dovelo do ekspanzije probranog kadra, povezivanja sa domaćim ekspertskim krugovima. Na osnovu navedenih elemenata, desila se sasvim suprotna stvar. Kako je vreme odmicalo, oni najbolji, bilo u oblasti ekonomije, industrije, pravnog sistema, ili kulture, prosvetnog i socijalnog sistema..., vrlo temeljito su odstranjivani. U sunovratnom vrtlogu nestajao je ozbiljan - tzv. “domaći”, ali i “crnogorski” kadar. Traženi su licemeri, podilazači, karakterne nakaze, pre svega po principima prijateljskog i rodbinskog okupljanja. Odnosno rodovskog.

I tada dolazi do presudnog momenta.

Lica iz Crne Gore, kao što smo ranije naveli, čvrsto su povezivana u neformalne jedinice, u kojima je na površinu izlazio talog, dok su ostali raspoređivani na manje važna mesta. U tradiciji crnogorskog bitisanja je i izrazita elokventnost prilikom svakodnevnice komunikacije, koja svakako za pojedinca treba da predstavlja samo plus, pod uslovom da je u funkciji dobro izgrađene ličnosti. Ali ako je ona u rukama izvitoperene psihe, postaje opasno sredstvo za sticanje važnih pozicija. Nije prošlo dugo vremena, a u Srbiji su zavladaali najgori, među njima i znatan

broj lica pristiglih iz Crne Gore. Tradicija im je nametala očuvanje rod-binskih, nacionalnih i prijateljskih veza, što se u iskrivljenoj promišljenosti degeneriše u pravcu teških zloupotreba. Biti Crnogorac u Beogradu i Srbiji, značilo je nešto “loše”, i to pre svega zbog ranije pomenutih činjenica. Drama apsurda se postepeno razvijala u negativnom pravcu, odvođeci na stranputicu zemlju koja je do tada i imala neke perspektive.

“Crnogorski” najgori kadar je zavladao Srbijom, u saradnji sa najgorim “domaćim” kadrom, zauzevši većinu bitnih mesta u državnom ustrojstvu. Okupacija je tekla tiho i postepeno, da bi na kraju došlo do ustoličenja sistema koji je predstavljao idealan spoj lošeg i nerušivog. Trenutno smo na samom začelju evropskih zemalja, pre svega zbog zakulisnih igara gospodara iz senke, čije je funkcionisanje zasnovano, pre svega, na očuvanju vlastitih pozicija. Zauzeta su preduzeća, institucije, škole, fakulteti, mediji, kultura, sklopljeni ortakluci između najgorih i ta vlast je postala nesmenjiva.

Kao vrhunac – ustoličen je bezumni sistem vrednosti koji ne trpi ništa što se ne uklapa u takve, silom postavljene, standarde.

Književnost sa ukusom mafije

Pre nego što se vratimo osnovnoj temi, možemo konstatovati da tzv. “crnogorski” kadar u velikoj meri i dalje uspešno instrumentalizuje poluge vlasti u pravcu obnavljanja i opstajanja. Ako bilo koji domen funkcionisanja društva dotaknemo, doći ćemo do činjenica koje to potvrđuju. Statističkom analizom, npr. invalidskih udruženja u Srbiji, saznali bismo da je u 2004. godini bilo oko 80% lica na čelu tih organizacija (radno mesto: sekretar društva) sa mestom rođenja u Crnoj Gori. U isto vreme, ova i sve druge vrste udruženja postizala su i postižu katastrofalne rezultate, što zbog lošeg organizovanja, neprilagođenosti savremenom svetu i vremenu ili teškog nerada. Praktično, u većini takvih organizacija (umetničkih, esnafskih, sportskih...) situacija je slična. Ako se okrenemo ekonomiji, preduzećima, bankama, institucijama vlasti... – isto, isto, isto...

Mafija je već učinila svoje.

Književnost u Srbiji je već dugi niz godina pod okupacijom najgorog “crnogorskog” i isto tako najgorog “domaćeg” kadra. I to na svim nivoima. I u svim periodima, unazad pedesetak godina. Pre izvesnog vremena na uređivačkom čelu “Književnih novina”, jednom od najvažnijih srpskih književnih glasila, nalazio se čovek koji je u isto vreme bio urednik i u crnogorskom književnom časopisu “Ovdje”. Više nije, ali sada rukovodi na još važnijem mestu. U pitanju je talentovan umetnik, sa pe-

digreom prefinjenog inkvizitora koji nema osećaja ni za šta drugo, sem za svoje viđenje umetnosti.

2003. godine mogli smo se zaputiti od jedne do druge velike državne izdavačke kuće, s namerom da se susretnemo sa glavnim urednicima, da bismo ih priupitali zašto su ti giganti potonuli. Uz ostale informacija, došli bismo i do saznanja o vladavini, pre svega, “crnogorskog” kadra, u pojedinim slučajevima po sistemu “isprepletenosti”. Ne daj bože da se nekom od tih lica neko zameri, a da ima literarne ambicije. Mafija, kao svaka mafija – ne prašta. Odmah će proraditi sistem izolacije, koji je nekad, kao što sam u ranijim tekstovima naveo, primenjivao čak i silu u cilju očuvanja “statusa kvo”.

U našim okvirima, u Srbiji, može se postojati i delati kao pisac pod uslovom da u tebi do neke granice ima spisateljskog talenta, zatim da si rođen u najknjiževnijoj zemlji sveta. Naravno, ima mesta i za ostale, pod uslovom izrazite trpeljivosti i spremnosti na kompromise. Retko ko ovde može postići nešto značajnije. Tu su i druge nacionalne linije, grupe stvorene na osnovu seksualnog opredeljenja ili partijskog pripadanja. Različiti klanovi i bratstva se međusobno ne vole, kao što se nisu volele ni mafijaške grupacije u Americi, ali zato, silom prilika, sarađuju. Svako ima svoj deo, ulicu, region. Mora se poštovati zaposednuta teritorija.

U Čikagu određeno kumstvo je vladalo jednim kvartom, a drugo nekim drugim. I retko bi zalazili na tuđe teritorije. Onog momenta kad to ipak učine, počinje gangsterski rat. Tako je i u Srbiji. Kad dođe do nesporazuma oko neke nagrade koja nije dodeljena na adekvatan način, objavljivanja knjige van regulisanog redosleda, počnu strele i koplja da lete sa svih strana. Preko medija, vrlo književni delatnici, jedni protiv drugih, izgovaraju najteže reči, izbacujući svu svoju žuč pred čitaoce. A onda, situacija se smiri, i opet zavlada mir na terenu.

Sada trenutno govorimo o mafiji po nacionalnoj liniji, tačnije “crnogorskoj”. Nije ona jedina, ali je zato najjača. Postoji i “jevrejska”, “hrvatska”, “regionalna”, ali njihov uticaj je marginalan. Od Udruženja književnika Srbije, koje inače predstavlja sinonim za neetičnost i kvazinacionalnu ustremljenost, otcepilo se Srpsko književno društvo. U početku su ti ljudi davali argumentaciju, zbilja valjanu. Nećemo na ovom mestu mnogo o Udruženju književnika Srbije (to sleduje u nekim drugim poglavljima), samo ćemo istaći da ono već dugi niz godina funkcioniše po partijskom principu (komunističko-boljševičkom), sa kvazinacionalnim odnosom prema Srbiji i okruženju. Takođe, u pitanju su relativno neradni ljudi, koji imaju za cilj očuvanje položaja i njegovo poboljšavanje.

Dosta o tome.

Srpsko književno društvo je došlo na red. Sećamo li se koliko je odrešitih izjava bilo onih dana kada se mala grupa entuzijasta otcepljivala od velike u Francuskoj 7. Pa onda sukobi na televiziji. Argumentacija koja je nuđena protiv Udruženja književnika Srbije bila je potpuno na mestu, možda čak i preblaga. Koliko je prošlo godina od momenta formiranja novog Društva, i šta je to Društvo uradilo? Da li to neko zna u Srbiji? U čemu se popravio položaj pisaca, ili bar članova novog Udruženja. Ono što je bitno, članovi i jednog i drugog društva i dalje ne ulaze besplatno na Beogradski sajam knjiga. Čak ni tu malu, ali jako bitnu stvar za svakog pisca, nisu uspjeli da ostvare. Ali je zato novo Udruženje stvorilo novu elitu i novu birokratiju.

Ko se nalazi na njenom čelu? Koliko je tu ljudi po partijskoj liniji? Koliko ima crnogorskog kadra? Ko je sekretar Udruženja, a ko u Upravnom odboru? Znamo da se tu nalaze i veliki pisci, pesnici, pre svega, jer su bili ogorčeni na komunistički način rada Udruženja književnika Srbije. Ali, zar se opet nije mogao naći bolji, između ostalog i "domaći" kadar, pa da zajedno sa predstavnicima svih drugih nacionalnosti radi na sveukupnom boljitku. Da li mi to sebe uopšte ne cenimo, bivajući uvek spremni da učinimo sve u cilju sopstvenih malih pomaka, za proste mrvice sa stola? Jedni protiv drugih, jedni za druge, grupe protiv grupa, grupa sa grupom.

U satiri je situacija već toliko satirična, da je ta vrsta književnog štiva potpuno nepotrebna. Celokupnom scenom u ovom momentu upravlja jedna politička nomenklatura, iz gotovo marginalne stranke, koja ima oko 3% podrške biračkog tela. Odatle se vrši selekcija prilikom izbora najznačajnijih srpskih satiričara. Koliko je među njima Crnogoraca ili pravovernih Srba? U sklopu jednog klana može se formirati i potklan, koji je opet povezan sa nekim drugim pot-potklanom. I tako u nedogled. Iza svakog pojedinca, da bi opstao i napredovao, stoji grupa, a to kod nas poprima grandiozne oblike. Kroz mnogobrojne međusobne ratove, podmetanja i šikaniranja, gubi se velika snaga. Niko nema pravu šansu, a ako je dobije, odmah počinje odmeravanje vremena. Pet minuta je dovoljno za svakog, jer ipak je previše pisaca na listi.

Najveća okupacija srpske književnosti odvija se pod tzv. "crnogorsko-domaćom mafijom" i prema njoj imamo najveću obavezu. Da li će se posle otcepljivanja Crne Gore od Srbije nešto dramatično desiti ili je u ovom momentu prekasno za bilo kakvu nadu. U pitanju su ljudi koji se u Srbiji predstavljaju kao srbi, a u Crnoj Gori kao Crnogorci, dok su domaći pisci i mundijalisti i nacionalisti u isto vreme, pa se sve može lepo uklopiti i iskombinovati. Slobodan Milošević je skinut sa srpske poli-

tičke scene tek na kraju i uz veliku pomoć spoljnog faktora. Mnogi su se tada priključili petooktobarskoj pobjedi, po ko zna koji put menjajući stranu.

Užasni sistem vlasti je srušen, ali su mnogobrojni njegovi segmenti, manje-više, ostali netaknuti, i sada uspešno funkcionišu uz blage izmene. Sve se ovde, sporo-civilizacijski menja i urušava, pa nije ni čudo što na tom putu mnogi i pokleknju. U ovoj zemlji, odnosno na srpskoj književnoj sceni, nema više nevinih. Koliko smo do sada izgubili zbog mafije ustoličene na nivou književne birokratije? Gde su naši pisci u evropskim i svetskim okvirima? Za kog srpskog autora se zna u Kopenhagenu, Beču, Londonu? Neće se ni u budućnosti znati ukoliko se sistem koji obezbeđuje funkcionisanje jedne književnosti ne promeni.

Do tada će “crnogorsko-domaći kadar” i dalje biti na čelu izdavaštva, kako državnog tako i privatnog, književnih udruženja, najznačajnijih književnih časopisa, upravljajući celokupnom srpskom književnom scenom. Ova mafijaška organizacija ustoličila se i na nivou književnih klubova. Većina njihovih predsednika je dugi niz godina bila, a bogami i sada je, poreklom iz naše bratske republike, ili su u pitanju srpski kvazinacionalisti. Ne rukovode oni zbog svoje organizovanosti, već pre svega zbog neorganizovanosti ostalih.

Ovde su najgori na čelu u svim domenima društvenog postojanja, pa je tako i u književnosti. Tek kada se taj i takav sistem bude srušio ili pre, urušio, postojaće mogućnost rehabilitacije i jednih i drugih, u vidu ponovne afirmacije koja će se zasnivati samo na kvalitetu rukopisa. Najbolji i najtalentovaniji autori, ili oni koji mogu doprineti afirmaciji naše literature, moraju da zauzimaju najvažnije pozicije. Kada je u fudbalskoj organizaciji zamenjen stari “crnogorsko-domaći” kadar, a na njegovo mesto došao novi, učinjen je pomak. Izabrani su, mesto njih, naši najveći i najpoznatiji fudbaleri, koji su ostavili ogroman trag za sobom. Posle toga dobri rezultati su bili neminovnost. Košarka, posle dugogodišnjeg ustoličavanja na olimpijskom pijedestalu, sunovratila se na samo dno, posle krunisanja birokratske nomenklature, birane po pogrešnim principima.

U svim društvenim delatnostima je tako ako se na njihovom čelu nalazi rušilački kadar. Tamo gde se vrednuje kvalitet i uspeh, rezultati ne izostaju. Onde gde se uzimaju u obzir najgore ljudske i karakterne osobine, nepotizam, nesposobnost, dolazi vrlo brzo do potopa. Poslednji je momenat da se učini reforma u srpskoj književnosti kroz ponovno vrednovanje posleratne književnosti i rezultata književne kritike, uz zamenu birokratskih kadrova na svim nivoima, kroz ustoličavanje novog sistema vrednosti. Ništa iz prethodne vremenske etape ne sme da bude

ustoličeno kao trajno, sve mora da potpadne pod mikroskopsku selekciju i pregrupisanje. Svakako, neće svi stradati u tom kalamburu, ali će, sigurno, novopostavljeni temelji biti čvršći i sigurniji od onih prethodnih.

Biće tu i dečjih bolesti, nepravilnog hoda, nezrelog odrastanja, pu-bertetskih problema, ali na kraju pojaviće se gospodin, koji će biti po-nos naše zemlje u Evropi i Svetu.

Taj gospodin je srpski pisac, i to sa velikim S.

Verujmo u njega, jer posle svih peripetija koje je proživeo, on to, svakako, zaslužuje.

Srdan Simeunovic Sendan

MAFIA WITH TASTE OF LITERATURE

Summary

The author first, through his personal literary biography, demonstrates the functioning and structure of publishing houses, literary public, literary criticism, and literary prizes in contemporary Serbia. Following this the author shows the genesis of today's pathological condition in contemporary literature and literary life. The main cause of this condition is the creation a 'literary mafia', namely a monopoly whose nucleus consists of Montenegrin and Serbian persons derived from the 'negative selection' during the rule of communism. Those people are managing Serbian literature today, also through literary associations, the most influential literary magazines, literary prizes etc. The author pledges for reform in Serbian literature, namely for re-evaluation of literature that emerged after the coming of Communists to power and for returning the dignity and literature to the writers.

Key words: literary bureaucracy, literary public, literary destiny, publishing house, literary career, literary mafia, new system of values.

Ratomir Damjanović
književnik, Beograd

GUST SPLET LAŽI

*“Savremenom čoveku koji zaboravlja
koliko je bedan u poređenju sa onim
što može da bude čovek, odričem pravo da
budućnost i prošlost meri sopstvenom merom.”*

Česlav Miloš

Rezime: Autor otkriva neke od razloga zbog kojih današnja kritika veliča loša, domaća i strana, književna dela i tako stvara lažnu sliku vrednosti. Na nepovoljan položaj savremene srpske književnosti utiče i opšta tendencija u svetu – potiskivanje jezika i književnosti “malih” naroda od strane ekonomski moćnijih “velikih” naroda. Svoj pogled na današnju književnu kritiku autor teksta u velikoj meri identifikuje sa pogledom Radoja Domanovića od pre jednog veka, koji je vrlo kritički govorio o stručnosti i moralu ondašnjih kritičara. Autor se zalaže za demaskiranje današnje kritike i kritičara pojedinačno. Ono što je nekad radila jednopartijska vlast, danas čini višepartijska – traži i od kritičara i od pisaca da joj služe, a poslušni bivaju nagrađeni. Zbog direktnog uplitanja politike, kao i nedostatka morala i osećanja odgovornosti, do prevrednovanja književnosti i rehabilitacije pojedinih pisaca nije ni došlo.

Ključne reči: književna kritika, književni poredak, lažne književne vrednosti, demaskiranje kritike, razaranje duhovnih vrednosti, globalizacija, socijalno-psihološka prinuda, lažni disident, epigon.

1.

Pisac i kritičar na ovim prostorima dele sudbinu dosuđenu literaturi male zemlje i jezika čiji je prodor na svetsko tržište knjige ograničen, što u krajnjem slučaju znači da se nalaze u svojevrsnom getu. To, s druge strane, podrazumeva i materijalnu obezvređenost, a ona, opet, diktira i uslovaljava logiku koju određuje filozofija književnog junaka po imenu Pansa (stomak). Pisac je, kao i svaki umetnik, ma gde bio, i ma čijoj literaturi pripadao, a pogotovo ovde, uvek i na Rosinantu i na Sivcu, u stalnom sudaru sa stvarnošću i padanju u blato. Taj pad, međutim, ne treba tražiti u simbolici Don Kihotovog juriša na vetrenjače, nego u jednom drugom poglavlju u kome Servantesov junak svojim protivnicima govori: “Nemojte sa mnom slatke reči, znam ja vas bagro lažljiva.” I tu poruku bismo mogli uputiti na mnogo adresa, naročito onima koji literarno smeće, domaće ili strano, recenziraju i nagrađuju, popularišu i

afirmišu, doprinoseći stvaranju i utvrđivanju lažne književne slike i lažnih vrednosti. To je nevolja sa kojom pisac malog jezika, osuđen – s nadom da je to privremeno – na lokalne domete, mora da računa, beznađežno zatvoren u planetarnoj pećini. Terminološku odrednicu “mali jezik”, pri tome, ne treba uzeti olako, s obzirom na fenomen smanjivanja i nestajanja jezika malobrojnih naroda, bez obzira na njihovu tradiciju i duboke duhovne korene, pod pritiskom i besomučnim širenjem jezika mnogobrojnijih, jačih, moćnijih, bogatijih, agresivnijih, tehničko-tehnološki naprednijih. Njegov status u savremenom svetu određuju, da se poslužimo homerskom mrežom nevolja, jednooki kiklop Polifem, na jednoj, i zemaljski silnik Antinoj, na drugoj strani, kao paradigme moći, snage i vlasti. Antički Polifem, onaj koji je “samotan vežbo se u zlu”, u ovoj parabolici simbol je globalne moći, planetarni žderač. Njegova mračna špilja u savremenom svetu postaje virtuelna pećina u kojoj ti planetarni žderači nemaju prepreka ni kada su jezik, kultura i umetnost u pitanju, u cilju da se zadovolje sopstvena glad i sopstveni apetit. Antinoj je lokalni silnik, koji “Itakom plodnom i cvetnom u duši je želeo svojoj vladati sam”, i sve čini koliko sa stanovišta obesnog tiranina toliko i zbog koristoljublja i pljačke pred “ugodljivim narodom”, stavljajući na svoj jelovnik i ljude od pera. Podsetimo se priče. Kiklop u špilji proždire jednog po jednog Odisejevog druga i očekuje da oni prihvate njegovu logiku da je to što čini u redu, da je u pitanju samo prirodan sled događaja i logična posledica u danim okolnostima. Trebalo bi da budu srećni i zahvalni što nisu sada u čeljustima, nego će doći na red kasnije. Odiseja – “Nika” – nagradiće tako što će ga svakako pojesti, ali poslednjeg. Svako suprotstavljanje toj “filosofiji” poretka stvari vodi ka tome da budu ranije pojedeni. Nije malo onih koji se nadaju da će, prihvatajući, krotko, takvu logiku, ipak naći utočište, makar u Kiklopovom toplom izmetu. Ili neku kosku sa Antinojeve trpeze. Ko god ne boluje od prevelike amnezije, prepoznaće u naših poslednjih 15 godina i Polifema i Antinoja i shvatiti da se prema toj i takvoj podeli formiraju mehanizmi vrednovanja, krugovi zainteresovanih, a u okviru njih, ili u vezi s njima, drugi krugovi, čitav niz prstenova. Književno delo je u takvom sistemu vrednosti u drugom planu. Ako pisac i dobije – zaslužen – neko priznanje, ne odlučuje o tome vrednost njegove knjige, ili ne bar samo vrednost knjige, nego njegov rejting kod rejtingovanih i raznim interesovanjima povezanih arbitara u književnom poretku. Književni kritičar je u toj prstenastoj hijerarhiji takođe u zavisnom položaju, pogotovu ako je njegovo teorijsko znanje, prepoznavanje i razumevanje književnog dela i književnih tokova problematično. Domanović takve naziva književnim štetočinama. Naravno, bilo kakvo generalisanje nije opravdano. Uvek je bilo, i ima, onih koji *znaju*, koji u sferi estetskog procenjivanja književnosti imaju pouz-

dane kriterijume, i onih priučenih, ili pak učenih, koji, jednostavno, ne mogu da vide dublje. Među prvima su, uglavnom, oni koji su držali do svoje autonomnosti i digniteta, iako se i među takvima javljaju i oni koji “znaju znanje”. Za druge možemo reći da bi ih valjalo ignorisati, kada ta pojava ne bi bila tako raširena i dubokog korena.

Iz obimne lektire o književnoj kritici, i kritici kritike, izdvojićemo – našeg – Radoja Domanovića, pisca koji je ratovao sa svima i zbog te nepomirljivosti stradao. Tvorac “Stradije” video je pisce i kritičare kao deo istog ešalona. Dok je samo mali broj pisaca izdvojio kao “videlo u tami naše zemlje”, većinu je izložio podsmehu upotrebljavajući imena iz zoologije. “Kod nas vrlo dobro uspevaju književni glodari, koji žive po raznim fondovima i hrane se većim i manjim honorarima. Lenjivaca ima dosta veliki broj, ali im ponajbolje godi klima Akademije nauka i Velike škole, plode se vrlo brzo...” Tu su još: “debelokožari, literarni preživari... kreštalice, sovuljage, vrane i druge književne štetočine imaju povoljne uslove za razvitak... Ovde se mogu ubrojati mnogi kritičari, koji pasu kradom u stranim književnim livadama, pa tu hranu posle preživaju u kakvoj hladovini državne službe, i nađubravaju razne naše listove đubretom što se zove kritika, književni prikaz, itd. I ova se fela vrlo brzo plodi i razvija u našim krajevima.”

Razlikujući ozbiljne kritičare i kritičare šarlatane, Domanović započinje tako: “ozbiljnih kritičara imamo, ali samo po imenima, koja se, i sam ne znam zašto, slave i pismeno i usmeno, ali ne po delima... Niko ne beše u stanju da stvori ozbiljnu književnu kritiku, jaku i moćnu, koja bi razjurila sa tog polja sve moguće šarlatane i nezalce, već su, preko očekivanja, čudnim slučajem, šarlatani i nezalce odjurili spremne i darovite.”

Za Domanovića su, nalazimo u knjizi “Govor poezije” Vojislava Đurića, književni kritičari šarlatani “umni invalidi, koji su propali na svima ostalim poljima književnog rada”. On iznosi i danas zanimljiv sud da se oni rađaju “iz oskudice materijalne” i da pišu “bez ikakva znanja, razumevanja i veze” i “po jednom vekovnom šablonu”, “prosto naprosto prepričaju delo”, a “lično prijateljstvo, ili mržnja najobičnije su pokretači ovom ili onom prikazu”. I još jedna, čini se, veoma aktualna opaska, odsustvo navike da “se uvek gledaju dela, a ne pisci”. Najzad, pisac ukazuje i na štetan uticaj koji kritika ima na čitalačku publiku, koju takođe ne štedi, a javno mnjenje je po njemu “najveći grešnik”, od koga “gore rđe nema na svetu”. Ono je “trulo i pokvareno”, i iz takvog se duha rađa “kritika koja podstiče proste čitaoce u njihovom neznanju, a rđave pisce da ne klonu.”

Pogledamo li pažljivije, videćemo da je tvorac “Stradije” uočio i povukao sve glavne linije kritičkog invaliditeta, od kojih boluje i dana-

šnja kritika. Domanović ne propušta da kaže ni to da je za kritiku “potrebno isto toliko dara kao i za pisanje pripovedaka”, i tom se stavu nema šta dodati, osim da kritika jeste, kao i prozno ili poetsko delo, pre svega individualni čin, pa bi bilo kakvo uopštavanje dalo ne samo površnu sliku, nego bi dovelo do ogrešenja o neke kritičare koji su u vremenima sklonim uopštavanjima i izopštavanjima svojim književnim znanjem i svojim moralnim dignitetom ostavljali čist trag iza sebe. Upravo danas, u procesu privatizacije kritike, kada je ona postala u znatnoj meri roba, koja utiče na plasman druge robe, književnog dela, na njegov put do čitaoca, kada je, dakle, moralna pozicija kritičara stavljena pred iskušenje, a znanje usmereno na određeni cilj, valjalo bi govoriti više o kritičarima, pojedinačno, a manje o kritici uopšte. Međutim, skidanje maske sa lica kritike kao dugogodišnje književne obmane, demaskiranje kritike jednog doba, i literature tog doba, ponovno vrednovanje onoga što je vrednovano, ocenjivano i nagrađivano pod ideološkim ključem, neophodno je i nije dovoljno osloniti se samo na vreme kao jedinog sudiju. Pogotovo zbog pokušaja da se sve “vrednosti” tog vremena cementiraju kao osobenost epohe.

Stari sistem je formirao umetničke autoritete znajući njihovu upotrebnu vrednost. Novo vreme ih obezličuje. Odlika i jednog i drugog je iznuđivanje *pristanaka* stvaraoaca, tako što će ga privoleti da čuti ili da u nekoj otvorenijoj ili skrivenijoj formi saraduje. U vreme jednopartijskog društva, taj pristanak zasnivao se na strahu od izopštavanja i kazne. Pri tome, ideološku oligarhiju manje je interesovalo umetničko delo a više umetnik sam, jer je preko njega mogla da utiče i na njegovo stvaralaštvo. Na ono što će napisati i ono što neće napisati. Ništa nije bilo nezavisno od političkih tokova koji su bili skloni da značajno umetničko delo izbrišu i prečute. Intelektualna roba imala je cenu i mogla se prodati. Pisac je uvek bio na neki način ucenjen svojim delom i mogućnošću da za sebe obezbedi bolje mesto. Danas je stvar do krajnosti ogoljena. Na potpunoj margini, bez autoriteta i uticaja, pod opštom dominacijom politike, intelektualci i umetnici izvedeni su, jednostavno, na tržište, a tržište pragmatično uslovljava njihovo delovanje, naročito onih koji na te uslove pristanu. Ponuda je jednako otvorena i primamljiva: diplomatska služba, konzularna, savetnička i ambasadorska mesta, kontakti, prevođenje i plasman u inostranstvu, nove veze, početna prednost u žirijima, nagradice, mogućnost da jednog dana vrata dug i zaduže druge, autorski projekti i autorski honorari, otkup knjiga, prisustvo u medijima, profesura, magistrature i doktorati, dnevne počasti, ugled i uticaj, itd. I novac, kao primamljiva opcija u perspektivi.

Budući da se nade i očekivanja odvijaju kroz mnogobrojne partijske krugove i kanale, broj zainteresovanih je povelik. Kako koja *posa-*

da uhvati značajno mesto u partijskom i političkom životu, krene nagrada za službu i nagodbe sa drugima oko službe. Niko nema previše volje ni vremena da se bavi onim što je *bilo*. Mogućnost da se isprave stare nepravde i promašaji ostavljena je uskom krugu zaludnika. Svedoci smo licemernog izjednačavanja onih koji su ćutali ili manipulisali mišljenjem, i onih koji su u mračnim vremenima dizali glas, ili nisu pristajali na kompromis i ćutanje. Zar Miloš Crnjanski nije i dalje u sporu, i to sa vrednostima jednog vremena. Slučaj sabranih dela, ili uslova u kojima radi Zadružbina sve kazuju. Dobije li Crnjanski mesto koje mu pripada, doći će do ozbiljnih pomeranja, nadole, i do promene kriterijuma koji će osporiti “vrednosti” koje je učvrstilo i održavalo upravo vreme *bez Crnjanskog*. Trebalo je da prođe 30 godina da razdvojimo Govor prof. dr Mihajla Đurića od “govora” onih koji su ćutali i aminovali poteze vlasti, koji su spadali u korpus intelektualaca čiji je pristanak trebalo dobiti da bi stvar bila legalnija. Akteri takve scene i takvog poimanja vrednosti i intelektualnog angažmana i njihovi duhovni naslednici, danas su glasnici i zagovornici demokratskog preobražaja i preispitivanja. Ili deluju iz senke. Oni koji žele, da se opomenemo junaka Franca Kafke, Josefa K., “da javno pretresu jedno javno zlo”, nisu rado prihvaćeni ni u ovom vremenu.

2.

Većina o kojoj govorim pripadala je vladajućem establišmentu, stvarala mu i organizovala alibi, obezbeđujući i sebi privilegije. I čineći niz kompromisa u sferi estetskog i književnog, videći sebe kao pripadnike ideološkog vrha vlasti koji je licemerno koristio ono pravo na grešku o kome govori Aristotel u Retorici: “Posebno smatraju da mogu vršiti nepravedna dela ukoliko samo pripadaju nekoj od navedenih klasa ljudi, a, ako ne, ukoliko imaju takve prijatelje, sluge i ortake, jer im baš to omogućuje vršenje nepravde, a da pri tome ne budu otkriveni i kažnjeni”. To je bio (osnovni) princip njihovog *udruživanja*. Upravo taj žilavi soj ljudi, koji je usavršio mimikriju promovisući je kao prirodno i normalno ponašanje u novom vremenu, nastavlja da deluje, i to vrlo otvoreno, ne polazući račune nikom, pošto ni njihovi moralni učitelji, u čijim je rukama vlast, račune, mnogo krupnije, ne polazu nikako i nikom. Na delu je licemerna kolaboracija političara i kulturnih radnika, koja podržava, kao nekada opštinski i sreski komiteti, lustraciju i preispitivanje vrednosti, postupaka i ljudi, iako i sami pripadaju toj kategoriji delatnika. Sa lukavom i podmetnutom tezom da je u pitanju: epoha. Radili su, kažu, prema zahtevima vremena, i tu se nije moglo ništa učiniti. Oni su, po toj istoj logici, u krajnjoj liniji, žrtve, žrtve politike. Živeli su i stvarali zamećući svoje tragove, nalik onom “junaku” Česlava Miloša koga su

zvali tigar, ali ne zbog hrabrosti, izgleda, neustrašivosti, već zbog mačijeg hoda.

Ali, tragovi su ostali, i glas o njima. Tema stara koliko i književnost. U Homerovoj "Odiseji", na primer, imamo dva pevača, Demodoka, u dvorcu feačanskog kralja Antinoja, kome Odisej odaje počast, i Femiju, u Odisejevom dvorcu, na Itaki, "štono je pesme međ proscima primoravan pevo". Opravdanje koje nas podseća na one koji su skloni da svoje "pevanje" objasne rečima: "Takvo je bilo vreme". Svi koji se nađu kao prepreka antičkom junaku ne prolaze bez kazne, ali Kiklop i Antinoj, koji ne dozvoljavaju Odiseju da se vrati kući, uslovljavajući, jedan spolja a drugi iznutra, njegov povratak, bivaju posebno kažnjeni. Ostali su obični "rđakovići". To je pevačeva pravda, u kojoj ima razumevanja za sopstvenu ulogu: Odisej jedino poštedi život upravo Femiji.

O osećanju straha, koje je organski sraslo sa čovekovim mišljenjem i odnosom prema svetu i životu, o atmosferi straha u kojoj čovek sumnja i u samog sebe, jednostavno i ubedljivo je pisao autor "Zarobljenog uma": "Ali čiste i dostojne reči bile su zabranjene/ Pod pretnjom tako stroge kazne, da ko se usudio/ da i jednu od njih izusti/ Sam je sebe već smatrao izgubljenim. " Naravno, nije to specijalnost ovog vremena ili, recimo, prošlog veka. Još "Pančatantra" postavlja pitanje: "Ko sam ja, koje je mesto i vreme, dobre, loše, navike i sredstva politička koja su?" Eshil nam je u svom "Prometeju" uputio poruku čiji *kod* u punoj meri razrešava baš ovo vreme: "Upoznaj sebe, primi novi poredak". Biblijski Jov zna da su svi koji su videli njegovu "pogibao" zastrašeni. Uvek je bilo onih koji su sudili oslanjajući se na potrebe sistema ili lične pobude i svoju prirodu. "Dovoljno ti je zlo da budeš ono što si", kaže Šekspirov Terzit, isti onaj koga u Homerovoj "Ilijadi" kažnjavaju za buntovništvo. Od čoveka se oduvek traži potpuno potčinjavanje, a ne samo ćutanje i prihvatanje. Kafkin Jozef K. u "Procesu" uzvikuje: "Na laži se gradi poredak u svetu". Dvadeseti vek je otišao korak dalje od poretka laži: doneo je poredak zla u kome ljudi od pera imaju značajnu ulogu. Već početkom novog veka globalizam kao univerzalni totalitarizam pokazuje šta nas čeka. Njegov najdalji krak u lokalnim okvirima jeste tranzicijska metamorfoza društva, u svim slojevima. U njemu je predviđena važna uloga za intelektualne autoritete, koji moraju da etabliraju njegove ideje na isti način na koji je komunizam to tražio od svojih pisaca. Pogledajmo samo naše vreme, posledice rata kao posledice politike, sa potpuno izmenjenom percepcijom stvarnosti u kojoj umetnost sve više gubi tle.

Razaranje duhovnih vrednosti je kontinuiran proces koji direktno kreira politika uz pomoć svojih vazala u kulturnim krugovima. Njena do-

minacija je potpuna i gotovo da i nema drugih tema. U pitanju je narkomanska zavisnost i dilovanje sa najvišeg nivoa vlasti. Intelektualci su i sami zavisni u tolikoj meri da se sva njihova pitanja tiču samo politike. Perverzija ravna onoj “od pre”, koja je u svom programu imala obavezno učešće ljudi od pera, umetnika, književnih, pozorišnih, filmskih kritičara u hajci na neko delo ili njegovog autora, u zabrani i osudi, opravdavajući tezu vlasti da upravo teoretičari, umetnici i književni kritičari estetičkim merilima, osporavajući jedno delo, *obavezuju* sudije i sve one koji imaju nameru da jedno delo osude. O tome govori Boro Drašković, u knjizi “Razgovori sa Milošem Jeftićem”, navodeći “naš licemerni specijalitet da izgleda kako je pozorište samo zabranilo svoju predstavu.”

Kakvi su to psihološki mehanizmi koji su intelektualce vodili u tabor autoritarnog režima, kao inkvizitore, egzekutore, pritajene gušitelje. Koji su oblici socijalno psihološke prinude? Kakvi su bili modeli angažovanja? Vlast se, prirodno, brani, kupuje, preprodaje, ucenjuje, preti – čuva vlast! A umetnik?! Strah, karijera, udvorištvo, pravovernost, višak revnosti, materijalna korist? Prostora za revnost bilo je u izobilju. Postojao je i opšti alibi: postupci, odluke, karakteri, sve je u šapama epohe: “Ona steže čoveka sa svoja dva prsta i cedi iz njega onu kap dobra i zla koja joj je potrebna”, veli Česlav Miloš, govoreći o bedi ljudi uhvaćenih u politička klješta i o izboru između ludila i servilnosti, o tragediji i bedi intelektualca uopšte. Da sve istine o tome ni izdaleka još nisu otkrivene, opominje *mađarski slučaj*. Oskarovac Ištvan Sabo, reditelj filma “Pukovnik Redl”, priznao je da je bio doušnik. Tvorac “Mefista” ne krije da je prodao dušu đavolu u političkom obličju, i tvrdi da je to učinio, da je godinama radio za Kadarov režim, da bi spasao neke prijatelje. Naši mađarski susedi otvaraju dosijee, iznose gole činjenice, a činjenice, poznato je, ne tolerišu i ne uvažavaju duh vremena koji je mleo individualnost i hrabrost, nego bez emocija otkrivaju ulogu intelektualca u nečasnom poslu. Kod nas, svaki je dosije još brižljivo čuvana tajna i nema govora o tome da ćemo istinu ikad saznati. Ne jednu nego mnoge. Previše je učesnika u kolaboraciji, da bi tako lako doneli ili preпустили odluku o tome onim drugima.

Najcrnje poglavlje o nama, kao i ono o lažnim disidentima, je ono koje Milovan Danojlić u knjizi “To” prikazuje govoreći o “lažiborcima”. Šteta koju oni – “lažiborci” – izazivaju, najveća je, jer su pod kontrolom vlasti a stvaraju iluziju da postoji disidentska borba. I pri tom dobro žive, uživaju u slavi disidenta, u priznanju javnosti, ali imaju i plate i tiraže. Rizik je proračunat kao neophodan za ugled i status nezavisnog intelektualca. Kasnije, vidite te lažiborce kao borce za demokratiju, otvaranje dosijea i novi poredak. I nikom ništa.

Psihološki mehanizmi kojima se vlast služi u korumpiranju umetnika zasnivaju se i danas na moći, obećanjima, očekivanjima, saznanju da *opcija* koja se drži etike a ne dipli nema mnogo šansi, da takvima politika šansu udeljuje na kašičicu. Osim toga, vlada uverenje da se sviranje dipli može dobrim marketingom prikriti i, čak, prodati kao etika. Moć je bila, a i danas je, jedina preokupacija vlasti, i pošto joj u ovako uređenom svetu novac tu moć uslovljava, spremna je na sve. One koji je u tome ometaju, kontroliše, kupuje ili neutralizuje. Doktrina manipulacije i kontrole imala je i ima, kako rekosmo, svoja uporišta u delovanju umetnika i intelektualaca koji su nastupali otvoreno ili zaklonjeni, iz senke, zaštićeni režimom, obilato koristeći tu privilegiju. Ništa novo pod suncem. Aristotel je, u “Retorici”, upravo upozoravao na takve koji “nepravedno postupaju kad smatraju da se takvo delo može izvršiti i da ga oni mogu izvršiti, potom verujući da se takvo delo neće otkriti, ili, ako se i otkrije, da će ostati nekažnjeno ili, na kraju, ako i budu zbog takvog dela kažnjeni, da će kazna biti manja od dobiti što će je iz toga izvući, za sebe ili za svoje bližnje.”

Tako se, nekako, kod nas i dogodilo.

3.

“Pisac je celog života ranjiv, gotovo je ogoljen”, veli Harold Pinter u besedi povodom Nobelove nagrade, “nema potrebe da kukamo zbog toga. Pisac je tako izabrao i okovao je sebe tim izborom. Tačno je, međutim, i kada kažu da ste izloženi svim vetrovima, a neki od tih vetrova su zaista ledeni. Potpuno ste sami, sebi prepušteni, na vetrometini, u praznom prostoru. Nema utočišta i nema zaštite – ukoliko ne lažete – a u tom slučaju ste, razume se, već izgradili sopstvenu zaštitu i zapravo bi se moglo reći da postajete političar.“

Podela vlasti, misli Pinter, ni izbliza nije onako ravnopravna kao što bi naivni mogli pomisliti, ali kada se dođe do tog saznanja, već je kasno. Vlast, ma kakva bila, mora se održati, sačuvati, osvajati dalje. Po cenu istine. I zatvaranja očiju pred istinom. Ili, pak, formiranje lažne istine. “Zarad održavanja te vlasti”, veli Pinter dalje, “od suštinskog je značaja da ljudi ostanu u neznanju, da žive ne saznajući istinu, čak ni istinu vlastitih života. Zato je ono što nas ovde okružuje zapravo ogroman i gust splet laži kojima se hranimo.”

Gust splet laži?! Da! To bi mogao biti naslov ovog teksta. Gust splet laži kao gusto bodljikavo šiblje, razgranato, zamršeno, dubokog korena.

Na prastaro pitanje, koje tako otvoreno implicira relativnost suda i ličnog ubeđenja naspram interesa i suda gomile, nasuprot svetini,

“šta je istina”, ovo vreme odgovara: Sve je istina. I: ništa nije istina. Istina je glinena masa koja u većtim rukama dobija željene oblike istine. Intelektualci su sa zakašnjenjem izvukli pouku, ponešto naučili od štampe i intelektualnih gladijatora; malo kasne ali, održavaju korak, sustižu. U liku medijatora istine pojavljuju se „nezavisni” filozofi i intelektualci, za koje medijski događaj ima pre svega „tržišnu vrednost”. Čitav smisao njihovog delovanja jeste da se istina zamaskira, skloni, ukloni, i da se podmetne i proda sopstvena istina. I da se moćnici ubede u njenu moć. Najmoćnije sredstvo u tom đavoljem poslu je “đavo televizija”, kako taj medij naziva Anri Levi u svojoj knjizi *Pohvala intelektualcu* (1977). U događajima koji su usledili, Levi ne samo da nije upao u zamku “zle kobi glasina”, o kojima piše, što bi samo po sebi značilo zabludu i nevinost, nego je takve zamke postavljao svojim filmskim i televizijskim slikama, oživotvorujući savet intelektualcima, “svojim kolegama”, “da nauče da se televizijskom služe i da savladaju njen jezik.”

Onima koji su, ma kome pripadali, u jednom vremenu pretendovali da budu sudije, da tumače i usmeravaju književne tokove, i koji su pod maskom autoriteta obmanjivali epohu iz ideoloških ili nekih drugih razloga, ne treba to prećutati. Nikako! Ne možemo biti ravnodušni prema tom nasleđu. Pre svega zbog štete koju su načinili. Ideološki obrazac koji je formirao mehanizam autocenzure, učinio da se neke teme pokrenu kasno, da se neke ne pokrenu nikad, da se u poetičkom smislu tapka u mestu, i vrti jedna te ista “priča”. I da se ta priča varira, nagrađuje i glorifikuje. Epigoni epigona dobijaju najveća priznanja. Svaki pokušaj novog i drugačijeg gušen je u zametku. I više od toga. Stvarana je atmosfera da se bilo šta novo ne može održati. Kada je u dugom vremenskom periodu uspostavljena dominacija ideološkog mišljenja i ideološke kritike koja udovoljava takvim kriterijumima i usmerava čitave tokove književnosti, potirući i zatirući u zametku sve nove i drugačije ideje i mišljenja, onda je šteta nepopravljiva i trajna. Treba samo pažljivo čitati knjigu “Književnost i radio” Đorđa Malavrazića, ili “Krivičnu estetiku” Marinka Arsića Ivkova, i videti sa koliko bi se indignacije moglo govoriti o moralnom liku mnogih uglednika koji su sudili i presuđivali u sferi estetskog. Atmosfera u čuvenoj Literarnoj redakciji ili u Dramskom programu Radija, prema opisima autora i svedoka, otkriva nam čitavu skalu najrazličitijih varijacija u odnosu književnost – radio, ili država – književnici, ili radio – sloboda, ili, pak, osvetljava odnose među pojedinim stvaraocima, u rasponu od tragičnog do tragikomičnog, u kojoj su bili svi ucenjeni i sputani, stalno na zadatku i uslovnoj slobodi. Pavle Zorić prepoznaje u takvoj društvenoj klimi „oprez, iznurujući oprez“, a Ljubomir Simović „budnost”: “Dva budna oka, ili četiri još budnija oka, svakodneвно su pazila na sve, na svaki potez, na svaku reč, na svako slo-

vo!” Simović ostavlja svedočanstvo koje nas dovodi do “naših” vremena, ilustrujući tako uvek isti odnos vlasti prema radiju, u čijoj osnovi je shvatanje da je u pitanju državni medij koji ne treba ispustiti iz ruke. Poglavlje “Književnost u političkom okruženju”, bez sumnje najzanimljivije i najcelovitije u knjizi, koje se otvara dramatičnim tekstom “Izluđelo vreme” i gorkim sećanjem Miodraga Popovića lirskog naslova “U literarnom odeljenju stanice”, od kojeg zastaje dah, zapravo se prostire kroz celu knjigu. Njegovi akteri su i književnici, i kritičari, i političari u bliskoj vezi sa kulturom.

4.

Pisci, kritičari, ideolozi, izdavači i novinari bili su u mladosti jedna porodica. Bolna činjenica, koja ne amnestira nikoga pojedinačno. Model koji se pokazao uspešnim pretrpeo je neznatnu modifikaciju. Velika kontrolisana izdavačka preduzeća zamenili su prodorni i poslovni novi izdavači, što podrazumeva borbu za profit na tržištu i kupovanje i preprodaju svega i svakog ko na to utiče. Ostalo se ponavlja. Pisci, pisci i kritičari, to vide, i znaju, osećaju na sopstvenoj koži, ali učestvuju. Čutanjem ili činjenjem, ili nečinjenjem. Nije u pitanju samo borba za književni ugled, ili novac, ili moć, ili slavu, uticaj u vlasti, nego sve to zajedno. Tranzicijski duh ne krije i ne uvija u oblande svoje nastranosti. Naprotiv, on ih proglašava za prirodno ponašanje. I kao takav nudi, lobira, agituje, prodaje. Kokus-pokus-preparandus! Bez trika. “Dati svoj um u arendu”, prirodno je, takav je duh vremena, mišljenje je plaćena roba. Naravno, to nije samo naša specijalnost. Samo, neki to čine za veći a neki za manji novac, veću ili manju slavu. Jedan nakazni sistem mišljenja i vrednovanja koji je bio uslovljen ideologijom i mrvicama vlasti, zamenjen je drugim, koji je uslovljen novcem i mrvicama vlasti. Partijska struktura vlasti i vladanja zadržana je kroz instituciju nagrade i nagrađivanja. Dobre stare navike i oprobani modeli! Svaki okrug ima svoju nagradu, a ona zamenjuje jubileje, kongrese, značajne datume. Književnost postaje posao. Ili: dobar posao za druge poslove. Jedna ista *trupa* je stalno na putu, ili nagnuta nad rukopise koji joj pristižu i pristižu, za nagradu, recenziju, kritiku... Uz poneki prikaz njihovog sopstvenog dela. Kategorije “stvaralaca” koje spoje nekoliko slojeva i “pravaca” književnog delovanja (kad književnost postane više književno delovanje) određuju, makar privremeno, književne tokove i poziciju pisaca. Književna kritika je u tom pogonu značajna karika. Jedan od pisaca koji je vešto iskoristio antiratno profiterstvo, pažljivo dozirajući svoj angažman, ustvrdio je, jednom prilikom kada je opet “izostavljen”, da je glavni problem srpske kritike što ne može da prepozna veliko delo. Moguće. Ali, ima i drugih primera, da su neki pisci prepoznati kao tvorci

velikih dela, i s tim računaju na duži rok. Varljiva uteha, no, pisac, kao živo biće, ima pravo na to. U gustom spletu laži sve je prilično zamršeno. Ono što jedno vreme proglašuje velikim delom uvek je sumnjivo i podložno naknadnoj analizi. Sumnjiva je svaka sujeta koja uobličava konačnu ocenu, ili nema dovoljno jaku rezervu i distancu u odnosu na svoju procenu. Šta će se zbiti u sudaru književnih moda i epoha, ko će ostati smrvljen u tom sudaru u istoriji književnosti u obliku književne prašine, a koje će delo ostati da kruži, ponire ili se uzdiže, videćemo! (sic!) Edgar Alan Po je svoju rezervu u odnosu na književnu laž i lažnu književnu sliku, izrazio rečima da treba prevrnuti po onome što su pisali oni koji su bili u tamnicama, ludnicama i pod vešalima, da bismo imali koliko-toliko vernu sliku o književnosti. Nije valjda da su ludnice, vešala i tamnice nestali iz naše svesti i prakse. Ali ih je više nego ikada u istoriji.

5.

Da li su intelektualci danas postavili sva pitanja koje bi trebalo da postave, ili oduševljenjem što je jedan totalitarni režim pobeđen, idealisanjem mogućeg i željenog prećutkuju laž novog vremena. Da li postoji tendencija da se pomenuto “javno zlo” ili “nasleđe autoritarne prošlosti” tretira i shvata kao nešto što je *prošlo*, što se ne može ponoviti u nekom mimikrijskom obliku, koji će prepoznati samo upućeni. Ne postoji li, dakle, potreba da se sve tumači kao nešto što je izrodila jedna epoha, jedno vreme, jedan, ideološki, sistem, da se na taj fenomen gleda sa bezbedne daljine kao na nešto što ne ostavlja nikakvo nasleđe, sa, dakle, bezbedne obale koje smo se dokopali, bez imalo sumnje da je i ona samo jedan sprud koji će iz istih razloga potonuti? I sve bi bilo u redu da nije onih koji remete rutinu svakodnevice, onih retkih čije delo opominje. Svejedno je hoćemo li ih nazvati: “ljudi u mračnim vremenima”, ili “prethodnici vremena”.

I ovde prestaje bilo kakva potreba za imenovanjem vremena i epohe. Bolje je poimence spomenuti pojedine aktere. Efekat će biti veći. Ne bi književno delo, ma koliko veliko bilo, smelo da zakloni i skloni ono što je pisac radio. I u sferi književne kritike bi trebalo *imenovati* kritičare. Makar one koji su pisali časno. Bojim se da njihovo književno delo neće uspeti samo sebe da odbrani i sačuva. Uloga režimskih kritičara i urednika i posledice njihovog delovanja zaista opominju na novo čitanje, ali ko će taj posao da obavi? Ko će da kaže kakvu vrstu pustoši su ostavili oni koji su u okvirima “krivične estetike” vrednovali, nagrađivali, ocenjivali, gušili i afirmisali? Previše se epigona provuklo do imena značajnih pisaca da bismo olako to prepustili budućim književnim arheolozima. Umesno je upitati se šta je ostalo iza te dugogodišnje, skoro poluvekovne promocije, nagrada, slavljenja? Iza autorske poetike pre-

plitanja *priče i života*, koja u pomenutom gustom spletu laži ima takođe duboke korene.

Ja sam o tim problemima pisao u više navrata. Naročito u romanu “Zgad” (SKZ 1995), i neka mi bude dozvoljeno da navedem dva odlomka iz tog romana. Čitav jedan dugi period od 50 godina, uključujući i vreme promena, stavljen je u politički okvir, tačnije u jednu jedinu reč “zgod”, koja označava bolest. Laž, licemerje, strah, pokornost... Pisca potonulog u ćutnju i autocenzuru za vreme komunističkog perioda zahvata zbujujuće otrežnjenje koje počinje ratovima. Bačeno je drugo svetlo na sve, uključujući i književnost. Jedan od junaka je ekspornirani politički pravak, pesnik, doušnik policije, drugi, takođe književnik, strada, u mladosti, upravo zato što ga je policiji izručio taj njegov prijatelj. U vremenu političke strasti i političke mržnje, posle godina političkog mrtvila, začinje se ratni haos. Moj junak se budi posle 50 godina života u slatkoj obmani i upada u ratni košmar. “U razlabavljenim okvirima knjige, u košmaru koji je nastajao u njenom svetu, sve je počinjalo iz početka, bez izgleda da se privede kraju. Sve je dovođeno u pitanje. U njegovu se utrobu kroz tu reč uvukla crvljiva sumnja, koja je sve načela i izokrenula. Svet koji je stvorio izgledao mu je lažan i neubedljiv, prljav i štetan. Je li *zgod* iz njegove utrobe prešao u njegove knjige, ili je iz utrobe njegovih književnih junaka u njegovu prešao?! Ili je rastao u njemu i njima s njegovim rođenjem i rođenjem svakog junaka?! Duboko u njemu, još iz vremena kada je bio mlad pisac, bilo je usađeno stvaralačko preispitivanje koje ga je gušilo i sputavalo, ali je poslednjih godina ono preraslo u razornu sumnju da je sve što piše, što je napisao, ipak, smeće, nakićeno smeće, ovenčano smeće i da će već koju godinu kasnije, kad neki budući književni arheolozi skinu navlaku, videti ono što je buljavi Markan davno pre njih video: skorelu masu, bez ukusa i mirisa.”

U tom romanu upravo književnici postaju učesnici moralnih sunovrata, od saradnje sa partijskom vlašću do političkih doušnika. (Tim aspektom pozabavio se dr Vasa Mihailović u eseju “Revizionizam u srpskoj književnosti – Zgad”.) Vulgarnu stvarnost definiše jedan od junaka, policijski inspektor Pantelić, ovim rečima:

“Treba osvetliti prošlost barem onih koji bi da nas vode dalje. Trebalo bi barem da znate da je isti namaz i u vašim krugovima, i to na mnogima koji sada drže govore o demokratiji i slobodama. Neki se uopšte i ne kriju, osim iza reči, ali su sigurni, jer znaju da ih zaklanja tuđa prošlost. Uostalom, zar nisu neki opozicioni prvaci bili u službi u policiji... Ne mislite, valjda, da su se preokrenuli. Pa, molim vas, ko je jednom bio u policiji, ostaje u policiji za ceo život. Koga jednom policija obradi, ima u mozgu ugrađen uslovni refleks. Ovo je, bar što se policije i Službe

bezbednosti tiče, ozbiljna država. I policija ima svoju politiku, koja je i u vremenu zaplitanja i rasplitanja videla stvari prilično jasno. Ne uzimajte stvari o demokratiji tako uprošćeno. Naravno, vaši su maštovitiji pa pomažu na razne načine. Suptilno. I nama, ponekad, u dobroj nameri, razume se, kvare posao, ali vama naročito. A kupe lovorike. To je tek veština! Usavršili su tehniku mimikrije do savršenstva. Pri tom, znaju jedni za druge, ali i znaju da ih upravo dug onog što ih prepoznaje štiti, pa ponekad slobodno stupaju u otvorene sukobe. Uzmite za primer potpisnike protesta protiv gušenja slobodnih medija, i to protiv gušenja onih medija u kojima su uz bok onima koji ih guše i štroje. Protestuju, ali i guše i pridavljaju, iznutra. Dobijaju priznanja na obe strane. Malo uz vlast, malo protiv vlasti, uvek uz bok vlasti... Dele preostale dnevne počasti. A vi, umesto da prvo njih počistite, fantazirate o policiji kao gušitelju demokratije, čiji je to posao. Vaši su momci, gospodine Mateja, prva liga boraca za režim i protiv režima u isti mah. Kad šta zatreba. Nećete, nadam se, to zaboraviti kada budete odmeravali zasluge, iako mi se čini da ste vi tipični autsajderi.”

Ratomir Damjanovic

DENSE NETWORK OF LIES

Summary

The author reveals some of the reasons due to which today's critique glorifies bad domestic and foreign literary work and thus creates a false picture of values. The general tendency in the world influences the bad status of contemporary Serbian literature – the suppression of language and literature and language of ‘small’ nations by economically more powerful ‘big’ nations. The author's view of today's literary critique is identified to a great extent with the view of the Radoje Domanovic of a century ago who critically spoke about professionalism and morals of critics of his own era. The Author pledges for the unmasking of today's critique and critics separately. What was formerly done by a one party system is today done by multi-party system - requesting from critics and from writers to be loyal to the government and loyalists are rewarded. Due to the direct interference of politics, as well as the lack of moral or sense of responsibility, the re-evaluation of literature and rehabilitation of writers did not happen.

Key words: literary critique, literary order, false literary values, unmasking of criticism, destruction of spiritual values, globalization, social-psychological force, false dissident, epigone.

Labud Dragić
književnik, Beograd

KNJIŽEVNO VREDNOVANJE DANAS

Rezime: Autor negativno govori o književnim nagradama koje se dodeljuju u Srbiji i navodi kao primer nagrade “Milan Rakić” i “Ninovu nagradu”. Potom izlaže podsmehu književnu kritiku i vrednovanje književnih dela i sa gorčinom zaključuje da politički moćnici, svetski i domaći, upravljaju savremenom srpskom književnošću i da komunizam i njegove vrednosti još uvek nisu srušeni.

Ključne reči: književna nagrada, književni žiri, vrednovanje književnosti, komunizam.

O nagradama nikad nisam razmišljao, niti sam se bavio tim oblikom društvenih igara.

Kažu da ih ima 300. Ljudi su izbrojali – nema razloga da sumnjamo u podatak.

O nagradama se može svakako govoriti. Postoje velike, male, srednje; nagrade za reprezentaciju, za prvu, drugu, treću, regionalnu, opštinsku ligu... Za pionire, odrasle i starije. Za žene i pripadnike suprotnog pola (*Žensko pero, Muška pisaljka*).

Postoje utešne i neutešne, važne i nevažne. Sporedne i glavne, pomoćne i usputne.

Pesničke, prozne, za kritiku za esej, satiru, za smeh.

Svako je nadležan u svom sektoru.

Postoji i prezime NAGRADIĆ, tako da je to fenomen star koliko i civilizacija.

Nema još nagrada za tužbalice u bugarštice.

Koliko sela toliko običaja.

Postoje, dakle, novčane i pohvalne. Kao i ono ordenje u Domanićevim pričama. O nagradama treba najpre pitati nagrađene, a to je ipak, sve u svemu, uzak krug ljudi. Tako ćete dobiti pravi odgovor.

Pravila se menjaju i prilagođavaju. Sve zavisi od sezone. Ponekad jedan spisatelj srećne ruke poplasti sve što je na raspolaganju: NIN, VITAL, SUNCOKRET, SOJU... i sve redom.

A ponekad jednu mrvicu podele na desetak dobitnika. Kao u biblijskim vremenima i knjigama, kada je Isus sa jednom ribicom nahranio onoliki svet.

Uostalom, svaki građanin po važećim zakonima, ima pravo da dobije na LOTO-u, pa zašto ne bi dobio i NIN-ovu nagradu.

A svi dobro znam da je kudikamo lakše ispuniti listić za LOTO nego li 200 listića bilo kakve knjige.

Sa pesničkom nagradom Milan Rakić, na primer, desilo se da nije dodeljivana pet-šest-sedam godina, jer su nadglednici fonda potrošili novac za lične potrebe. (Bilo je ratova, blokada, kriza, teško se živelo, moralo se drpiti i od crkvenog i od mrtvenog.) A kada ih je neko podsetio na tu činjenicu, upravnici te nagrade odlučili su da svih pet-šest-sedam dodele odjednom.

Dobitnici koji su se odlučili za to priznanje morali su uplatiti neki novac u fond, a verovatno i odštampati diplome o svom trošku. Štampanje je marljivo propratila ovaj spektakl.

Naravno, na kraju je usledila i zakuska, tek toliko da se ne zaboravi lep običaj i da se u odajama slavnoga zdanja sudare mirisi drevnih kaputa, izanđalih parfema i starih čvaraka.

Postupak je pojednostavljen, pravda zadovoljena, kože na broju, a pesnici počastvovani.

Lično nisam nikada nagrađivan. Ili možda jesam jednom, gde sam priznanje podelio sa još nekolicinom dobitnika po starom Isusovom obrascu jedna ribica za ceo Izrailj i Judeju još.

Kad pisac nezasluzeno dobije nagradu, svi su na gubitku sem dobitnika.

Ako nagradu dobije pisac koji ju je zaslužio, onda je samo on na gubitku.

Ozbiljan pisac ne sme da razmišlja o tome. Treba da ima samo dvesta godina unapred i da sluti nekog svog darovitog čitaoca, svog naslednika sa svojom knjigom u njegovoj šaci i da zamišlja njegov izraz.

Rado čitam memoarsku literaturu minulih vekova. *Opisanije života mojaga* Save Tekelije spada u takve knjige iz kojih saznajemo dosta o srpskoj inteligenciji onoga doba. Nema velike razlike između ondašnjih i današnjih srpskih intelektualaca.

Ima velikih pisaca o kojima se danas malo ne zna.

Najbolje je ovaj fenomen posmatrati kroz NIN-ovu nagradu.

Svetski šampion po broju osvojenih NIN-ovih priznanja je Oskar Davičo. Tri puta!

Apsolutni rekord.

U senci njegove gorostasne figure odnjihali su se mnogi žiriji u čaršiji Beogradskoj pa i šire – tu i tamo – među njivama, među šljivama.

Sa stanovišta toga Daviča sasvim je logično da postavi članove i drugih žirija, koji bi mu kad na to red dođe dodelili i druge nagrade.

Ovo je potpuno racionalno ponašanje čak i sa stanovišta prostijih organizama i nižih živih bića. Šta bi si imalo zameriti jednoj takvoj odluci sa stanovišta nekog člana žirija ili jednog inteligentnijeg šimpanze?

Borba za opstanak je osnovni pokretač svega živoga na zemlji i što bi iz tog pravila bili izuzeti pisci?

Pa zar ne stoji u drevnim svetim knjigama: Kome ću ako neću sebi? Kada ako ne sada? (Pogledaj svete knjige.)

Ipak, nijedno od njegovih velikih dela njegovi naslednici nisu uvrstili među deset epohalnih. Šta reći o nezahvalnom potomstvu?

A bogme i od ove desetine veliko je pitanje da li će polovina pregaziti do kraja tekuće decenije.

A kad ih uporedite sa Desetoricom koji to priznanje nisu dobili, vidite da su nagrađeni i nenagrađeni neuporedivi – na štetu prvih.

Ko dodeljuje književne nagrade?

Normalno – Žiri!

Ja o Žiriju mnogo godina ništa nisam znao.

S početka sam mislio da je to neki kolosalan čovek s najmanje dva para očiju i koji čita makar tri knjige u sekundi, a majka mu je rodom negde iz Palestine.

Žiri je morao znati sve: za pisce koji su napisali knjige da ih neće napisati, a za one koji ih nisu napisali da će ih napisati. Žiri je takoreći gledao i u budućnost, a podrazumevao prošlost i vladao sadašnjošću.

Onda sam se jednom zadesio u nekoj gužvi gde se pominjalo ime toga Žirija i ja sam bacio pogled na jednu markantnu figuru s naočarima pitajući u nedoumici:

Je li ono Žiri?

Ne, odgovorio je neko smrtno ozbiljan, ono je Dautović.

Posle nikad više nisam video ni tog Žirija ni Dautovića.

Onaj Davičov Žiri je još onda bio multietnički, ali jednopartijski. Bilo je u njemu doduše Persijanaca i Asiraca, a i poneki običan udbaša ali Srbin. Književnost je napredovala brže od svake petoljetke.

NIN-ov žiri je u nepromenjenom sastavu trajao nekih 30 godina.

Eli Finci bio je njegov doživotni predsednik, a Moša i Davičo su odstupili u interesu multietničkih vrednosti. K tome, Davičo je preuzeo ulogu dobitnika, budući spisateljem. On je usput lovio neprijatelje revolucije i prosperiteta. Odbrana tekovina revolucije bilo je najunosnije zanimanje u vreme kad su stasavali ovi velikani.

Marko Vranešević, Branko Miljković i Blažo Šćepanović, svaki na svoj način – (prvi skočio, drugi se obesio, treći se utopio) – dovode se u vezu s Okicinom privrženošću revolucionarnim tekovinama.

Okica je razvio mrežu književnih doušnika i špijuna do fantastičnih razmera. Sa ove distance on je zanimljiviji kao književni junak za neku novu Borhesovu „Sveopštu povijest gadosti“ nego li kao spisatelj.

Tumačenje i vrednovanje književnog dela?

Potpuno pojednostavljeno i shematizovano: Ako su Gica, Mika i Žika upravnici književnosti, logično je da će Žika Mikine knjige oceniti kao poučne i nedostižne umetničke vrednosti. S tim u vezi Žika će predložiti i odlučiti da se Gici dodele sva priznanja.

S druge strane, Mika će postaviti Gicu za Žirija, koji će opet nagraditi Žiku i tako će kolo sreće nastaviti da se okreće, a lanac se ne sme prekinuti. Ta, svi smo nekad igrali te korisne igre. Tu vrstu igre ponegde zovu i Lanac Svetog Antuna.

Ako se privatizacija književnosti nastavi istim tempom, većinski vlasnici će biti Soros i glavna gradska baba za mrtve duše i književnike – poznatija kao Korobočka, o kojoj ste već čitali kod našeg omiljenog savremenika Gogolja.

Logično bi bilo da Međunarodni Fond postavi svoga čoveka na mesto Upravnika književnosti, a da Gici, Žiki i Miki ta funkcija bude oduzeta.

Možda bi ta uloga mogla pripasti samome guverneru kao fakultativno zanimanje, pošto je on, kako je svima poznato, čuveni tamburaš, a to je srodna umetnička disciplina.

U tom slučaju uzgajali bi se samo pisci kapitalci – spremni za velika priznanja. U našem slučaju to bi bili NIN-ovci. Ostale bi trebalo ukinuti, ili im zapleniti olovke i druga sredstva za rad. U slučaju da nastave sa pisanjem, logično bi bilo da plate globu, kako je i predviđenom zakonom guvernera Dinkića. Ako li ne žele da plate globu, logično je da ih treba postreljati, o njihovom trošku, kako ne bi država bila oštećena.

Ako li se desi da neko nastavi da piše i posle zakonski dozvoljenog roka (ispunjenja uslova za penziju), treba mu zapleniti svu imovinu a njega poslati u progonstvo ili, ako je to povoljnije po državu – streljati.

Najščešće se govori o tome da ja padom Berlinskog zida pao i komunizam. Na žalost, nije tako.

Iz geografskih razloga. Pogledajte gde je Berlinski zid a gde smo mi?

Zašto bi ovde pao komunizam ako je tamo pao Berlinski zid.

Ovde je komunizam samo promenio ime.

Komunizma, iskreno govoreći, i nije bilo drugde do li u Srbiji i Crnoj Gori. Možda i u N.R. Albaniji. U svim tim zemljama komunizam je i danas na snazi sa nešto izmenjenim likom.

Ako su komunisti crvene dresove zamenili žutim, ne znači da su promenili svoje navike.

“Zar ima ičeg tužnijeg od pisca, profesora, političara bez darovitosti, bez istančanosti u opažanju, bez uzvišenosti u karakteru? Kako li ti ljudi, razjedeni dubokim unutrašnjim lomom, moraju gledati na sve što prolazi ispred njih isijavajući savršenstvo i zdravo poštovanje prema sebi?”

Upravo zato novinari, profesori i političari bez dara čine Vrhovni Stožer zavisti koja je, kako veli Kevedo, većito žuta i mršava jer grize a ne jede. Ono što danas nazivamo javnim mnjenjem i demokratijom dobrim delom nije ništa drugo do gnojna izlučevina tih zlobnih duša” – zaključuje Hoze Ortega još u prvoj polovini prošlog veka.

Kao da su ovi gorki zaključci Ortege izvedeni na osnovu opservacije naše savremene stvarnosti.

Labud Dragić

LITERARY EVALUATION OF TODAY

Summary

The author writes negatively about the literary prizes awarded in Serbia and gives an example of prize “Milan Rakic” and “Nin Prize”. Following that the author satirises literary critique and the evaluation of literary work and acerbically concludes that political “strongmen”, domestically and globally, rule contemporary Serbian literature and adds that communism and its values are still not destroyed.

Key words: literary prizes, literary jury, evaluation of literature, communism.

Vujica Rešin Tucić
književnik, Novi Sad

ČEMU NOVA KRITIKA *(U gluvoj sobi postojanja)*

Beše nekad vreme u kojem sam išao u susret doživljavanju sveta kao materijalnog. To vreme je prošlo.

Otac sam i kao da život još ima neku nadu, ide ka nečemu, postojanju. Ali, živim u gluvoj sobi spoznaje da je postojanje samo jedan fantom.

Nekako se dogodilo da je nestalo ljubavi.

Narod je bolestan i gladan. Političke elite nemaju viziju.

Pokušajte danas da pronađete makar jednog komunistu. A nekada se od njih nije moglo proći ulicom.

Policijski dosijeji nisu otvoreni.

Ne znam ko me je cinkario, ko je zarađivao na gladovanju moje dece. Ko je hteo da me otera u zatvor zato što sam se zajeblavao na račun idolopoklonstva prema Marksu, Engelsu, Lenjinu i lokalnim partijskim činovnicima.

Nekadašnje bezbožništvo zamenjeno je verskom dogmom i nacionalnim mitovima.

Nisam služio postojećem. Bio sam državni neprijatelj.

Nisam pisao da bih unapredio književnost.

Ono što nazivaju književnošću ne pripada poeziji postojanja.

Ja sam biće poreklom od ljudi. Ljudi su moji daleki preci.

Umetnost je nešto čega se mi samo sećamo. Narod će morati dugo da radi da bi uspostavio duhovnu vertikalnu, da bi bilo šta ponovo imao.

Nadam se da naše postojanje nije samo glupa šala. Možda će doći neki Mesija, valjda ćemo se prosvetliti.

Očekujem nemoguće, da svet bude potpuno promenjen.

Očekujem da i na našem nebu zaplače dugo očekivano Kosmičko Dete.

Zemlja više ne mora biti okrugla, more ne mora biti plavo, ali mi moramo ponovo sebe zavoleti u bilo kojem od mogućih svetova.

* * *

Na pitanje: *Čemu nova kritika*, postavljeno 1975. godine u naslovu romana Marinka Arsića Ivkova, još uvek nemamo odgovor. Možda

odgovor pripremaju oni koji su sačinili letak, rasturan pre nekoliko dana u Novom Sadu. U njemu se najavljuje:

PETI OKTOBAR U SRPSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Knjiga Marka Vidojkovića *Kandže* nije izvela 5. oktobar u srpskoj književnosti, ona je bila samo jedan loš pokušaj. To i ne može uraditi jedan čovek, taj zadatak će obaviti nova generacija srpskih pisaca, za koju je zasigurno već pripremljen snajperski metak kritike, orkestriran iz kuloara i jazbina srpske književnosti prošloga veka.

Revolucija koja dolazi mora biti revolucija od koje podrhtavaju temelji i od koje se diže kosa na glavi, opasan udar na konzervativizam, tiraniju i prljavštinu neoprane srpske šajkače.

5. oktobar ne može izvesti nijedno lice okaljano demokratskim svaštarijama, već samo revolucionarni spisatelji i spisateljke koji se neće libiti da udare na sve što je u srpskoj književnosti spremno za rušenje.

Mi priželjkujemo i pripremamo jedan takav nasilan čin posle koga neće biti sve po starom. Želimo smenu onih ljudi u srpskoj književnosti koji joj mute vodu, gazeći i ono malo što se pojavilo u poslednjih nekoliko godina.

Nova srpska književnost je nova zato što je petooktobarska i čuva duh borbe protiv Velikog Oca bez samilosti i svih onih koji mu poltronski služe. Smenjena srpska književna vlast neće moći imati svoj haški proces na kojem će se kreveljiti do mile volje, nego će se suditi književnim zločincima oštrim perom u njihovoj zemlji.

Nova srpska književnost dolazi posle svih onih postmodernih pozitivnih i negativnih strujanja. U srpskoj književnosti otpočeće novo doba za periodiku, roman i poeziju.

Petooktobarska književnost uveriće Srbiju da se od književnosti može živeti dostojanstveno i da to nije samo jedan od prokletih poslova. Bitna odrednica petooktobarske generacije jeste moć samoorganizacije.

Mi, predstavnici nove generacije onih koji permanentno postaju pisci, jesmo prvi književni OTPOR.

Mi hoćemo Srbiju koja se ponosi svojom književnošću, hoćemo nanovo protumačenu književnu tradiciju. Nismo teroristi, želimo samo skinuti sa vlasti sve one koji terorišu srpsku književnost i zbog toga ćemo zasigurno dobiti kritičarske batine od književne policije.

Formiraćemo svoje izdavačke kuće, svoje lobije i nećemo više zavisiti od dosadašnjih vlasnika sredstava za proizvodnju, distribuciju i promociju književnih dela.

Napadamo otvoreno jer se borimo i izborićemo se za novi identitet srpskog spisatelja i spisateljice!

* * *

Još kadgod, u ona sanjiva vremena, Vojislav Despotov, odgovarajući na marksističku tezu o istoriji koja se ne ponavlja, napisao je:

*Svakog jutra kroz
dva mala sanjiva groba
ispod obrva
sviće novi dan.
Kuva se kafa,
čitaju se novine.
Oglašava se kreštavi mozak
petla istorije
koja se ne ponavlja koja se ne
ponavlja koja se ne ponavlja...*

Milomir Romanović, *Hodočašće*

Marinko Arsić Ivkov
književnik, Beograd

NAŠ NAJBOLJI SAVREMENI KRITIČAR

Kad sam mu rekao da redakcija *Hereticusa* priprema broj posvećen stanju u našoj savremenoj književnosti i potrebi ponovnog čitanja i vrednovanja književnih dela, odmah je pristao da napiše tekst i kaže šta misli o ovoj temi. Nije se predomišljao kao mnogi kritičari i pisci, koji su se plašili da se ne zamere uticajnim klanovima, moćnicima i arbitrima i koji su se još uvek nadali da će im ovi sa svoje opskurne trpeze dobaciti neku mrvicu ili da će ih u prolazu pomilovati po glavi. Napisao je briljantnu analizu savremenog književnog trenutka, ne izbegavajući nijedno ime i ne opravdavajući nikoga ako opravdanje nije zaslužio.

Moram da priznam, očekivao sam da će tako da postupi, jer se već odavno zalagao za, kompetentno i objektivno, ponovno čitanje savremene srpske književnosti. Uz to, uvek je isticao da je moral bitna komponenta kritičarskog posla i kritičareve ličnosti. Loš karakter ne može da vrednuje ništa i nikoga, često je govorio.

Bio je i ostao kritičar kakvih u nas još uvek nema, kakve bi poželele i sredine sa više dostojanstva i reda. Kad bismo imali još nekoliko takvih, stanje u našoj književnosti sigurno bi bilo drugačije. Vrednosti bi, u ovom carstvu lažnih vrednosti, koliko-toliko došle na svoje mesto.

Njegov književnokritičarski rad pratio sam od samih početaka. Probijao se teže, jer je bio principijelan i nikome nije činio ustupke. To je imalo svoju cenu. Podmetali su mu nogu gde god su mogli, i to tajno, čaršijskim metodima. Javno su ga tapšali po ramenu.

Izgubio je mnoge prijatelje i mnogi poznanici su ga omrzli samo zato što je pisao i govorio iskreno o njihovim delima.

Zauzvrat, cenila ga je javnost, ulivao je poštovanje svojim kritičarskim stavovima i ocenama. Cenili su ga, krišom, i oni koji su ga mrzeli i kojima je smetala njegova poštena reč.

Iako mu pisci i kritičari povezani u grupe i klanove nisu dali da živi, niko od njih nije smeo s njim javno da se suoči i stupi u polemiku. Bio je erudita. Zahvaljujući tome, povremeno je pozivan i na neke najuglednije naučne skupove, naročito ako im je trebalo dati ozbiljnost i težinu. Inače, izbegavao je da bude član redakcija, žirija, i raznih interesnih grupa.

U vreme kada je bio član žirija za dodelu “Ninove nagrade”, odbijao je da bude član bilo kog drugog žirija. Držao se načela svoje profesije. Sećam se da je brzo napustio i žiri “Ninove nagrade”, zbog nekih zakulisnih dogovaranja.

Na književne mode, kao i na političke uticaje, nikad se nije osvrtao.

Zbog svega toga odavno je postao institucija. To su mu priznavali i prijatelji i neprijatelji.

Bio sam, naravno, na njegovoj strani. Ali priznajem da sam ponekad, izokola, pokušao da ga nagovorim da malo popusti, da se toliko ne zamera moćnicima koji vladaju srpskom književnošću, ne samo radi njegovog dobra, nego i radi dobra književnosti. Računao sam da bi njegov glas i njegovi stavovi tako mogli bolje da se čuju, a i da bi se njegov materijalni i društveni status popravio. U takvim prilikama samo bi me pogledao ispod oka i započeo razgovor o sasvim desetoj stvari.

Naravno da sam morao da se zapitam šta ga to tera da tako radi i da ne popušta pritiscima. I, naravno, došao sam do prostog odgovora – a šta tera ogroman broj ljudi da u svojoj profesiji budu časni i odgovorni.

Uostalom, efekat njegovog kritičarskog rada ipak je počeo da se oseća u ovoj učmaloj sredini – sve je više mladih i stručnih kritičara koji počinju da *sumnjaju*, da osporavaju vrednosti koje je ustoličio već pomalo zaboravljeni komunizam, a čiju književnu patologiju sada čuvaju i unapređuju kritičari klonirani prema boljševičkim uzorima i okupljeni u klanovima, često pod zaštitom političara, novokomponovanih stranaka i nazovibiznismena. Ta pobunjenička i slobodoumna mišljenja teško se probijaju na stranice vodećih listova i književnih časopisa, ali jednog dana ona će ih ipak osvojiti.

Eto zašto držim do prijateljstva s njim i zašto ga toliko volim i poštujem. Zašto često raspravljam s njim o novim knjigama šetajući ulicama starog Zemuna ili sedeći u hladovitim kafanskim baštama starog Beograda.

No najbolje ćete me razumeti ako kupite subotnji dodatak za kulturu i umetnost našeg poznatog dnevnog lista i ako pročitate njegov tekst o novoj knjizi. Siguran sam da ćete reći: tako se vrednuje književno delo, tako se piše književna kritika!

Na kraju:

Koji je to list? Kako je ime mom prijatelju?

Taj list ne postoji. A moj najbolji kritičar nema ime i živi samo u mojoj mašti.

Milomir Romanović, *Egzistencijalističko beznade*, 1975-77.

ISTRAŽIVANJA

Aleksandar A. Miljković
publicista, Beograd

RAZMIŠLJANJA NAD KNJIGOM *POD OKUPACIJOM BORISAVA STANKOVIĆA*

Rezime: Autor piše o malo poznatoj knjizi Borisava Stankovića *Pod okupacijom*, koja je objavljena posle njegove smrti, 1929. godine. Za štampu ju je priredio piščev prijatelj Dragutin Kostić. Najzanimljiviji tekstovi u toj knjizi odnose se na piščev život u okupiranom Beogradu. To je panorama “psiholoških portreta” Beograđana – salonskih patriota, ratnih profitera, sitnih zanatlija, ali i ljudi koji rade svoj posao i gledaju kako da prežive. Stanković je nemilosrdan prema njima, ali i prema sebi. Živeći pod neopravdanom hipotekom izdajnika i kolaboracioniste, on, bilo da slika sebe i svoju porodicu, bilo druge, razotkriva svu nesreću života pod okupacijom. Autor teksta smatra da je najveća vrednost ove knjige, koju je pisao slomljen i razočaran čovek, njena dokumentarnost.

Ključne reči: književnost, okupacija, Prvi svetski rat, literarna zaostavština, au tobiografija.

Knjiga *Pod okupacijom* je delo Borisava Stankovića (1876-1927) za koje se sa mnogo osnova može da kaže da potpuno odudara od svih njegovih pripovedaka, drama i romana koji nam najpre izlaze pred oči kad se pomene njegovo ime. Ona je širem krugu naših čitalaca malo poznata, i to možda s pravom. Jer sa čisto književne strane je prilično nedopadljivo štivo i uopšte ne bi mogla da se upoređuje s njegovim velikim delima, *Nečistom krvi*, *Koštanom*, *Tašanom*, *Gazda-Mladenom*, *Starim danima*, *Božjim ljudima*, *Jovčom* i drugim. Ona kao da obeležava njegov književni pad, a možda i književni fijasko. Ta se knjiga već i sa svoje čisto spoljne strane razlikuje od ostalih njegovih dela. Pre svega po tome što mesto radnje nije Vranje iz doba njegovog detinjstva nego Beograd, u kome je živeo sa svojom porodicom u vreme austrougarske okupacije u Prvom svetskom ratu. Da ovde uzgred primetimo da je na samom završetku knjige načinio izuzetak, jer, na svega nekoliko stranica, priča o zverstvima bugarskih komita u Surdulici. Međutim, taj je odjeljak gotovo zanemarljiv već i u čisto kvantitativnom smislu, a ni ne

uklapa se tematski i sadržinski u ovu knjigu.¹ I dok se za ostala njegova dela, ona klasična, može da kaže da im je svojstven snažan, dramatičan i istovremeno poetski izraz, dotle knjiga *Pod okupacijom* izgleda kao obična proza, bez nekih osobenih književnih odlika. Naravno, ovaj se utisak o knjizi dobija kad se čita površno i bez udubljanja i, naravno, kad se upoređuje s njegovim ranijim delima.

Međutim, ono što je takođe važno da se na početku istakne, jeste da ovaj knjizi kao celini definitivni izgled nije dao sam Stanković, već njegov dobar i odani prijatelj Dragutin Kostić-Čeleš, i to u svojstvu redaktora prvog izdanja njegovih sabranih dela. No to i nije moglo da bude drukčije, jer se ona kao knjiga prvi put pojavila tek posle smrti pišćeve. Nju je iz objavljenog i neobjavljenog materijala, koji se našao na Stankovićevom radnom stolu posle njegove smrti, uobličio u knjigu redaktor, znači drugi čovek, a ne sam pisac. No ona se pojavila pod naslovom koji je izgleda sam Stanković za nju bio predvideo. Po našem uverenju, to ipak ne bi trebalo da unosi zabunu i da se dovodi u sumnju kao da ona nije Stankovićeva, jer su svi tekstovi u njoj isključivo njegovi. O radu na njenom konačnom uobličavanju sam Dragutin Kostić informiše čitaoce prilično iscrpno i pregledno na kraju knjige, u Redaktorovoj napomeni. To je razlog zbog čega smatramo da zaista nema potrebe da se zadržavamo na raspravljanju pitanja njegovog udela u njenom stvaranju.

Međutim, potrebno je istaći još i to da su kasniji izdavači Stankovićevih sabranih dela knjigu *Pod okupacijom* redovno izostavljali iz svojih izdanja. Ovo prvo izdanje njegovih sabranih dela je i jedino u kojem je ona ugledala sveta. Nećemo ulaziti u pretpostavke iz kojih su se razloga kasniji izdavači odlučili da tako postupe, jer nam oni nisu poznati. Ali to za nas u ovom trenutku nije ni važno, pošto je knjiga ipak, zahvaljujući D. Kostiću, dospela do srpskih čitalaca, i to kao knjiga čiji je autor Borisav Stanković.

Ona se, kako smo napred već napomenuli, vrlo mnogo razlikuje od svih ostalih njegovih romana, pripovedaka i drama. Upozorili smo takođe i na to da, kad se upoređuje s njima, ona kao da srozava ugled koji Stanković uživa među srpskim književnicima. Ali da ovde odmah primetimo da pisac kao da u njoj ni sam nije vodio računa o svom književnom ugledu. Uz ovo mora da se skrene pažnja i na to da mu se, zbog reportaža koje je objavljivao u *Beogradskim novinama*,² vrlo mnogo za-

1 Stanković je tih nekoliko stranica očigledno napisao naknadno, i to isključivo na osnovu onoga što su mu o tome drugi ispričali posle rata.

2 Sve su one ušle u ovu knjigu.

meralo još za vreme rata, a naročito posle rata. Ta njegova književna aktivnost uzimala se kao izraz njegovog nepatriotskog držanja pod austro-ugarskom okupacijom. Zbog te saradnje su Stankovića optuživali, kako bi se savremenim jezikom reklo, kao saradnika okupatora. Ali o svemu tome ćemo govoriti malo niže.

Mora da je redaktor, Dragutin Kostić, bio pometen nesređenošću Stankovićeve literarne zaostavštine, to jest rukopisa koji su ostali posle njegove smrti, jer je deo koji je nedostajao na završetku drugog odeljka koji nosi naslov *Uspomene*³ pronašao tek naknadno, i to objavljenog kao odlomak u feljtonu božićnjeg broja dnevnog lista *Vreme* za 1923. godinu. Ali pošto taj odlomak više nije mogao da unese u knjigu *Pod okupacijom* i stavi tamo gde mu je mesto – jer je ona već bila odštampana (1929. godine) – on ga je objavio izdvojeno, u poslednjoj knjizi ovog prvog izdanja Stankovićevih dela, onoj u kojoj su se pojavile i dve njegove oveće i nedovršene pripovetke: *Nastup* i *Pečal* (1930. godine). Uzgred da napomenemo da su se sve ostale knjige ovog prvog izdanja njegovih sabranih dela pojavile 1928. godine, osim, kao što smo već naveli, knjiga *Pod okupacijom* i *Nastup* i *Pečal* (s odlomkom iz *Uspomena*). Međutim, kako se u kasnijim izdanjima Stankovićevih dela knjiga *Pod okupacijom* redovno izostavljala, to taj odlomak nikada nije vraćen na mesto odakle ga je Stanković izvukao da bi ga posebno objavio u *Vremenu*. No pre nego što podvrgnemo analizi ovu knjigu, da kažemo, u nekoliko reči, nešto o njenoj kompoziciji – mada, kako smo napred napomenuli, ona vrlo malo potiče od njenog pisca, a mnogo više od redaktora D. Kostića.

Dragutin Kostić je u ovu knjigu uneo one Stankovićeve rukopise, završene i nezavršene, koje je posle njegove smrti našao na gomili i za koje je izgleda još sam pisac bio predvideo provizoran naslov *Pod okupacijom*. Tu su se našle, pored posvete i Pokušaja autobiografije, još i njegove *Uspomene* s “beleškama” koje idu uz njih (to jest pod istim ovim naslovom), zatim njegove reportaže iz *Beogradskih novina*, kojima je redaktor dao isti onaj naslov koji je imala i novinska rubrika u okviru koje su izlazile, to jest Beogradske šetnje. Međutim, u tom odeljku se nalaze i neki drugi njegovi neobjavljeni rukopisi, bolje da kažemo odlomci, koji bi po svojoj sadržini mogli da se svrstaju pod isti naslov kao i reportaže. Na daljih dvadesetak strana se nalaze beleške o jednom posebnom soju ljudi koji su pod okupacijom ostali da žive u Beogradu, a koje je sam Stanković nazvao “zabušantima”. Zato je odeljku u koji je svrstao ove Stankovićeve beleške Kostić i dao naslov *Zabušanti*, našavši ga među Stankovićevim rukopisima. U taj je odeljak uneo takođe i je-

3 Redaktor je u štampanom tekstu tačno označio mesto gde taj odlomak treba da se u *Uspomenama* nalazi.

dnu reportažu objavljenu u *Beogradskim novinama*. Nju je jedinu izdvojio od ostalih, jer je smatrao da joj je tu mesto. Na kraju knjige, u poglavlju pod naslovom Surdulica, nalaze se, kako smo već napomenuli, tri kratka teksta. Jedan je o zverstvima bugarskih okupatora u Surdulici, dok u drugom i trećem piše o Tomi P. Đurđeviću i Aritonu Miljkoviću, ljudima iz tih krajeva koje je lično poznao, a koji su takođe bili žrtve bugarskih koljača. Da napomenemo da je, po svoj prilici, većinu teksto-va u ovoj knjizi napisao ili pri samom kraju okupacije ili tek posle oslobođenja Beograda 1918. godine, osim, naravno, reportaža koje je objavljivao u *Beogradskim novinama* od decembra 1916. do marta 1918. godine. Da je tekstove koji su se zatekli u rukopisu pisao uglavnom u tom vremenu, može da se pretpostavi već na osnovu toga što bi se, da ih je zapisivao još dok su Austrijanci držali Beograd čvrsto pod svojom vlašću, izložio opasnosti, ako bi ti rukopisi došli do njihovih ruku, da ga interniraju ili da mu se desi još i nešto gore od toga. To je, uostalom, pretpostavka i samog redaktora D. Kostića.

Da napomenemo još jednom da je sve to D. Kostić iscrpno objasnio u Redaktorovoj napomeni na kraju knjige, i zato nema potrebe da ulazimo u detaljnija razmatranja svega toga. Ali je važno da se zna da je D. Kostić sasvim ispravno shvatio da, ma koliko nedovršeni i nersređeni ovi odlomci bili, svi oni, u krajnjoj liniji, predstavljaju delove knjige koju je Stanković bio zamislio, pa čak i nagovestio kako otprilike treba da izgleda. Utoliko se ova knjiga može smatrati Stankovićevom, a ne redaktorovom. A i činjenica da se u njoj objavljuju isključivo tekstovi pisani Stankovićevom rukom, odnosno koji su štampani pod njegovim imenom, to nesumnjivo potvrđuje. To je uostalom osnovni razlog što ovu knjigu treba smatrati njegovom.

Ako bismo u jednoj rečenici hteli da damo njenu ocenu, rekli bismo da ona predstavlja svedočanstvo o prilikama i životu u Beogradu za vreme austrougarske okupacije, ali i o samom piscu u tom vremenu. Sa tog stanovišta ona, pored ostalog, zaslužuje pažnju iz razloga što o okupacijskim danima Beograda u Prvom svetskom ratu, našim ljudima koji su živeli u njemu i njihovim odnosima s okupacijskim vlastima, ima malo pisanih svedočanstava. Ali njen je značaj još veći zbog toga što je njen pisac jedan od najvećih srpskih književnika, i što se sa ovim rukopisima njegovo ukupno književno stvaranje definitivno privodilo kraju. Knjiga *Pod okupacijom* je među poslednjim njegovim delima. Ali njenom pojavom kao da se dobio takoreći materijalni dokaz da onaj i onakav Stanković kakvog ga je dotle naša čitalačka publika poznavala i po kojima je stekao najveća priznanja za našu književnost, u to vreme nije više postojao.

No ova knjiga dokazuje i nešto drugo, a to je da Stanković iz poslednje decenije svog života nije u književnosti bio još samo živi mrtvac, pre nego što je i fizički umro. Upravo na osnovu nje postaje evidentno da to mišljenje nema nikakvog opravdanja u stvarnosti. Oni koji su ga voleli ne samo kao pisca, nego koji su prema njemu kao čoveku gajili duboko i iskreno poštovanje i prijateljstvo – a jedan od tih je svakako bio i redaktor prvog izdanja njegovih sabranih dela, Dragutin Kostić-Čeleš – bili su uvereni da i ono na šta su drugi možda gledali s prezrenjem i nipodaštavanjem zasluži i te kako da se prezentuje našoj književnoj javnosti, kao i da se sačuva za buduća pokoljenja. Dirljivo deluju Kostićeve reči⁴ na kraju Napomena redaktorovih u poslednjoj knjizi *Dela Borisava Stankovića*: “Boro, izvrših amanet. Možda sam se nekome i zamerio. Tebi nisam smeo”.⁵

Stanković je nameravao da ovu svoju knjigu posveti trgovcu Vojislavu P. Živkoviću. Tim pre što je “Vojče”, kako ga je iz milošte zvao, to svakako zaslužio.⁶ Zbog toga, valjda, on je najpre napisao posvetu, i to kao definitivni tekst. Zahvaljujući njoj, znamo i zašto je njemu nameravao da je posveti. To obrazloženje vredno je pažnje, jer je i ono koliko osećajno napisano toliko i živo svedočanstvo o samom piscu, kao i o trgovcu Vojislavu Živkoviću kao ličnosti, o njihovom odnosu iz tog doba; a i slika je onih prilika koje su vladale u Beogradu pri kraju austro-ugarske okupacije. Evo tog teksta:

“Dragi Vojče, Sećaš li se kada jednog dana dođoh k tebi. Sedeo si na jednom sanduku usred tvoje radnje, razgrabljene ali ipak ponova otvorene i počele tek da se uređuje i prorađuje.

‘Šta radiš, rode?’ Oslovljavam te s osmehom.

‘Petljam!’ Kao uvek, odgovaraš ti.

Silaziš sa sanduka, ideš ispred mene u svoju kancelariju i, zatvarajući vrata za nama dvojicom, snishodljivo, trepćući svojim pametnim očima i čisto stideći se, saopštavaš mi u poverenju:

‘Znaš šta, rode! Meni je radnja, hvala Bogu, pošla malo bolje. I za sada mogu sto do sto pedeset kruna mesečno da ti dajem. Ako ti budeš umro, neću tražiti od tvojih; ako ja budem, da mojoj deci vratiš...’

I da bi izbegao zahvaljivanje, izlaziš iz kancelarije, naređuješ pomoćniku u radnji:

4 Pečal i Nastup, *Dela Borisava Stankovića*, Beograd, 1930, s. 85.

5 Osim delom *Pod okupacijom*, u ovom se članku nismo bavili drugim njegovim delima u kojima je opisivao savremeni život, a ne onaj “starovremenski” vranjanski.

6 Redaktor je zabeležio da je jedan od onih koji su sufinansirali izdavanje ovih sabranih dela Stankovićevih bio i trgovac Vojislav P. Živković.

‘Tiko, od mesa, masti, mleka što budemo kupovali za nas, odva-jačeš uvek i za g. Boru’. Od tada, snabdevan i bratski potpomagan od tebe, ja sam mogao slobodnije da dišem i da preživim najstrašnije dane u životu” (s. 5-6).⁷

Ovu duboko ljudsku posvetu koja dira u samo srce dopunio je Dragutin Kostić u Redaktorovoj napomeni podatkom da se Stanković, zahvaljujući ovoj stalnoj mesečnoj potpori Vojislava Živkovića, “oslobodio” saradnje u okupacijskom listu *Beogradske novine*, za koju napominje da mu je bila mrska i zbog koje su mu najviše i prebacivali saradnju s okupatorom.

Pri samom kraju Uspomena Stanković je zapisao da je “svakog meseca” takođe dobijao “iz Zemuna od jedne učiteljice po 150 kruna, koliko je zarađivala od davanja časova na klaviru”, da ih podeli srpskim književnicima. Da uzgred napomenemo da je na margini primerka ove knjige, koju imam u svojoj kućnoj biblioteci,⁸ njen bivši vlasnik⁹ zabeležio olovkom ime te učiteljice: “G-ca Mela Štos”. A da je to zaista ona vidi se i iz registra imena na kraju knjige (koji je izradio redaktor), gde se takođe navodi njeno ime: “Štos Mela(nija), učiteljica klavira u Zemunu; slala mesečnu pomoć beogradskim umetnicima po 150 kruna”, a uz njeno se ime navodi ista ona stranica gde se u tekstu taj podatak i nalazi (s. 117).

Kada već spominjemo pomoć koju su dobri ljudi slali srpskim književnicima kako bi preživeli u tim preteškim vremenima, da navedemo i to da, pri kraju svojih Uspomena, Stanković piše o “ćutanju Zagreba”, to jest kako se iz Zagreba pod okupacijom ni jednim gestom nije pokušalo da se na neki način pomogne srpskim književnicima i umetnicima. “Nikakve veze ni glasa otuda” (s. 117), konstatuje Stanković gotovo ozlojeđen. Ćutalo je “Kazalište”, ćutalo “Društvo hrvatskih književnika i umetnika”. Nisu – što bi se reklo – ni prstom maknuli da olakšaju teško stanje i težak položaj srpskih književnika i srpske inteligencije u okupiranoj Srbiji, da pomognu makar “porodicama književnika i umetnika”, koje su pod austrougarskom okupacijom “gladovale” (s. 116-117).

Sve ovo iznosimo pred današnje čitaoce iz razloga da se vidi da ovu Stankovićevu knjigu i sa te strane treba uzeti kao svojevrsno svedočanstvo o ljudima i životu pod austrougarskom okupacijom, a o čemu

7 Stranice naznačene iza navoda u tekstu su sve iz knjige *Pod okupacijom*. Stranice iz ostalih Stankovićevih knjiga i knjiga drugih autora se nalaze u fusnotama.

8 Kupio sam ovo izdanje *Dela Borisava Stankovića* u nekoj od beogradskih antikvarnica još pre 40-ak godina.

9 Vrlo verovatno Dimitrije V. Ljotić.

gotovo da se i nije pisalo, i preko čega je pažnja ondašnje javnosti prelazila bez zadržavanja. Najviše stoga jer u njoj Stanković piše o ljudima koji nisu uzimali nikakvog učešća u velikim događajima, odbrani i kasnije oslobođenju porobljene zemlje i ujedinjenju svih Srba u jednu državnu zajednicu.

No ova je knjiga svojevrstan dokument o ljudima i vremenu još i po mnogo čemu drugom. Uzmimo, na primer, možda najduži, iako nedovršen, odeljak u okviru knjige kome je sam pisac dao naslov *Uspomene*, i za koji postoji nepobitan dokaz da je imao nameru da ga objavi posebno. U njemu piše o mnogim našim poznatim ljudima iz onog vremena koji su za vreme austrougarske okupacije ostali da žive u Beogradu.¹⁰ Svi su oni živeli u glavnom gradu pod okupacijom i bili daleko od velikih i tragičnih događaja tog doba. Sedeli su kod svojih kuća, trpeli oskudicu, životarili od onog što su imali, zabavljali se za svoj račun, a okupacija je predstavljala samo mizanscenu na kojoj se odvijao njihov duhovno osiromašen, jednolik i skučen svakodnevni život. Kako rekosmo, oni sami nisu ničim doprinosili događanjima na širem planu; i jedino što su čekali bilo je šta će im ti veliki događaji doneti. Svoje životne potencijale trošili su na sedenje kod “Tri šešira”, “Cara” i po drugim kafanama i krčmama, tragajući gde može da se nađe dobra rakija ili vino, pričajući jedan drugome o prošlim vremenima kada se bogato i gurmanski “krkalo” i pilo i kada se nije kuburilo s novcem i namirnicama.

Ali ne piše Stanković samo o poznatim ljudima. Običan svet s kojim se družio ili koji je sretao takođe je opisan u ovoj knjizi. Pored ostalih, dosta piše, na primer, o onima koji su ratnu situaciju iskoristili da bi se obogatili, da bi postali pravi bogataši, koji su, zahvaljujući toj okolnosti, mogli da se razbacuju novcem, a i da bi ih i poznat i nepoznat svet video na ulicama Beograda i drugim javnim mestima lepo obučene i s punim buđelarom austrijskih kruna. U toj galeriji likova su i razne otmene dame, otmene uglavnom pod znacima navoda, supruge i rođake raznih političara, bogataša i bankara koji su izbegli iz zemlje, i sada im iz Pariza i Ženeve (preko neutralne Švajcarske) šalju posredstvom međunarodnog Crvenog krsta novac i bogate pakete. Sav taj svet se, ako nije primoran, ne bavi ničim, osim što se sastaje, pije, kocka se, priča da bi se pričalo ili ogovara. I Stankovićeva književna delatnost pod okupacijom, tačnije saradnja u okupacijskim *Beogradskim novinama*, bila je predmet ogovaranja, to jest, kako to narod veli, “ispiranja usta”.

Neki od likova iz ove galerije koje slika činili su Stankovićevo svakodnevno društvo. Tu je pre svih naš poznati glumac “čiča” Ilija Stano-

10 O njima piše i u drugim delovima ove knjige.

jević, pisac komedije *Dorćolska posla*, kome je u *Uspomenama* i *Beogradskim šetnjama* posvetio dosta prostora. Sretao se i bio je s njim u društvu u kafani kod “Tri šešira” i glumac Milorad Gavrilović, koji se odlikovao svojim otmenim, “gospodskim” držanjem i oblačenjem, mada mu je to bilo sve teže zbog nemaštine i opšte bede. S našim pedagoškim i filozofskim piscem Milanom Ševićem sretao se uglavnom samo na ulici, jer ovaj nije bio kafanski čovek. Stanković bi se ponekad video i s “bivšim dramaturgom” Milutinom Čekićem, zatim s pesnikom Miloradom Petrovićem, koga u knjizi zbog zbirke pesama pod naslovom *Seljančica* tako i zove (to jest “Seljančica”). Spominje braću Dušana i Božidara Nikolajevića i njihovog oca Svetomira, kao i Milivoja Bašića.¹¹ Održavao je kontakte i sa hrvatskim književnikom Milanom Ogrizovićem, koji se u vreme okupacije nalazio u Beogradu, gde je kao austrougarski oficir radio u okupacijskoj upravi (“Guvermanu”). Spominje, i to s poštovanjem i zahvalnošću, i Kostu Hermana, koji je pre rata izdavao u Sarajevu književni list *Nadu* i u kome je Stanković objavio nekoliko od svojih prvih radova, a koji je u Beogradu takođe predstavljao okupatorsku vlast. Kosta Herman, pa i Ogrizović, ali naročito Herman, izlazio je dok je trajala okupacija ususret našem piscu i pomagao ga i štutio (to nedvosmisleno potvrđuje ova knjiga). Zato je Stanković prema njemu i iz tog razloga blagonaklon, uprkos njegovoj rđavoj reputaciji u srbijanskoj kulturnoj i književnoj javnosti. Piše Stanković ovde još i o drugim našim književnicima i umetnicima. Sa mnogima od njih se sastajao i družio. Naravno, s nekima od njih se sretao jedino u prolazu. Ali sve što je o svima njima napisao predstavlja, ako ne uvek dragocen, a ono svakako interesantan i koristan materijal za proučavanje života u to doba svakog od ljudi koje spominje.

No kako smo već rekli, pored poznatih ličnosti iz književnog i javnog života, njegovo su društvo isto tako činili, kako je sam zabeležio, i “Stefa lončar”, “Gustav kasapin”, “Jovanča cimerman”, moler Jozef Štika i još mnogi drugi. Tu je i ratni bogataš “gospodin Tasa”, tu i Stankovićev “dobrotvor” Voja Živković, “Vojče”, ali i čitav niz beogradskih kafedžija i krčmara sa svom svojom primitivnom lakomošću i nezajažljivošću,¹² kao i mnogi njihovi gosti. Svi oni predstavljaju bogatu galeriju likova. Štaviše, u odeljku kome je u knjizi dan opšti naslov *Zabušanti*,

11 Objavio je prvu antologiju naših srednjovekovnih književnih tekstova preprevedenih na savremeni srpski jezik. Uzgred da dodamo da smo 1970. godine u Hilandaru videli njegov zapis i potpis u najstarijoj manastirskoj knjizi gostiju.

12 Uputili bismo ovde čitaoca, ilustracije radi, na belešku o Doretu kafedžiji “kod brata Makedonca” (s. 111-112).

on ih je, na izvestan način, čak i razvrstavao prema onome čime su se u ranijem životu pretežno bavili ili šta su bili; predstavio ih je, da tako kažemo, kao reprezentante društvenih grupa obrazovanih prema životnom pozivu, a jednog prema kraju odakle je poreklom. Tako je odlomcima, koji se nalaze pod opštim naslovom *Zabušanti*, dao podnaslove: Političari, Diplomati, Trgovci, Korektori i Prečanin. A u odlomku pod naslovom *Zabušant*, istom kao što glasi i naslov celog odeljka, on je očigledno imao pred očima sasvim konkretnu ličnost, ali ne iz doba okupacije, nego dok Srbija još nije bila okupirana (ali je već bila u ratu). Uostalom, *Zabušant* kao fragment nije veći od dve stranice i nema ni početka ni završetka.

Najzad, da spomenemo i to da je u knjizi verno odslikana i ona opšta atmosfera koja je vladala u Beogradu za vreme okupacije, i to je svakako ne mala korist koja se ima od ovog Stankovićevog dela.

Međutim, ono što čitaoca najviše zaprepasti kad uzme da čita ovu knjigu, jeste Stankovićevo prikazivanje ili, tačnije, razotkrivanje samog sebe, to jest svoje sopstvene ličnosti, onakve kakva je u to doba izgledala. I odmah da kažemo da slika koja se dobija o njemu s ovih stranica ostavlja na čitaoca težak i mučan utisak. On o sebi, svojim raspoloženjima, svom ponašanju i svojim reakcijama na postupke ljudi oko sebe piše iskreno, ali je pritom bez ikakve volje i želje da sebe prikaže u iole povoljnijem svetlu. Na stranicama ove knjige on se pokazuje pre svega kao čovek bez ikakvog poštovanja prema samome sebi, ali i prema svojoj porodici. Kao da uopšte ne vodi računa o svom ugledu, kao da mu nimalo nije stalo do toga kako će ga čitaoci procenjivati po onome što o sebi piše. On to kao da uopšte nije zapažao. Ima u tom njegovom "autoportretu" i nekog gotovo mazohističkog uživanja, u želji da ponižava i obezvređuje sebe i kao književnika i kao čoveka, i to se vidi već na prvim stranicama. Tekst pod naslovom *Pokušaj autobiografije*, a koji iznosi ne više od jedne stranice i koji je redaktor stavio odmah iza posvete trgovcu Vojislavu P. Živkoviću, počinje rečima: "I evo moje, najgoreg i najpokvarenijeg književnika istorije" (s. 7). Te reči mogu da zvuče patetično, ali one ni u kom slučaju nisu nameštene, nisu poza. I mada one, po mom uverenju, nisu isto tako ni unapred zauzeti odbrambeni stav pred očekivanim napadima onih koji su ga optuživali za saradnju s austrougarskim okupatorskim vlastima, one mogu i tako da se protumače. U njima on nadasve izražava duboku i iskrenu ubeđenost u svoj moralni i književni pad. I to možda baš zato što je u dubini duše sebe zaista video kao propalog i bivšeg čoveka i književnika. Na osnovu ove knjige izgleda kao da se pomirio sa tim da ga ljudi preziru, da ga ismevaju i da o njemu pričaju svašta. Čak izgleda da je prihvatio kao istinu o sebi neke od tih gnusnih i podlih priča. I u skladu s tim, on se tako i

ponaša, tako i reaguje na njih. Možda je on zaista u dubini duše i bio ubeđen da su u pravu ne samo oni koji su ga optuživali za saradnju s okupatorom, nego i oni koji su ga ismevali i ružno se prema njemu ponašali. Ali u navedenoj rečenici on nam isto tako otkriva i svoju nevericu u vrednost svog književnog opusa – *Beogradskih novina*, a možda i onog koji je počeo da stvara posle toga.

Nismo imali u rukama ovaj list,¹³ ali, po rečima redaktorovim,¹⁴ Stanković u njemu nije objavljivao nove, nego je “samo preštampavao stare svoje, već objavljene, poznate stvari” (s. 310). I u daljem tekstu D. Kostić navodi da je “gotovo celu *Nečistu krv*, *Stare dane*, *Iz Starog Jevanđelja*, *Božje ljude*, *Pevce*, *Iz moga kraja* (*Baba Stanu*) razdrobio u odlomke (...), zaokrugljujući ih u zasebne slike, menjajući ličnostima imena (...), dajući podesne kratke početke i završetke radi tobožnje celine, a nekad čak i bez toga” (s. 310). Da napomenemo uzgred da je D. Kostić, u svojoj dobronamernosti i naivnosti, ove Stankovićeve “pregrade” ranijih književnih tvorevina smatrao nekom vrstom “patriotske podvale”; kao da ih je autor smišljeno poturao redakciji. To jest kao da je iz patriotskih razloga podvaljivao okupatorskim vlastima na taj način što im je podmetao stare stvari koje su jednom već bile objavljivane. No sam Stanković po svoj prilici nije o tome bio istog mišljenja kao i njegov prijatelj D. Kostić. Ni mi, nažalost, ne delimo redaktorovo mišljenje da je Stankovićeva saradnja u *Beogradskim novinama* potekla jedino iz nužde. Istina je da je on na taj način zarađivao mesečno do 150 kruna, iznos koji je, po mišljenju D. Kostića, bio dovoljan za skroman život. I kao drugi razlog koji bi opravdavao tu saradnju bio je u redaktorovim očima taj što je Stankovića proganjao strah da ga Austrijanci svakog časa mogu da oteraju u internaciju, gde bi mogao i on sam da strada, a i njegova bi porodica tada ostala bez hranioca. Ovom mu se saradnjom, međutim, moglo da čini kao da je, dokle god je objavljivao priloge u okupacijskim novinama, bio obezbeđen od toga da će ga okupacione vlasti internirati. No upravo nismo uvereni da su ovo jedini razlozi zbog kojih se Stanković odlučio na saradnju. Ali o tome ćemo nešto kasnije reći koju reč više.

Ono što smo hteli ovde da kažemo jeste da je Stanković, na osnovu svoje književne aktivnosti pod okupacijom, u posleratnom vremenu mogao u sebi da dođe do ubeđenja da je zaista bio saradnik okupatora i da je kao takav stvarno zaslužio prezrenje. To uverenje su u njemu učvršćivali i svi oni koji su ga zbog te saradnje napadali i osuđivali.

13 *Beogradske novine*.

14 Kome smemo slobodno da poklonimo poverenje.

Uzalud se on u ovoj knjizi brani time da oni koji ga napadaju imaju najmanje prava da to čine, jer su za vreme okupacije bili s okupatorima u još tešnjim vezama od njega. A uz to je baš među onima koji su ga napadali bilo dosta i takvih koji su bili potpuno materijalno zbrinuti, jer su, kako smo napred već napomenuli, od svojih u Francuskoj i Švajcarskoj dobijali znatnu novčanu pomoć preko međunarodnog Crvenog krsta. Ali sva ta njegova odbrana izgleda da nije mnogo vredela. Pre svega, nije vredela u njegovim sopstvenim očima. To čisto psihičko osećanje griže savesti bilo je u njemu ne samo prisutno nego i toliko snažno da nije mogao da se odbrani od toga da ga ono neprestano i uporno ne nagrizi. I upravo kada piše o tome kako ga napadaju i panjkaju, on kao da hoće da se i sam pred sobom odbrani od neke nečiste savesti. Dovoljno je pročitati zabeležku pod naslovom *Otmena ogovaranja na žurevima*, u okviru odeljka *Beogradske šetnje* (s. 264-266), pa shvatiti koliko ga je sve to mučilo.

U ovoj zabelešci o ogovaranjima na žurevima Stanković je po svojoj prilici imao, sasvim konkretno, u vidu nekoliko “gospođa” koje su zaista pravile žureve na kojima se ogovaralo i blebetalo. To su “gospođe” “naših bogataša i prvaka političkih”, kojima muževi šalju iz inostranstva znatne sume novaca, i koje “povučene u svojoj patriotskoj, penelopskoj usamljenosti, borave u svojim palatama”. Na tim je “žurevima”, na kojima se ogovaralo i kockalo u velike svote novaca po celu noć, rado viđen gost bio neki poznati “doktor”, čije ime, prirodno, nije hteo da spomene, a koji je uvek bio pun “svežih” vesti. Evo dijaloga koji se na jednom od tih žureva vodio o Stankoviću, a koji je on zabeležio. Na pitanje domaćice “Šta ima novo”, “Doktor” odgovara: “Pa, dosta novoga. (...) Ja sam vam prošli put javio da (je) naš onaj književnik (B. Stanković) prestao da radi na njihovom listu (*Beogradskim novinama*). Sigurno su mu naši iz Ženeve malo zapretili, pa se uplašio”. Na te se njegove reči nadovezla domaćica: “A, nije istina da je prestao raditi. Sada radi druge, prljavije poslove. Imamo mi njegove rukopise i korekture, pa ćemo pokazati našima (...)”. Ali da ne bi gubili vreme, druga ih gošća prekida rečima: “A ostavimo to. Za njega, i kad su bili naši, znalo se da nije ‘dobar patriota’. Eto, sada i Bugari ga ‘svojakaju’ i nazivaju njihovim”. Međutim, po njenom je mišljenju “bruka” za one “naše ljude” koji su do nedavno bili “čisti”, a sad su odjednom “počeli da se spanđavaju s njihovim vlastima, i da rade. (...) I, kada se vrate naši, od sramote ne možemo ih gledati”.¹⁵

15 Kao jednog od tih “drugih” navode, pri tom, kompozitora Petra Krstića, koji je pod austrougarskom okupacijom otvorio muzičku školu u Beogradu, ali za koga ipak nalaze opravdanja, jer mu je žena Nemica.

Mora da je sve ovo veoma bolelo i peklo našeg pisca, i zbog toga im on uzvraća udarce, koji su neretko bili isto tako niski kao i njihovi napadi. U primedbi, uz reči ove druge “gospođe”, on je ogorčeno i jetko zapisao: “A to je ta gospođa za koju se priča da svaku Novu godinu dočekuje sa strancima, uz pesmu, muziku i šampanjac i svakad ostaje nezadovoljna što oni, iz pijeteta prema imenu njenog muža, učtivo od nje odlaze”.

Navešćemo još jedan primer u kome je Stanković izrazio svoju ozlojeđenost zbog toga što ga kritikuju što se prihvatio da pod okupacijom piše. U jednoj belešci uz Uspomene on navodi da mu je Milan Ogrizović preneo ono što je čuo na večeri kod jednog njihovog zajedničkog poznanika. “Znaš šta?” – rekao mu je Ogrizović (s. 73), “Sinoć smo bili na večeri kod Stavre Trpkovića i, pomisli, on protestuje što si počeo da pišeš”. I ovog puta Stanković ne ostaje dužan tom Stavri Trpkoviću zbog ove kritike i odgovara Ogrizoviću ovako: “E, a ja sam se toliko radovao što se je pomoću tih večera vama¹⁶ (...) spasao zatvora i bede koja bi ga snašla. A kada mu ti ono dade preporuku da dobije rakije više nego kafedžije ostale (...)”. Na to je Ogrizović primetio: “To se ne piše!”, i odmahnuo rukom.

Ne ostavlja Stanković o sebi lepu sliku ovakvim opaskama, tačnije ovakvim uzvraćanjima na napade. Ali kad se posmatra s te strane, ova je knjiga puna takvih neprijatnih pa i nepriličnih kritičkih opaski. Pri tom, Stanković uopšte ne vodi računa o tome kakvu će sliku o sebi i o svojim postupcima i ponašanju da stvori kod čitalaca. Kao da toga uopšte nije svestan. Ne čuva on ovde ni ugled drugih, ali ni svoj, pa čak ni svoje porodice. I to je jedna od veoma upadljivih karakteristika ovog dela zbog koje se ono možda, posle ovog prvog izdanja, više nikada nije pojavilo u našoj književnoj javnosti.

Oni koji ovu knjigu nisu imali u rukama, teško mogu da stvore tačnu predstavu o tome šta je to što može da je čini neprijatnom za čitanje, pa čak i mučnom. Zbog toga ćemo, kao i za ono što smo napred izneli, i sada navesti nekoliko karakterističnih primera.

Opisuje Stanković kako je jedan njegov kafanski prijatelj, neki Gliša, pripremao svinju za klanje i šta će sve od nje napraviti. Sladi naš nesrećni pisac, kao i svaki gladan čovek, željan dobre hrane. “Međutim, kod kuće krompir, nezamašćen dobro, počne da mi zastaje u grlu, a po površini supe u tanjiru nigde, što no kažu ‘puškom da gađaš’, da se zao-ble, zatamne sada tako dragi i mili oni kolutići masti, tako da ljutito odgurujem od sebe tanjir i uvredljivo počnem ženi:

16 Naime, napred sam već napomenuo da je Ogrizović kao austrougarski oficir radio u Guvermanu, to jest okupacionoj upravi.

‘Pa kako ti sada? Ti tobož važiš kao neka dobra kuvarica. A šta je sad ovo? Kamo malo više masti?’ A ona odmah (...) počne s onim njenim dvanaestogodišnjim odgovorom, koji je objašnjavao sve moje nesreće i nezgode što mi se dešavale u životu (...).

‘Pa ti manje po kafanama i sa ženskima, pa će kući onda više masti biti’.

‘Hm!’ Odavno sit tog njenog odgovora, odvrćam joj. ‘Bar sada vi, žene, nemate za šta da se tužite. Sada mi muški u devet sati kući dolazimo’.

‘Jeste u devet. Ali ti izgleda u devet pođeš iz kafane, kada tek u dvanaest kući dođeš’. I kao nešto što joj odavna na srcu leži, pa sada joj se ukazala zgodna prilika da to iskaže, počela bi:

‘Nego ti čim si došao,¹⁷ prva ti je briga bila da se postaraš da bi mogao noću izlaziti po kafanama, a posle si tek išao da za decu brašna i drva nabaviš’.

I tako onda od ničega počne svađa da čak i neki tanjir odleti po patosu”.

Sve ove scene su mučne i jadne, a prikazuju nam Stankovića kao čoveka i pisca koji uopšte ne vodi računa o tome šta i o čemu piše. On u njima izgleda kao propao čovek, bez svesti o ličnom dostojanstvu, i, što je najstrašnije, kao čovek koji je iz nekog prizemnog sveta; sveta piljara, kafedžija s periferije, nižih činovnika (praktikanata, opštinskih pisara i čata), koji iznosi “na pazar svoj kućni prljav veš”. A kao takvog kao da i on sam želi da sebe naslika. Kao da je sebe izlagao nekoj vrsti samooptuživanja i samokažnjavanja.

Scene koje slika katkada su toliko mučne da je bolje da ih čitalac preskoči. No ipak se one ne mogu zaobići. Evo jedne takve.

U kući žena, koja mu je stojala više glave i videvši šta piše, opominje ga da ne piše “ove familijarne, privatne stvari” (s. 213). “Gledaj da ti tvoji feljtoni što duži budu. (...) da bi što duže ispalo i što veći honorar dobio. Jer prošloga meseca krasno si mnogo zaradio: osamdeset kruna”. – “Kakvih osamdeset, – planuh ja na nju, kada sam sto i – ali ubrzo pregrizoh jezik i zamuknuh progutavši rečenicu, jer se setih moje nesrećne strasti, da od žene većito prikrivam i smanjujem svoje prihode i zaradu” (s. 213). Zar ima išta mučnijeg i žalosnijeg od ovog iznošenja svog sopstvenog “prljavog veša” u javnost. Pročitajte samo zabeležku pod naslovom *Rasturen svinjski ortakluk* (s. 248-250) pa da se uverite kakvim je poniženjima samog sebe izlagao i kako su ga ponižavali ljudi koji su svoj primitivizam i svoju zavist i nekulturu istresali na njemu. I

17 To jest kad se iz Dervente vratio u Beograd.

ono što možda najviše začuđuje, ali i peče, jeste ne samo da je sve to trepeo, nego o svemu tome piše kao da nije osećao svu težinu i tragičnost takvog svog stanja i položaja.

Ipak, u svim ovim scenama ima nečeg od onog što je on nenadmašnom umetničkom rukom otkrivao kod svojih starih Vranjanaca, onih čorbadžija koji su propali kao trgovci i koji doživljavaju poniženja i primaju udarce ne dostojanstveno i stoički, već na ponižavajući, moglo bi se reći nemilosrdan prema sebi, pa i nizak način. Dok se čitaju ove stranice u knjizi *Pod okupacijom*, ko da se ne seti scene iz *Nečiste krvi* kad otac Sofkin, efendi-Mita, priznaje svojoj kćeri da je udaje za seljačkog sina, da je gotovo svesno podmeće svekru, grubom, primitivnom i obesnom Marku, samo zato što ovaj ima para, a što je efendi-Mita, njen otac, spao takoreći na prosjački štap. I da ne bi otišao u amale ili terdžumane, da ne bi bio seiz¹⁸ onima koji su nekada bili srećni “kada bi im primio pozdrav, rukovao se sa njima”,¹⁹ on je prodao svoju kćer sirovoj i raspusnoj seljačini, koji je od svoje snaje hteo da napravi sebi ljubavnicu. Ta psihološka karakteristika efendi-Mitina prepoznaje se i u Stankoviću kad u scenama koje smo naveli, a i drugim, opisuje sebe, kao i još neke ljude iz svog kafanskog društva, svoje “pajtaše” u piću. Kao i njegov efendi-Mita u *Nečistoj krvi*, tako i Borisav Stanković u knjizi *Pod okupacijom* ostavlja utisak brodolomnika. Samo sve što se u njoj čita o njemu iz tog vremena daje se bez dramatske snage, bez one note tragičnosti koja je tako svojstvena njegovim klasičnim likovima. Sve se ovde prikazuje kao nešto obično, svakodnevno, banalno. Ali možda baš zato ova knjiga deluje još tužnije i još beznadežnije.

Ono što s ovom knjigom u vezi još treba reći, ali što može da kaže samo onaj ko je preživio okupaciju, jeste da je ta suženost horizonta, usredsređenost na jednu vrlo usku društvenu sredinu, zatvorenu u sebe i bez kontakata sa bilo kojim drugim svetom koji živi izvan Dorćola, Kalemegdana, centra grada oko Knez-Mihailove ulice, Studentskog trga, odnosno ondašnje Velike pijace i Terazija, čak i bez interesovanja za postojanje nekog drugog sveta (osim okupatorovog), bez ideala i viših ciljeva – da je sve to vrlo karakteristično za okupacijsko vreme i okupacijsku psihologiju. I za vreme okupacije Srbije i Beograda u Drugom svetskom ratu srbijansko društvo je bilo u izvesnom smislu zatvoreno prema spoljnjem svetu. Vlada generala Milana Nedića je čak i preporučivala Srbima da gledaju svoja posla i svoje interese i da se ne mešaju u događanja od bilo kakvog šireg značaja. Nas ne treba da se tiču sukobi

18 Sve tri reči su turske; “amal” znači nosača, “terdžuman” prevodioca, a “seiz” konjušara.

19 *Nečista krv, Dela Borisava Stankovića*, Beograd, 1928, s. 104. i dalje.

svetskih sila i mi ne treba da se mešamo u te sukobe. Velike sile će i bez nas rešavati svoje konflikte, a naše eventualno mešanje može samo da bude na našu štetu. Koristi od toga ne možemo imati nikakve. Slične ovim stavovima i ponašanju koje odgovara tim stavovima, a koje je direktno i eksplicitno savetovao general Nedić srpskom narodu u preteškim okupacijskim danima u Drugom svetskom ratu, nalazimo u stavovima i ponašanju ličnosti u krugu oko Borisava Stankovića za vreme austrougarske okupacije Beograda i Srbije u Prvom svetskom ratu, pa i samog našeg pisca. Taj stav kao da ima svoje daleko poreklo u Volterovom savetu na kraju *Kandida*, da pre svega drugog treba obdelavati svoj vrt. Samo što je on kod Stankovića, pa i ostalih oko njega, bez pozitivnog filozofskog i moralnog značenja koje mu je dao Volter.

Još se uvek dobro sećamo toga da je u doba okupacije za nas od svega bilo najvažnije da se preživi, da se dođe nekako do namirnica neophodnih za život, da se podmiruju svakodnevne potreptine, eventualno da se pričini sebi po neko sitno zadovoljstvo. Za Stankovića je to značilo doći do čaše dobrog vina ili čašice (čokanja) rakije, ponekad i do boljeg zalogaja; da se sakrije poneka para od žene da bi se ta zadovoljstva podelila s prijateljima u kafani; sećati se nekadašnjih dana ili maštati o vremenu posle završetka rata. U taj život uskih horizonata i besperspektivnosti naš pisac kao da je potpuno potonuo. Jedino kad bi od propalog pesnika i policijskog činovnika Štagljera dobio po neki primerak *Srpskih novina* s Krfa, on bi odmah otrčao kod Vojčeta u radnju na Terazijama da bi ih zajedno čitali. Taj skućeni život, koji se iscrpljivao u kafanskim razgovorima i viđenjima na ulicama, onako u prolazu, ili u radnjama, po čoškovima i zadnjim sobama, gde bi se prepričavale najnovije vesti – to je bio svet Borisava Stankovića otkad se iz Dervente vratio u Beograd, pa sve dok se nisu završili austrougarska okupacija i rat. On je prihvatio taj svet i takav život ili, bolje reći, to i takvo životarenje, dok sve ostalo za njega kao da nije postojalo, kao da je bilo izbrisano. Iza i pored tog sveta i tog života on ništa nije video, ništa nije tražio. To je bio Borisav Stanković iz tog doba, kakvim je samog sebe naslikao u tekstovima koji se nalaze u knjizi *Pod okupacijom*.

I kada se postavi pitanje o razlozima Stankovićeve književne aktivnosti za vreme austrougarske okupacije, jedini odgovor koji nam se čini moguć jeste da je on na nju pristao, jer je kao čovek bio slomljen u samom sebi, bez ikakvog višeg ideala, bez snage i volje da se oslobodi skućenosti i duhovnog siromaštva sredine u kojoj se našao.

Rekli smo da sve o čemu piše u ovoj knjizi ima, pre i više svega, veliku dokumentarnu vrednost. Ali ta je vrednost velika i iz još jednog razloga. Uopšte je vrlo malo svedočanstava iz kojih možemo da se de-

taljnije upoznamo sa svakodnevnim životom Beograđana u vreme austrougarske okupacije, i to sa toliko mnogo detalja i s takvom otvorenošću, neposrednošću i iskrenošću. I zato, uprkos svemu, u ovoj se knjizi nalazi verovatno najpotpunija, najpreglednija i najvernija slika tog života u našoj književnosti. Pa čak ako sama po sebi i ne bi predstavljala književnu vrednost, ova bi knjiga bila vredna zbog svog istorijskog, psihološkog i sociološkog značaja.²⁰

Kad se Branimir Ćosić, na početku svog razgovora (intervjua) s Borisavom Stankovićem,²¹ obratio svom sagovorniku, ovaj je najpre počeo da se opire. “Šta ja imam da vam kažem? Što ne idete kod drugih? Ja ne radim više, ne štampam; živim povučeno. Stvar je u ovome: ako čovek ne može da daje uvek nešto bolje i jače nego što je ranije davao, najbolje je da ne daje ništa”.²² Međutim, uprkos ovim njegovim rečima, videli smo da je štampao za vreme austrougarske okupacije svoje reportaže, a i prerađene odlomke iz svojih ranijih dela. A produžio je da piše i posle rata. O njegovoj književnoj aktivnosti iz tog doba svedoče, uz ostalo, i rukopisi od kojih je njegov prijatelj Dragutin Kostić uspeo da napravi celu jednu knjigu. Štaviše, jedan odlomak iz rukopisa svojih *Uspomena* je i objavio, kako smo napred napomenuli, u božićnjem broju *Vremena*.²³ Kakvu je sudbinu namenio *Uspomenama* i svim ostalim rukopisima koji su objavljeni u knjizi *Pod okupacijom*, a od kojih je većinu napisao kad je Prvi svetski rat već bio završen? Da li je reportaže iz *Beogradskih novina*, lista sa kojim mu je saradnja, kako je zabeležio Dragutin Kostić, bila mrska, imao nameru da ikada ponovo objavi? Da li je možda, makar na momente, pomišljao i na to da prerade nekih svojih ranijih dela, koje je, kako je to utvrdio Dragutin Kostić, takođe objavljivao u *Beogradskim novinama*, skupi u posebnu zbirku? Na sva ova pitanja ostajemo bez odgovora.

20 Istine radi, moramo da pomenemo da je kulturni život u Beogradu i Srbiji za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu bio daleko bogatiji i razvijeniji u svakom pogledu nego što je bio pod okupacijom u Prvom svetskom ratu. To je svakako zbog toga što je Srbija imala svoju upravu, svoju vladu i, možemo da kažemo, svoju državu.

21 *Deset pisaca deset razgovora*, Beograd, 1931. Kad je ova knjiga bila objavljena, Stanković je već odavno bio mrtav.

22 *Isto*, s. 23.

23 Da podsetimo da se ovog Božića navršilo ravno osamdeset godina od kada je taj tekst ugledao sveta, valjda poslednji i možda jedini koji je, pošto se Svetski rat završio, Stanković objavio za svog života iz neobjavljenih rukopisa koji su nastali posle rata.

Aleksandar A. Miljkovic

LAMENTATIONS FOR BOOK *UNDER OCCUPATION*
BY BORISAV STANKOVIC

Summary

The author writes about a little known book of Borisav Stankovic *Under Occupation*, which was published after his death in 1929. Dragutin Kostic, a friend of the aforementioned author, prepared this book for publishing. The most interesting texts in the book concern the life of the author in occupied Belgrade. It is a panorama of “psychological portraits” of Belgrade residents – “salon” patriots, war profiteers, small artisans, as well as people who do their job and think how to survive. Stankovic is not only ruthless towards those people but also towards himself. Living under the unjustified mortgage of traitors and collaborators the author, by either picturing himself and his family or others, reveals all the misery of life under occupation. The author of the text believes that the greatest value of this book which he wrote as a broken and disappointed man, is its documentation.

Key words: literature, occupation, First World War, literary inheritance, autobiography.

Milomir Romanović, *Sećanje, zimnica 2002.*

Milomir Romanović, *Autoportret*, 1987.

.....

OGLEDI

.....

Slaven Radovanović
književnik, Valjevo

“STRAŠNO” DELO ZA STRAŠNO VREME

(monografija o Milomiru Romanoviću, *Put*, Valjevo 2005.)

“Kad ja dođem ti ćeš otići.”
Sveti vladika Nikolaj Velimirović

Da bismo što bliže, iscrpnije i detaljnije shvatili, i protumačili, umetničku sudbinu Milomira Romanovića i njegovog dela – poslužice nam upravo sve ono što je ispisano, i fotografijom preneto, u ovoj ne-standardnoj (i atipičnoj) nedavno objavljenoj Monografiji.

Kao prvo (s njenog kraja, kao u Borhesovskom prividu), započemo “metodom” obrnute perspektive, u kojoj nema kraja ni početka i u kojoj je najveće ono što je najduhovnije (G. Palama): Autorovom časnom zahvalnicom izdavaču bez čijeg truda “ovo delo ne bi ugledalo svetlost dana”. Zašto je baš ova činjenica važna na samom početku potrage ove stvaralačke sudbine koja je, u međuvremenu, odavno prešla granice Srbije i njene kulture? Pa zato, rekli bismo, iz naoko banalnih razloga koje iziskuje fizička egzistencija autora a, bogme, i njegove porodice. A ona se odvijala u najgore mogućoj sredini po umetnost i umetnika, u vremenu perfidne i podmukle ideološke torture tzv. Samoupravnog komunizma i njegovog duhovnog lagera za kontrolu “umetničkog i estetskog doživljaja stvarnosti Titove Jugoslavije”; sakrivene iza benigne firme: Kulturni amaterizam. Svaka lakrdijaška budala, za malo hleba i putovanja, bila je proglašavana “uspešnim” pesnikom, slikarom, glumcem i piscem amaterom. Bila je to, po Titovim mufljuzima u kulturi, “najzdravija umetnička konkurencija u socijalizmu sa ljudskim likom”. Valjevo kao grad bilo je tipovano da nosi ulogu ove i ovakve politike u kulturi, ono je bilo centar Jugoslovenskih susreta amatera i to duhovno unazađivanje sredine ovakvim kulturnim đubrištem trajalo je desetinama godina! Istinski stvaraoci Valjeva umirali su po parkovima ili, ako su imali sreće, odlazili iz ove čamotinje u beli svet. Retki su ostajali, mogli su se izbrojati na prste jedne ruke, M. Romanović je bio jedan od njih. Hvala Gospodu i Njegovoj promisli život sličan životu i

sudbini pesnika Sretena Kušakovića zaobišao je Milomira Romanovića! U gradu koji slovi kao “grad pesništva” dakle umetnosti, i ostalih “kulturnih” izmislica (navodnici su doslovni; čitaj za politička protežiranja i mamiparu svakovrsne prožderačine! Bivši iz kulturne “konceptije amaterizma” našli su se na novom zadatku!). Pa ne može ni da začudi zbog čega nije bilo u “kasi za kulturu svih Valjevaca” novca za štampu ove Monografije! Valjevo je trebalo da bude kažnjeno i da ne vidi najboljeg slikara i njegovo delo; stvaraoca koji se svojom sudbinom i delom vezao za ovo mesto. Hude li sudbe “u čuvenom Desankinom Valjevu”! U majstorovoj domaji smiciguzi ne daju kasu od kulture za kulturu!? Bezkeceljaši drže kese narodne (a to mu dođe kao recidiv samoupravnog komunizma!), i vode privatnu politiku “u kulturi bez Boga”, što bi rekao i napisao ava Justin, a to mu dođe kao prćijska demono(kratija)!

Dakle, šta će kud će majstor poznat na nekoliko kontinenata, daleko “preko sinjeg mora” s bednim odgovorom “kako nema para”!? Sud Palanke je kao sud sveta, jer si u njoj. Budući da je rođen svojim delom u njoj, njena opštinska kasa nema, i nikada neće imati, novac za daleko manje stvari od štampanja Monografije, u kojoj je označen tridesetogodišnji rad jednog važnog stvaraoca u likovnoj kulturi zemlje i najvećeg slikara grada Valjeva s kraja prošlog i početkom ovog veka. Da bi dočuili tajnu zašto, i zbog čega, je Bosis iz Valjeva obavio posao koji je trebao da obavi grad Valjevo moramo sići do samog dna pakla koji određuje sudbinu društvenog i stvaralačkog u ovom gradu! Zato ćemo nastaviti dalje (po receptu svetog Nikolaja) znakom, simbolom, signalom i tragom ispisa u ovoj Monografiji. Umetnički i estetski sud o delu ostavićemo za kasnije. Ispišimo za sada sud o poslanju dela i sudbine desnice koja ga je izvela u stvarnosti gde se duhovno (čitaj, slobodno!) prezire, a istina goni!

Najbitnije, za one što dolaze i koji bi želeli da budu budući umetnici u ovoj “pesničkoj sredini” i da ostanu u njoj kao takvi (neka im se Gospod smiluje!), moramo otkriti savremeni mehanizam delovanja svirepe, i oduvek neduhovne, valjevske skojevštine i usajovštine u gradskoj kulturnoj politici od sredine prošlog veka do današnjih dana! U ovoj Monografiji pred nama tih tragova je sijaset. Da li je mladima Valjeva potrebna ovakva vrsta opomene? Mi mislimo da jeste! Uostalom, istine radi sam autor je (i bez sozeranja u njegovo zbitije valjevske ropotarnice), podelio svoj dar i talenat dobijen od Gospoda na više desetina mladih života uputivši ih, i otvorivši im vrata mnogih akademija u zemlji! A ima ih bogami i u inostranstvu koji su (prebivajući kod Tešnjarskog učitelja) nastavili svoja umetnička usavršavanja i školovanja! Po toj vrsti delovanja i nesebičnosti više je (slikar) M. Romanović učinio od pet modernih (i nemodernih) galerija i svih kasablijskih škola u

kojima nema predmeta koji glasi: POZNAVANJE I NEGOVANJE UMETNIČKIH ZANATA. (Svet je pun ovakvih škola od Islanda do Šapca i Užica, ali se majstoru podmuklo dokida rad sa talentima, a videćemo ko je “izvođač ovih radova” i na koji način.) Zbog toga smo u velikoj moralnoj obavezi da mlade umetnike našeg grada obavestimo da, ukoliko ostanu u njemu, zaborave svaku nadu i da se što pre spakuju i izgube negde u svetu i tamo ostvare svoju umetničku biografiju! Ako ima mlađahnog valjevskog talenta koji ne veruje u ovu konstataciju neka, preko Interneta, pretraži sajtove kulturnog života i prisustva mladih u mestima kao što su: Mrčajevci, Kanjiža kod Subotice, Stig kod Požarevca, Svrlijig! Kao što vidiš mlađarijo valjevska, to su sela ali baš zbog toga što su sela to su velike kulturne sredine, jer mnoge od njih već nekoliko godina imaju književne časopise! A ti mlađarijo valjevska, sa svojim talentima u “čuvenom Desankinom Valjevu”, objijaj noću kafiće! Da vidimo, takođe preko Interneta, šta to imaju sve gradići po Srbiji kao što su: Užička Požega, Smederevska Palanka, Velika Plana, Golubac i da tu stanemo. Hoćemo li da nabrajamo gradove veličine i “značaja” današnjeg Valjeva? Ne. To bi bilo besmisleno jer je Desankino Valjevo isto što i Desankin Beograd (zar se u njemu ne nalazi Fondacija “Desanke Maksimović”!); zar nije svaki grad u Evropi sa jakim Slaviističkim centrom i katedrom Desankin!? Desankina Brankovina!? Ne! To je gnusna obmana!, koja traje i na kojoj se uzimaju pare! Samo postoji jedno mesto čovekovog rođenja, u slučaju Desanke Maksimović to je selo Rabrovica; tu se ova pesnikinja rodila, tu se u kolenici zaljuljala i tu je trebalo da bude (po svim ljudskim merilima) i njen grob. Pazite!, sad ide mesto koje lepo govori kako nas lokalna skojevština drži za gomilu idiota!, a evo tog mesta: U čuvenom Desankinom Valjevu, inače “gradu pesništva”, nikada (niti će kada biti), književnog časopisa niti bilo koje vrste slične umetničke periodike koja bi tretirala autore iz bilo kojih prostora, a najmanje iz gradskog! A zašto? Sme li u gradu Valjevu uopšte nešto ozbiljno da postoji u kulturi, počev od gradske biblioteke, a da ne bude od strane vlasti tretirano kao “na smrt” konkurencija Dupencetovoj galeriji!? To je politička volja Valjevske podvale pretočena u “komunoestetički i kulturološki” stav koji glasi otprilike ovako (kako ga je dobio jedan moj prijatelj Valjevski slikar tražeći skromna sredstva da bi otvorio svoju izložbu slika), i glasi: “Postigni i ti ‘svetsku’ slikarsku slavu, pa ćemo i tebi podići galeriju.” E sad, kako čovek da shvati da lokalna politika koja ne može da dobije prćijske političke izbore od Jadra do Vistada može da diže galerije kad god poželi!? Iz ovakvog odgovora lepo se videlo ko je svojevremeno prćijskoj komunističkoj moći, pre trideset godina, donosio vodu s ratlukom dok je ona likvidirala “Glišićevu književnu nagradu”! (Akteri likvidacije, nekadašnji spoljni momci

koji se “kunu” kako nisu krivi za ovaj vandalski postupak Docekepeca već se petnaest godina, kako su u vlasti, prave gluvi i slepi i ne rehabilituju ovu književnu nagradu. Zbog čega? Možda iz straha da bi je mogao dobiti onaj koga bi najrađe videli mrtvog?) Danas se tako lepo vidi ko je sve bezbroj pokušaja u osnivanju književnog časopisa u gradu likvidirao u zadnjih tridesetak godina! I vidi se (O, pravog li čuda Božijega!) ko je ukinuo “Prosopon”, koji je uspeo da se pojavi u četiri (4.) broja i bio u Beogradu dočekan sa velikim i prijatnim iznenađenjem! (Videti Monografiju Romanović, str. 173.)

Da li ovo gore ispisano korespondira i ima veze sa temom o stvaralačkoj sudbini i delu Milomira Romanovića? Ima, kao najbliže polje socijalnog zračenja na ljudski život. Itekakve veze ima život (onaj prvi njegov stvaralački embrion) sa mestom u kome je rastao i što je najvažnije (postajao) slikar, a postajao je slikar na samom dnu tzv. samoupravnog komunističkog pakla! Imamo li argumente za ovu tezu? Imamo. A sad, krenimo da ih ređamo za sada, iz Monografije koja je pred nama:

Na 169. str., 4. red odozgo, u ovoj Monografiji stoji ispisano: “Nema para”. Ovo je autoru/slikaru, najverovatnije, rekao volonter “visoke” valjevске politike; inače multimilioner i jedan od najbogatijih ljudi u gradu, koji je uspeo da “izgubi” (da ne kažemo neku težu reč) spisak adresa svih likovnih udruženja u Srbiji koja su izrazila želju da podrže sve slikarske akcije valjevskog VULS-a, a pre svega obnovu Projekta Lelić. Prilikom “nestanka” i “gubitka” tog adresara svih likovnih udruženja Srbije bila je prisutna slikarka i vajar Ljiljana Terzić. Iza ovog, odavno ušljivog odgovora da opština nema para za sve nezavisne ljude i njihove stvaralačke projekte i ambicije na dnu ove prćijade, autor/slikar poznat umetničkim krugovima Beograda, i šire, postavlja (na istoj strani) pitanje: “Gde su pare”? Evo odgovora i na ovo majstorovo pitanje:

Mi, “odabrani” (tačnije, samoodabrani “od ‘46-te s dedova je unucima ostanulo”, što se lepo i ilustrativno vidi iz štrajka ovih dana ispred valjevskog “Napreda”), kupili smo nešto prljuše oko Brankovačkih svetinja, deljkamo našima i “pravimo” školski turizam; pa smo do dana današnjeg imali oko sto hiljada školsko-turističkih poseta Brankovini. (sic!?) Ovde bi smo mogli da pomenemo basnoslovnu cenu nedavno izgrađenog “konaka” Nenadovića, ali to ostavljamo za neku drugu priliku; mada je uloga lokalnog Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika (prćijska izmišljotina) i njegovog direktora vrlo zanimljiva jer se u oblasti kulture dokazao kao naša malenkost u kibernetici! Inače ovoj direktorici je gaultajterski fah uživanje u likvidiranju i zatvaranju (preinačavanju funkcije delovanja, kako oni to umeju i znaju da formulišu) likovnih galerija po Tešnjaru. I ona ima zaslužnu skojevsku i bračnu biografiju (valjda je

zato direktor?), pa joj likvidiranje kulture mladih slikarskih talenata Valjeva nije strano ličnom represivnom mentalitetu formiranom još u detinjstvu, jer je ponikla u komunističkoj pećini! Evo njene rečenice koja joj je zagarantovala doživotno bavljenje direktorovanjem kasablijske kulture, izrečena je u sedamnaestoj godini njenog života i glasi: “Tata, ja sam godinu dana pre tebe primljena u Partiju!” To je veliko alhemijsko delo ove novo (demono)kratske spodobije i kreature! I šta tu ima neko da slika, piše i glumi kad je “kraj umetnosti” ovde u našem čuvenom, Desankinom Valjevu! Kakvo je to, na stotine, okupljanje mladih talenata u Galeriji Tešnjara, dok čuvena “svetska” galerija zvrji prazna i tek je jednom godišnje napudrana i namirisana jer se nešto “dešava u njoj”!

Da se vratimo na samoupravnu konstataciju po kojoj je opštinska kasa za kulturu večito u “bedi”. Šta to znači “nema para”, ali uvek za onu treću stranu? Kako ovaj (večiti) odgovor upućivan već nekoliko decenija stvaraocima u Valjevu treba shvatiti?

Evo, ovako majstore: Nema para, za tebe i slične tebi koji pokušavaju da dokažu baveći se umetnošću u ovoj kasabi (nama bivšim učenicima i zagovornicima dijalektičke misli), da u ovom mestu postoje veći slikari od autora vaginalnih crtmuljaka i ostalog raspadanja u roze boji; i da se u istom mestu mogu roditi novi slikari koji, po svom delu, odavno zaslužuju minimum pažnje i poštovanja u svojoj sredini izraženim u finansiranju jedne Monografije o tridesetogodišnjem radu i stvaralaštvu! Ali, o gle čuda!, bivši usrećitelji dijalektičkom mišlju, danas usrećitelji filosofijom krupnog kapitala i dogmom o nepromenljivosti “svetske” umetnosti, ne mogu bez ušarenjenih vaginalnih crtmuljaka! No, dobro, legitimno je svako estetsko stajalište i opredeljenje, ali je ono na Zapadu (pa valjda je ta civilizacija uzor i lokalnim demokratama!?) plaćano ličnim novcem; tamo nema bunarenja po zajedničkoj opštinskoj kasi a za lične interese!

Vrlo lako možemo na civilizacijskom uzoru, preko Interneta, da proverimo trenutne svetske slikarske vrednosti. Kako? Pa, pogledajmo trenutne cene koje vladaju na svetskom tržištu slike! Kako s prodajom, na primer, prolaze slikari poreklom odavde koji žive u Parizu? “Kako im se vlada cena”- što bi rek’o narod Valjevskog kraja. E, kad smo videli taj CENOVNIK, sad lepo vidimo razliku između prćijske priče o “svetskom” slikaru i one tamo “njegove cene” u svetu. Drugo, ono što lokalna kalakurdija nikako ne može da shvati, a to je gvozdена činjenica koja glasi: Za razliku od politike gde se uvek ogleda moć dobijena poslušništvom, ili lagera i robijašnica gde se bez pare i dinara, ali uz pomoć knute, takođe ogleda moć – u svetu umetnosti mogu da halabuču

prislušnici-kritičari i da zahalače lokalna fukara, za neki dinar, koliko hoćeš o tebi kao velikom umetniku, ali ako to ne stoji i u tom sudu nema istine: ne postoji kapital koji će te napraviti svetskim i značajnim ako to nisi. Gde su toliki kojima je za života talambasano!? Zar vreme nije sudija? Eto, sve je učinjeno da se zatre ime pesnika, na njegovu nesreću iz Valjeva, Sretena Kušakovića - pa da li se uspelo u tome? Normalno, da nije. Šta bi dala lokalna fukara da može da uništi i poslednji primerak "Dozivi iz tame" ili "Tajni život nesrećnih mrtvacu" – ali ne vredi! Rukopisi ne gore! Svaki stari Valjevac koji drži do sebe i svog grada – ima ove knjige u svojoj biblioteci! (Možeš čak da pojedješ za obrok 150 ljutih papričica i vanglu pasulja sa slaninom, ništa ne vredi – ljudi će ti izmeriti rep posle smrti!, a bogme ima slučajeva gde smrt i nije potrebna pošto je očigledno reč o ništariji koja je "zalutala" u svet umetnosti!) Bio si, brate, nešto, to je bilo i to je kulturna istorija – sačuvaj lepu uspomenu o sebi i ne teraj gladno i razoreno Valjevo da ti diže dva (2) spomenika, kad ti je jedan podiglo! Samo će te delo spasiti od zaborava! (Delo! Delo! Staro momče koje se svaki čas ženiš, a ne zgradurine, samo će te ono sačuvati od ljudskog zaborava!) Eto, tu skoro (opet iz prćije) krenula je priča o "nobelovcu" iz Kolubarskih muruza i kako se završila? Dobio je "odmor" u višegodišnjem trajanju od strane jednog uglednog beogradskog izdavača na čijem je povlašćenom spisku bio više godina "jureći" "Ninovu nagradu" uz nesebičnu pomoć prćijskog kapitala s više strana! (Kako o tome, za razliku o "nobelovoj" kandidaturi i ostalim višegodišnjim "Ninovim" nagradama, ne prde lokalni dopisnici prestoničkih glasila; dopalo je našoj malenkosti da obavestimo kulturnu javnost svoga grada o višeslavnom književnom pregaocu kome su, svojevremeno, isključivo Crveni baroni i ostale prćijaške poglavice s valjevske levice podigle zgradu biblioteke da se s(igra) direktorovanja i da leči teške frustracije proleterskog detinjstva!)

Znaš ti dobro kako to ide na Zapadu: tamo je mecena političar, a najčešće latifundista ili fabrikant; dakle, nađe se i političar. Oni kupuju slike a ne podižu spomenike (čitaj galerije) "svojim" slikarima. Razumem da razne profesionalne fele (pa i političari) žele, mogu da imaju ambiciju tzv. zanimanja za umetnost, ali da odlučuju ko je najbolji slikar u mestu gde vladaju (sa sekirom u jednoj ruci, a u drugoj sa bankom), to baš nisam voljan da prihvatim i od toga mi se povraća. A da ne govorim o užasu i strašnoj smrti od bolesti i gladi najvećeg pesnika Valjeva u parku na klupi!, i da taj smrtni čas, dan i mesto ne može (i ne sme) da bude obeleženo!? To ne prihvatam i ne razumem, ali shvatam da postoje mesta i predeli na planeti gde to može (i danas) da se dogodi u npr. Severnoj Koreji; u paklu azijske komunističke dinastije Sung! U demokratiji, danas, jednoj takvoj "parkovskoj" predstavi komunističke istorije tre-

balo bi ponuditi drugo mesto: nagoreli akrepi Vide Jocić trebalo bi da krase mesto njenog rođenja. Neka se ponude Skoplju u kome se vajar-ka rodila. Tamošnjoj vevrovskoj vlasti trebalo bi pružiti priliku da sa-čuva uspomenu na Titovu estetičarku u vajarstvu! Ili se to, pod maskom Vide Jocić i njenog revolucionarnog dela, čuva otvoren prostor za neči-je buduće vajarско delo!? To će tek Valjevo saznati čiji će to biti pro-stor za izlaganje (i čije će to biti dete!), ukoliko se i dalje nastavi sa ova-
kvim protekcionizmom u lokalnoj kulturi. Ovde bi trebalo da usledi jedno mišljenje genijalnog srpskog slikara Miće Popovića, izrečeno ne-
davno na njegovoj retrospektivi, u pauzi, mojoj malenkosti (svedok je, tom prilikom, bio prisutan književnik Radoslav Bratić), a na temu ve-
likog “svetskog” slikara iz Valjeva, ali to ćemo ostaviti za kasnije. Ima nešto važnije, u ovom tekstu, za nas, a to je:

Zašto je, po našem zaista objektivnom i nekorumpiranom sudu, potpuno zaslužen Milomir Romanović (i pored ogromne, hajkačke, patološke mrzije lokalne bivše skojevštije) najveći slikar današnjeg Va-ljeva? I ne samo to: M. Romanović je trenutno među deset slikara u ze-
mlji! Ovaj sud može da izgleda megalomanski u očima svakolikog lo-
kalnog skudoumlja; puna je straha prćija u borbi za “dan i komad”, glad i raseljavanje tresu Valjevo danas. A egzistencijalni strah kod građana
takođe potkrepljuje do srži iskvarena politika na lokalnu u vlasti Mreže, čije osnovno geslo glasi: “Ko god dobije ja sam dobio”. Tako da ne tre-
ba da čudi nakazno rađanje kulta “svetskog” slikara koji je pothranji-
van i strahom i neznanjem. Da nema straha i neznanja odavno bi na va-
ljevskom lokalnu (višak hrabrosti) glasno i jasno postavio pitanje: “Šta je sa rejtingom i cenom slika na svetskom tržištu? Koja je cena tvog crte-
ža?” Dabome, o ovome bi trebalo da pišu prćijska glasila npr. Tike-tak, poznat kao “Kolutajuća-bara”, a i mnogi “hrabri” i “nezavisni” dopi-
snici iz prćije, ali su im, sva je prilika, “srca u grudima ko muda u pau-
ka”, što bi rekla starovaljevska manguparija! Opet zagovaračima ovog
“svetskog” slikara, ali u prćiji i uz Kolubaru, ne ide “na ruku i niz jezik”
moćno sokoćalo zvano Internet: Jer se jasno vidi na sajtu, ali ne ovog
slikara, već na sajtu berze slika u mnogim kulturnim centrima Evrope:
kako i koji autor, zaista, stoji kao slikar svetskog glasa i da li se mnogi
od njih (koji ovde slove kao autoriteti) uopšte i pominju u svetu!? Ali
Valjevo, na žalost onih koji su žedni istinskog koraka napred, kao grad
tavori i mučno preživljava isprazna seirenja o svetskoj veličini i raznim
“kulturnim evropskim standardima koje treba sprovesti od Jadrta do Vi-
stada”.

Tako da, hteli to ili ne ovi ili oni lokalni interesi, naši argumenti
za tezu o izuzetnom kvalitetu autora Milomira Romanovića kao trenu-
tno najboljeg slikara grada Valjeva, po mnogim značenjskim referenca-

ma unutar svog dela, stoje čvrsto pred nama dok listamo ovu Monografiju. Delo ovog slikara nadraslo je pakao Titove stvarnosti i pobedilo njegove policajce u kulturi; iako je godinama potcenjivano od strane lokalne nekompetentne birokratije koja je svirepo i partijski odlučivala “šta treba ili ne treba finansirati u gradskoj kulturi”. Nastajalo je u daleko težim okolnostima od povlašćenih režimskih slikara, ali je u svojoj blistavoj završnici daleko svojim kvalitetom iznad ušaranih stripiziranih crtmuljaka obojadisanih jarkim bojama. U kojima se godinama razvlači jedan isti slikarski motiv raspadanja i razglaba jedan te isti recidiv renesanse (nekoliko kockica s jednim basamkama), koji treba, opet godinama, da nam dokaže “veličinu” ili “prave renesansne uzore” autora! Ako naša malenkost greši, onda samo greši u jednom: nema tu nikakvog antipoda između ova dva autora. O jednom se (u ovom slučaju) zna više jer je prosuto more reči i uloženi višestruki interesi koji koštaju ovaj grad. Ali protekcionizam jednog slikara u opšte ne znači da je on izuzetan, a još manje da je svetski. Danas nema broja srpskim provincijama koje nemaju “svoje” tzv. gradske slikare koji ne žive, na ovaj ili onaj način, u inostranstvu! Ali su zaista retki oni srpski slikari, poput Mikana Aničića, koji su prodajom svojih slika kupili kuću sa okućnicom usred Pariza!

Dakle, nema tu poređenja – to jedino može da znači da je, trenutno, zaslužno ili nezasluzeno delo protekcionisanog slikara bolje ili umetnički slabije od dela drugog autora. Ali kad je u pitanju zaista maestralno delo M. Romanovića (ponovo videti Monografiju i autoritativne sudove izrečene u njoj!), nesuvislo bi bilo poređenje jednog do kraja konzistentnog dela, s potpuno ostvarenom i zaokruženom ličnom likovnom metafizikom, “armiranom” prepoznatljivim autorskim likovnim rukopisom – sa liciderskim crtmuljcima jedne, u hiljadu valera, slike. Na kojoj, kad bi temeljnije prosuđivali, teško da bismo našli ozbiljnije uporište tvrdnji kako je reč o “visoko rafiniranoj” figuraciji. Pre bi to bilo na stotinu načina variranje jednog te istog likovnog motiva (na beznažno ravnoj plohi užarenoj bojama), staračke frustracije seksom muškog klimakterijuma u dobrano poodmakloj fazi! A šta bi bila jedina idejnost ovog slikarskog rukopisa? Odgovor, jedino moguć ako je pošteno izrečen, bio bi: frustriranost i strah od smrti, ali islikan tako da jedino stičemo predstavu raspadanja (koja godinama traje). Tako da na kraju ostaje doživljaj besomučne gnjavaže posmatrača izandalom temom smrti i nihilizma u “viziji” autora; a za ovakvu temu, uzgred budi rečeno, i nisu potrebni nikakvi duhovni napori jer ona na “vidljiv način” prebiva u Duhu vremena koji nas, sve skupa, prožima! S druge strane, nama je dobro poznato da su ovi motivi odavno viđeni, a ovake ideje odavno izlagane u delima evropskih slikara vekovima pre Dupenceta iz Brđana.

Međutim, neko se na “genijalan način” dosetio (zjakajući u bikinije po Gradcu i na Komejinom bazenu), kako svetska obrada slikarskih tema smrti i ništavila ima falinku: naime, tim svetskim autoritetima “fale” nedorečenosti, nemaju liciderski ušarenjeni raspad ženskih genitalija sve do zadnje faze: u roze-valeru! Da opseni i sablazni prostotu, sve je to izrečeno “slikarskim jezikom” u predstavi raščepijene i rascvale ženske genitalije i najrečitije govori o autorovom davnom, danas već mizernom, udo(umlju) čije je vreme “likovnog umovanja” odavno prošlo.

Međutim, bili bismo zaista nepravедni prema Dupencetu iz Brđana kad bismo tvrdili da njegov rani stvaralački nerv (u uzlaznoj fazi njegovog dela) nije sadržavao zaista svežu priču o nihilističkoj drami savremenog čoveka, a on kao kreator bio među prvim slikarima u zemlji kada se razbijao oveštali idiotski bastion soc-realizma u slikarstvu onog vremena. Ali ćemo priču o tome, ipak, prepustiti reci dobro plaćenih falletara, ili neupućenim, i bez dara, poslušnicima, kojih je puna kasaba i koji jedva čekaju da budu bliže “svetskom” slikaru čim se on, u mimo-hodu, zatekne tu negde u blizini.

* * *

No, da se mi, sa ove usputnice, što bi rekao B. Pirgić, vratimo sa poredbene na našu osnovnu temu.

Zbog čega se u gradu “čuvenom po negovanju kulture” svaka kulturno-umetnička akcija slikara M. Romanovića dočekuje na nož i likvidira? Za sada, postoje samo dva moguća odgovora. Jedan leži u “ideološkoj koncepciji” ovog autora, koji je počinjao da slika onda kad smo mi učili politički zanat kako da vladamo ljudima (kad smo bili skojevci i usaojevci)! Danas, kad treba da se brišu neke stvari iz naših biografija, kultura dođe kao odličan poligon, ni Romanović ni njegovo delo ne uklapaju se u taj naš projekt. Mora biti onemogućen. Delo ovog slikara mora na svaki način da se minimizira, a njegov uticaj u kulturnom životu grada neutrališe. Mladi koji se okupljaju oko njega treba da shvate svaku zaludnost i obesmišljenost onoga što čini delo majstorovo. A to ćemo uspeti intrigarenjem: kako je težak (M.R.) za svaku vrstu “plemenite” komunikacije, s njim je “nemoguć” bilo kakav dijalog. A ako nam ta “instalacija” ne pođe za rukom, treba svaki prostor u koji uđe gasiti (likvidirane dve galerije u Tešnjaru! Prvoj, “Umetnost”, a drugoj “Gima”, zabranjen rad 2004., videti u Monografiji). Radi se o ideološkom protivniku: U svojoj biti slikarstvo za koje se zalaže M. Romanović je ideja slike kao molitve i stanje ispovedanja. Ništa ozbiljno, kao periodika, ne može da opstane bez pomoći društvene zajednice ili pojedinca sponzora. Za četiri broja “Prosofon” je “našao” sponzore. Kada se redakcija obratila poglavcima Desankinog Valjeva koji drže kulturnu ka-

su za pomoć bila je odbijena, a što je drugi naziv za likvidaciju! (videti na 173. str. u Monografiji). Kako dokinuti i likvidirati svaku konkurenciju Modernoj galeriji u Valjevu? Kako zaustaviti Projekt Lelić? Našlo se, okupljeno oko učitelja Romanovića, više desetina talentovane mladeži; bilo ih je i izvan Valjeva! U šupljaj, napuštenoj, polusrušenoj zgradurini zemzadruga sela Lelića, rodnog mesta Svetog vladike Nikolaja, započinje veliki majstorov Projekt: Nalaženje Časnog Krsta. U duhovnom rasulu vremena nastaje Projekt Lelić:

“Mi vidimo središte Krsta našeg postojanja u Leliću, srpskom Cadisu, jednom od pupkova sveta... Odabrali smo ovo mesto našeg učenja... odgovaraju nam paradigme oca Justina i oca Nikolaja, u kojima nalazimo smisao, sidro našeg spasenja. Stranstvovanje otac Nikolaj i izolacija otac Justin je način postojanja (bunt) umetnika u ovom vremenu (...) Tama i svetlost naših slika je refleks vremena, zapuštenost ikona, odraz je i eho svetlosti zlata, popadala prašina i prljavština po svetim likovima, poderotine, krik i rane naše egzistencije... umetnost je ispovedanje i molitva...” (str. 173. Monografije)

Ovo je izrekao M. Romanović, a šta je napisao g-din Lazar Trifunović, odeljak o Enformelu, u svojoj studiji: “Slikarski pravci dvadesetog veka”:

“Mi gajimo jednu vrstu moderne, siromašne ‘monaške’ umetnosti, što u izvesnom smislu koincidira sa minimal-art, konceptualnom, ali i sa katastrofičnom, otpadničkom umetnošću ekspresionizma, enformela, ‘teolozima slike’...” (isto, str. 173.)

Posle izvesnog vremena, i ovaj prostor je preimenovan: tu će se razvijati tzv. Verski turizam. Kao da je bio u pravu sa svojim naslovom: “Dar prosijaku”, tekstom kojim je Branko Pirgić pozdravio ovu poslednju nadu Leleka u Leliću za saborovanjem, putem teologije slike, naših razbijenih suština. Kao da je jedino mogla ostati iz tog vremena bez nade: “... ta fatamorgana krajinskih izbeglica...” (B. Pirgić, str. 172. Monografije).

Nigde se u Srbiji, i na manjem prostoru, ne očitava tolika svirepa moć politike u kulturi nego što je to u Valjevu. Likvidiranjem Projekta Lelić (videti kako je ovo izvedeno, dalje u *Monografiji*), u Valjevu ponovo nastaje “mrtvo more” u kulturnom i stvaralačkom životu grada. Ostaju samo “kulturna dešavanja” basnoslovno honorisana za vreme tzv. Valjevskih večeri. Ova lažulja (koju smo nazvali pravim imenom), koju inače nazivaju Tešnjarskim večerima, sa Tešnjarom, u vreme ovih dešavanja, ima veze kao što bi imali veze građani Tešnjara sa Pekingom i te večeri nisu ništa drugo do zamena i opatuljeni Jugoslovenski susreti amatera. Danas, “Tešnjarske” večeri su susreti degenerisanog komuni-

zma u Kolubarskoj varijanti, za vreme čijih trajanja može da se uzme dobra lova na štampanju plakata i kalendara: posao koji će duhovna beda u kasabi proglasiti izdavaštvom od opšteg značaja!

* * *

Pre nego što naša malenkost pređe na drugi deo ove studije i osvetli sopstveni estetski doživljaj Romanovićeovog dela; valjalo bi (iz apsolutno etičkih pobuda) skrenuti pažnju onima do kojih, iz ovih ili onih razloga, ova Monografija neće doći: Naime, i najveći skeptici morali bi se zapitati zašto se oni koji vode i odlučuju o kulturi grada (a sebe smatraju slobodnim ljudima), ovako ponašaju prema jednom umetničkom delu sa vrlo ubedljivom, značajnom i autoritativnom recepcijom? Da li je to zbog toga što je autor ovog dela i magistar slikarstva? Ako im je to za utehu: mogli bismo im odgovoriti da ta i slične titule nemaju blage veze sa kreacijom i njenom slikarskom realizacijom. Sa znanjem o slikarstvu i njegovim tumačenjem - da; mada i u toj “konkurenciji”, kad se poređaju, razlike u znanju su drastične! Dakle, šta bi u istinu moglo biti razlog patološke valjevske mrzije onih koji odlučuju da li ćeš u mestu stvaranja moći da dobiješ pristojan autorski katalog svoje izložbe ako ti već godinama ti isti tvrde da nisi konkurencija Dupencetu “svetskom” majstoru!? (Za trideset godina rada u slikarstvu grad Valjevo nije se nikada “odužio” ni jednim pristojnim katalogom svom slikaru.) Ali, kako smo sigurni (iz iskustva) da ti “koji vode kulturu” najmanje je poznaju i prate i da su to obični poslušnici, u njoj “udomljeni kao najnužnija rešenja svojih partija”, za ovu priliku moramo prizvati treću vrstu iskustva koja glasi ovako: Birokratija shvata svet, u svojoj filozofiji palanke, po svom nepopravljivom belosvetskom recidivu koji važi na svim meridianima i ako joj, uz to, pridodamo s pravom njen ovdašnji duh komunizma, egalitarizma raznih boja i samoupravljanja: onda je svaka ništarija “genijalan” kulturni poslenik i sve “zna o slikarstvu”, a o ostalim umetnostima i da ne govorimo! Ako je to tako, a čini nam se da jeste, šta onda radi jedan građanin sveta koji je iz tako uzvišenih, muzejskih razloga, čest gost naše varoši, zašto ne deluje kreativno i duhovno na tu gomilu slugeranjjskih idiota koji ga uvek, kad je ovde, okružuju!? Mi držimo da je on poslednja nada da će se kulturna atmosfera grada popraviti i da će mnoga čeljad ove varoši biti oplemenjena i kao takva česti i rado viđeni gosti valjevskih galerija i muzeja.

Ali, šalu na stranu: pakao Valjevske kulture traje od 1945-te, s malim i bizarnim izmenama u svom dekoru! U njemu nema nikakve nade za današnje mlade talente koji bi trebalo da nastupe u svetu umetnosti; nešto malo batrganja oko Muzičke škole u Valjevu i to je sve gde bi mogao mlad talenat da se ispolji. Svojevremeno je Valjevska biblioteka

pokrenula književno glasilo “Književnu radionicu”, koja je uspela da ostvari ozbiljnu saradnju i sa stvaraocima iz velikih kulturnih sredina zemlje, ali bez podrške svoje sredine ugašena je i ova kulturna činjenica u “gradu pesništva”! Ali se zato u Dupencetovoj galeriji sve štampa (za njega i njegove) na svetskom nivou! Mnoge od tih “svetskih” slikara kojima Fotovojka štampa slikovnice, a jedan (i on je “svetski”) staklorezac i uramljivač, iz Valjeva, veša po duvaru galerije, u Parizu ne bi osrednja galerija pristala da izlaže i da joj se plati! U čuvenom “Desankinom Valjevu” zgrada Gradske biblioteke je pretrčavajuća kulturna ustanova; naime, ova ustanova je “podeljena” preko ulice, tako da se poslovi u njoj održavaju kroz gradski saobraćaj, a ukoliko je gušći, osoblje, između sebe, komunicira preko telefona. Inače, obe zgrade biblioteke, ovog čuvenog grada kulture, su nenamenske i biblioteka je useljena u njih pod teškom iznudicom. Ali zar je važno da li jedan grad od 40.000 stanovnika, sa bližom i daljom okolinom, treba da ima standardnu zgradu gradske biblioteke? Treba ga samo proglasiti gradom “poezije i Desanke” i time ga očuveniti pa raditi “pravu” stvar za kulturu: zidati muzej Medijale. (sic!?) Ovih dana, “svetski” slikar je planirao da zgrada ovog “muzeja” (čitaj, njegovog) zahvati ceo jedan kvart i pola parka u popaljenom, izmrcvarenom i ogoljenom Valjevu! I to u jednom od njegovih najlepših lokacija u samom centru grada! Predlozi, i namere Dupencetove bulumente pljušte sa svih strana: sve što diše na “finansijskoj trsci” u kasabi, na čelu sa opštinskom kasom, i sa kasom države Srbije, “mora da se uključi u ovaj Projekt”! Nosilac ovog projekta biće, kažu, barjaktar u liku Ministarstva za kulturu Srbije!?! (A mi kažemo: ako se to dogodi, biće to pakleni galimatijas od 6.400 metara kvadratnih, pravi spomenik Valjevu, koje je, u zadnjem ratu, bombardovano šezdeset i četiri puta!)

Samo iz koristoljublja, ili izopačenosti, ili čovek iskrenog ali besmislenog i uzaludnog nadanja, mogao bi da preporučí mladom čoveku iz Valjeva da ostane i stvara u njemu! Ne! Talentovana mlađarijo iz Valjeva kofer u ruke i put pod noge! I ne brižite! Gospod koji je posadio to zrno talenta u vama pobrinuće se da nikne u veliki i bogat plod! I ne zaboravite, imate nauk: Ako je prošao i preživeo sve najgore u ovoj sredini stvaralac ovakvih kreativnih moći kakav je majstor slikarstva Milomir Romanović, šta tek treba da očekuje, na svom ranom početku, mlađi i još neafirmisan slikar? A kad dođeš kao ostvaren i realizovan umetnik u svoj grad rođenja, oni će (da parafraziramo Svetog Nikolaja Žičkog) sigurno otići.

TOKOVI

Danilo Kiš
književnik, Beograd

ZA PLURALIZAM

§ 1.

Teorijski problemi naše tzv. nove proze pre su problemi naše stare kritike nego samih dela te nove proze ili eventualnih implikacija tih dela na književnoteorijskom planu.

§ 2.

Naša kritika je još uvek, i najvećim delom, tradicionalistička, pozitivistička, sociološka, skerlićevska, a kritičar je još uvek čovek koji želi da vlada idejama i ukusom, samodržački, dakle totalitaristički, i to najčešće na osnovu istih onih postulata, skerlićevskih, što će reći “realističkih”, kao da se nije za ovih poslednjih šezdeset godina ništa dogodilo u sferi duha i na planu ideja: po toj i takvoj kritici, književnost treba da slika život narodni, literatura je svojevrsna društvena kritika, angažovanost u najširem i najplemenitijem smislu, “za polzu naroda”. Dodamo li ovim postulatima još i teorije timofejevskog kritičkog realizma, kao i celokupnu tradiciju ruske realističke škole osamnaestog i devetnaestog veka, a u interpretaciji brojnih vulgarizatora, domaćih i stranih (prvenstveno dakako ruskih), dobićemo žalosnu sliku ne samo naše književnoistorijske misli (na kojoj počiva i teorija nove proze), nego i zastrašujuću sliku naše zaostalosti na opštem planu ideja.

§ 3.

Takozvana angažovanost na književnom planu i nije ništa drugo do determinanta te i tako shvaćene književnoteorijske premise: slikati život provincije, pisati “za polzu naroda”. Svako odstupanje od ove i ovakve poetike, jedinomogućne i jedino važeće, smatra se luksuzom i atakom na dobre običaje i na svetinju naše tradicije, a teror ove zaostale koncepcije života i literature postaje još poslednja književna politika, danas i ovde.

§ 4.

Takozvani realizam je, po dubokom atavističkom uverenju naše kritike, a pogotovu teoretičara “nove proze”, najviši i najsavršeniji vid ispoljavanja Duha Umetnosti, a svi drugi vidovi ispoljavanja duha in artibus et musicis teže samo tom finitudo, toj vrhunaravnoj i tobože nedostižnoj savršenosti. Treba biti šlep pa ne videti da se ova teorija finaliteta zasniva zapravo na analogiji sa pozitivističkom teorijom istorijskog finaliteta i sa vulgarnim tumačenjem istorijskog razvoja uopšte: kao što put ka komunizmu ide takozvanim prevazilaženjem nižih faza društvenog razvoja i društvenog ustrojstva, tako se, po toj analogiji, umetnost, a posebno književnost, kao svojevrsan sistem znakova, kreće ka svom najvišem stadijumu, ka nekoj vrsti Obećane Zemlje, ili zemaljskoga raja, ka Realizmu, a po shemi: racionalizam-romantizam-realizam, gde Realizam nije ništa drugo do nex plus ultra umetničkog (književnog) izraza.

§ 5.

Naša kritika uglavnom i ne čini ništa drugo do to: osluškuje dolazak tog književnog komunizma i odmerava u delima udeo realističkog; ukoliko je neko delo više tzv. odraz tzv. stvarnosti, ono je utoliko vrednije; ukoliko ima u njemu više nerealističkih primesa, “romantizma”, “simbolizma”, “fantastike”, “metafizike” i drugog sličnog korova, ono je naravno utoliko manje vredno. A da se pri tom uopšte ne postavlja problem izraza i značenja.

§ 6.

Kanonizacija tzv. “stvarnosne proze” ili “kritičkog realizma” od strane skoro celokupne naše kritike jeste samo obnavljanje stare prakse kanonizacije socijalističkog realizma: sve što nije “kritički” uz to “realizam” (ranije sorealizam) jeste estetizam i dekadencija, i kao takvo štetno ili bar dostojno prezrenja. (Mada ne treba izgubiti iz vida da je takav stav kritike proizišao delimično i iz logičnog otpora prema tzv. hermetizmu koji je u našoj prozi jedno vreme takođe bio svojevrsan kanon, a da se iza tog i takvog hermetizma najčešće skrivalo zapravo odsustvo doživljaja; praznina.) Tako se krug zatvara, i mi se ponovo nalazimo na početku. Ono što je pre radila državna administracija, stegom i prisilom, sada to obavlja naša slavna kritika, najčešće u imenima onih ljudi koji su se i sami negda, u vreme svoje duhovne mladosti, zalagali za umetnički pluralizam.

§ 7.

Siromaštvo književnih žanrova u nas dovelo je našu kritiku u ne-doumicu i ona se kladi, naslepo, na jedan jedini žanr: na roman. Roman

treba da nadoknadi odsustvo polemike, socioloških studija, sociografskih radova, pamfleta, pa čak i feljtona i putopisa: ako nađe od svega toga nešto u romanu, a u vidu društvene aktuelnosti, onda kritičar samozadovoljno pokazuje na sebe kao na inicijatora i podstrekača, a da pri tom on nije izvršio svoju primordijalnu dužnost: da rekonstruiše delo koje ima pred sobom, da “prevali put do smisla”, kako bi rekao Bart.

§ 8.

Kritičar može da zahteva od jedne literature da ona bude po njegovom ukusu i adekvatna njegovom idealu, ali njegova prevashodna dužnost jeste da rekonstruiše sistem datog dela i da u Knjizi Mrtvih ne traži ono što se u njoj po svoj prilici ne može naći: poruku homo politicus. Jer taj se homo politicus, u datom slučaju, ponaša kao čovek zagledan u tajanstvo zvezda i svemira, jahači apokalipse pojavljuju mu se ne kao vojnici pod šlemovima i tajni agenti koji kucaju na vrata, nego kao oni Direrovi konjanici koji su oboružani kosom i peščanikom, a na vratima on čuje udaranje koščatog prsta Smrti.

§ 9.

Pitanje Smrti i sve što to pitanje implicira jeste takođe deo stvarnosti ili “stvarnosna proza” ako hoćete, bar u isto tolikoj meri koliko i zlosrećno “pitanje naših radnika u inostranstvu” ili “moralna dilema partizanskog komesara” ili “problem opustelih sela”. Primordijalno pitanje literature, kao i filozofije uostalom, jeste pitanje smisla života i duboka sumnja u sve istine: pokušaj da se u efemeridi ljudskog življenja pronade neki smisao.

§ 10.

Bogatstvo, sloboda i zrelost jedne kulture ispoljavaju se upravo u pluralizmu, kao što se bogatstvo jedne romaneskne literature ispoljava u pluralizmu romaneskni stvarnosti i postupaka. Sve dok se taj pluralizam u kritici i u literaturi ne postigne, sve dok se jedan pogled na svet i umetnost bude proglašavao (svejedno da li od kritike ili od administracije) kanonskim, dakle jedinovavećim i jedinosmislenim, sve dotle se jedna kultura neće domoći svoje elementarne slobode. U tom smislu, pisati, hic et nunc, različito, što će reći izvan i uprkos kanonima i zahtevima dana što ih diktiraju vladajuće grupe (kritika i tzv. političke subkulture, što je najčešće jedno te isto), to znači boriti se za moralnu i političku slobodu jedne kulture.

(1974)

Milomir Romanović, *Crteži 1997-2000.*

.....

ZBIVANJA

.....

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

SREBRENICA – UTERIVAČI ISTINE I PRAVOVERNA ZADRTOST

*Nataša Kandić je krenula u svojevrsni
krstaški pohod koji zaslužuje podršku.
Slažem se da srpski narod nije činio zločine,
već pojedinci, ali argumenti koje čujemo
da su sve strane krive niti oslobađa
krivce niti potire zločin.*

Roderik Mur,
zamenik američkog ambasadora u SCG

Rasprave vođene u poslednjih nekoliko nedelja povodom prikazivanja snimka brutalne likvidacije muslimana iz Srebrenice imaju poseban značaj za ukupnu političku i duhovnu situaciju u našem društvu. One su buknule velikom žestinom neposredno posle prikazivanja ovih snimaka. Veoma brzo su se iskristalisala dva veoma oprečna i oštro suprotstavljena stanovišta o prirodi zločina počinjenog u Srebrenici i događaja povodom velike srebreničke tragedije. Stanovište poteklo pretežno iz krugova nekoliko nevladinih organizacija zaduženih za zaštitu tzv. ljudskih prava i suočavanje sa prošlošću polazi od toga da je u Srebrenici počinjen nesumnjiv i neporeciv genocid, da je on učinjen u ime Srbije i srpskog naroda, da je Srebrenica najveći zločin učinjen posle Drugog svetskog rata merljiv samo sa holokaustom i Aušvicom, i da svako navođenje užasnih zločina koji su takođe nesumnjivo počinjeni nad Srbima u okolini Srebrenice predstavlja samo pokušaj otvorenog relativizovanja i poricanja genocida i zločina u Srebrenici, da se na taj način traži ravnoteža i simetrija u zločinima, i da, konačno, Srbija i srpski narod nisu spremni da prihvate odgovornost i krivicu za organizovanje genocida u Srebrenici.

Glavni argument za ove tvrdnje je sadržan u navođenju presude za genocid izrečene na suđenju generalu Krstiću za pomaganje u spro-

vođenju planske likvidacije muslimana posle zauzimanja Srebrenice. Argumentacija se takođe zasniva na rezolucijama američkog Senata i Kongresa i na tvrdnji da je opšti stav na Zapadu da je u Srebrenici počinjen najveći zločin posle Drugog svetskog rata. To su aksiomi koji se nikako ne mogu dovoditi u pitanje, to je istina sa kojom se srpski narod mora suočiti ako želi da se pridruži porodici civilizovanih evropskih naroda.

Ovo stanovište najjasnije je izrazio Nenad Čanak. "Dok Nemačka nakon Drugog svetskog rata nije prihvatila stvarnost holokausta koji je počinjen u ime Nemačke i nemačkog naroda, nije postala demokratska i razvijena zemlja. To isto mora da uradi i Srbija." Ovaj istaknuti predstavnik tzv. građanske političke opcije je propustio da kaže koliko godina je prošlo do trenutka kada se u Nemačkoj dogodilo suočavanja sa istinom o holokaustu. To se dogodilo posle velikih studentskih događaja 1968. godine, kada je stasala nova politička generacija u Nemačkoj. Čuveni gest Vilija Branta dogodio se 1970. godine, više od dve decenije posle završetka Drugog svetskog rata. On se tada poklonio žrtvama varšavskog geta u kome su Jevreji podigli ustanak, a nije kleknuo u Aušvicu ili nekom drugom logoru gde su stradale isključivo nemoćne žrtve.

Porediti nacističku Nemačku i sistem holokausta koji je sproveden u Nemačkoj sa Srbijom posle raspada Jugoslavije je u najmanju ruku neodgovorno i neozbiljno i izraz je svojevrsnog politikantskog egzibicionizma i neodmerenosti kojom se inače odlikuju predstavnici tzv. liberalno-građanske orijentacije. Oni uvek zaboravljaju da za svoje tvrdnje o fašizmu i holokaustu u Srbiji moraju imati pravu argumentaciju. Međutim, oni smatraju da moramo da im verujemo na reč jer su oni pozvani da Srbima konačno otvore oči i suoče ih sa njihovom zločinačkom i genocidnom prirodom.

Drugo stanovište, u istoj meri ekstremno i lišeno valjane argumentacije, u istoj meri zatvoreno u svoj krug isključivosti, polazi od toga da se u Srebrenici nije dogodio genocid već da je ona pre deset godina oslobođena. Ako je i bilo sporadičnih zločina, oni su pre rezultat neadekvatne i nekontrolisane osvete. Posebno se pri tome insistira na odbrambenom i pravednom karakteru rata koji je tada vođen u Bosni, a vrhunac neobjektivnosti i neodmerenosti je sadržan u morbidnom i rasističkom zahtevu da se grobovi u kojima su pokopane muslimanske žrtve presela sa teritorije Srebrenice.

Kao i mnogo puta do sada, pokazalo se da se ekstremizmi neprestano pothranjuju i da postoje u nekoj vrsti prirodne simbioze. Da li je onda danas i ovde moguć ozbiljan, objektivan, razložen, odgovoran i pre svega na validnim argumentima zasnovan razgovor o ratu koji je vođen u Bosni, a posebno o tragičnim događajima u Srebrenici. Način kako je

do sada vođena rasprava pokazuje nam da će to biti izuzetno teško ili gotovo nemoguće ostvariti, jer je stvorena ideološka i medijska situacija i slika kakvu smo imali prilike da vidimo na početku raspada socijalističke Jugoslavije.

U jednostranosti i isključivosti upravo prednjače tzv. nezavisni i objektivni mediji, koji po svaku cenu žele da nametnu svoje viđenje ratnih događaja i plasiraju svoju istinu bez mogućnosti da se ona dovodi u pitanje, jer to je, po njima, jedina moguća, konačna i prihvatljiva istina. Opet se dešava da ideološka i politička ostrašćenost postaje apsolutno dominantna u našem medijskom i javnom prostoru. Kako se tome suprotstaviti, imajući u vidu dosadašnje tragično iskustvo iz godina kada su trajali ratovi i sukobi u bivšoj Jugoslaviji. Da li smo išta naučili od bliskog istorijskog iskustva. Izgleda da nismo, i to nam najbolje pokazuju ti istaknuti borci za ljudska prava i građanske principe, inače spremni da slušaju samo svoju verziju istine i svoj poziv na pokajanje srpskom narodu. Može li razum i objektivnost nadvladati isključivost i ideološku zaslepljenost. To je suštinsko pitanje našeg daljeg demokratskog razvoja, a ne stalno ponavljanje ideološke floskule o nesposobnosti srpskog naroda da se po isključivom receptu branitelja ljudskih prava suoči sa zločinima i prošlošću.

Najistaknutiji predstavnici naše tzv. liberalno-građanske inteligencije horski su se svrstali uz stanovište o neporecivom genocidu u Srebrenici, krivici Srbije i srpskog naroda za zločine počinjene tokom rata u Bosni i Hrvatskoj. To je postala neka vrsta aksioma, neka vrsta ideološke mantre ponavljane u svakoj prilici i svakom medijskom nastupu. Ako neko poželi da pripada tom posvećenom krugu boraca za ljudska prava i istinu (što veoma često i po pravilu ne podrazumeva i zaštitu prava srpskog naroda) o balkanskom holokaustu, mora iznova da ponavlja ovaj neupitni niz tvrdnji i jedino tako može posvedočiti svoja liberalno-građanska uverenja. Zato i nije slučajno što se govori o svojevrsnom krstaškom pohodu, samo se pri tome zaboravlja da su krstaški ratovi završavali kao krvavi pljačkaški poduhvati.

Bez obzira što se stalno tvrdi da se srpski narod ne optužuje generalno za kolektivnu krivicu, ipak se kako vreme odmiče sve više radi o otvorenom zagovaranju kolektivne krivice, jer se neprestano tvrdi da je genocid u Srebrenici učinjen u ime Srbije i srpskog naroda. Ove tvrdnje jasno govore o tome da je pređena određena granica i da je srpski narod sada otvoreno i bez ikakvih rezervi optužen kao kolektivni krivac za genocid u Bosni i pokretanje ratova posle raspada Jugoslavije.

Navešćemo ovom prilikom tek nekoliko izvoda iz stavova naših objektivnih građansko-liberalnih intelektualaca i istaknutih predstavnika

ka nekih tzv. nevladinih organizacija. Žarko Korać: “Deset godina po završetku rata u Bosni i Hercegovini Srbija se prvi put suočila sa razmerama zločina koji su u njeno ime tamo počinjeni. Srbija će morati da krene teškim putem suočavanja sa vlastitom odgovornošću”. Milan St. Protić: “Mi s tim zlodelom moramo da živimo, da nosimo beleg krvnika i ubice. Oni su pokazali da su svi Srbi kao Milošević, jednako zli i bezosećajni. Sad kad je sve izbilo na videlo, kad se zlodelo ukazalo ogoljeno i javno, zahvaljujući drugima a ne nama, sad priznajemo jer nemamo druge. Ali kod nas još nema žali, nema pokajanja, nema stida”. Nataša Mičić: “Suština je što većina ne želi da se u Srbiji osudi politika zločina. Shvatiće dobronamerno da i ova politika, relativizovanja zločina u Srebrenici koju gledamo ovih dana na tužnu desetogodišnjicu, vodi ka kolektivnoj krivici celog naroda”. Vesna Pešić: “Nema kolektivne krivice, ali ima kolektivne odgovornosti. Ljudi su masovno glasali za Miloševića, lepili njegove slike po automobilima. Sada moramo da vidimo kako nam se moglo desiti da tako masovno glasamo za Miloševića”. Milenko Perović: “Svaka krivica jeste individualna i treba je utvrditi, ali se ovde ipak radi o nečemu mnogo krupnijem, jer se sa dosta argumenata može braniti teza o postojanju kolektivne krivice”. Sonja Biserko: “Srbija kao država je izvršila genocid u BIH a isto je pokušala da učini i na Kosovu. Za Srbiju je podjednako pogubno što se pre deset godina niko nije pobunio i što u ovoj zemlji i dalje nema pokajanja i stida”.

Iz ovih stavova se jasno može videti da se otvoreno zastupa princip kolektivne krivice i odgovornosti. Zato nas ne mogu začuditi odbijajuće reakcije javnosti u Srbiji, jer ne postoji spremnost da se pristane i prihvati princip kolektivne odgovornosti i krivice. Može li se na tako ostrašćen, jednostran i neodgovoran način govoriti o kolektivnoj krivici srpskog naroda, koji je tokom poslednje decenije dvadesetog veka prošao kroz velika istorijska iskušenja i izazove, kroz progone, izbegništvo, bombardovanje, pogrome, etička čišćenja, vladavinu autoritarnog režima u Srbiji, sankcije međunarodne zajednice, medijsku satanizaciju i izolaciju. Može li se onda očekivati da će mirno biti prihvaćena zapečunjana i ostrašćena haranga glasnogovornika kolektivne krivice srpskog naroda. Ne može se jednom narodu na tako neobjektivan i nasilan način uterivati istina o njegovoj genocidnosti i zločinima uz glavni izgovor da su činjeni u njegovo ime. A u isto vreme se svako pominjane zločina učinjenih nad srpskim narodom proglašava za relativizaciju i pokušaj negiranja zločina učinjenih protiv pripadnika drugih naroda. Na taj način se samo postiže suprotan efekat, jer ovako isključiv i jednostran pristup dobija sasvim razumljiv i očekivan odgovor. Javlja se poricanje, odbijanje da se čuje istina i nastaje težnja da se pronalaze razni izgovori za počinjene zločine.

Posebno su problematične tvrdnje da se navođenjem zločina koji su nesumnjivo počinjeni nad Srbima u okolini Srebrenice u stvari relativizuju, umanjuju i poništavaju zločini učinjeni nad muslimanima u Srebrenici. Govori se o simetriji zla, o pokušaju da se minimiziraju pokazani snimci kako bi se pokazalo da se radi o individualnim zločinima, o argumentu da su sve strane krive i tako se opravdavaju srpski zločini, o principu ratnozločinačkog reciprociteta, o ravnoteži zla i žrtava, o Srebrenici kao simbolu srpskog fašizma, o Beogradu kao epicentru zla. A posebno mesto zauzima zalaganje da Srbija mora najpre da počisti svoje dvorište kako bi stekla moralno pravo da postavlja pitanja o krivici za zločine nad srpskim narodom. Problem je u tome što se do sada dešavalo da se samo od Srbije i srpskog naroda traži da zasluži ovo pravo, a prošle su decenije u iščekivanju da će predstavnici drugih naroda progovoriti o svojim zločinima i zločincima.

Ove navedene ocene, kojim se naznačavaju pokušaji da se progovori i o zločinima počinjenim nad srpskim narodom u okolini Srebrenice, samo nam govore o nedostatku elementarne volje da se na tolerantan, objektivan i razuman način govori o celini događaja vezanih za tragediju Srebrenice. Kako se može očekivati da će naša javnost prihvatiti mirno i bez otpora ovo uterivanje istine o ratu u Bosni, ako nemamo istinski i ljudski pijetet i poštovanje prema žrtvama i stradanju srpskog naroda. Zar žrtve stradanja u Bratuncu i Skelanima nisu zaslužile barem deo medijske pažnje i poštovanja u odnosu na medijsku pokrivenost komemoracije u Srebrenici. Todor Kuljić je, govoreći o potrebi uravnoteženog pristupa, nedavno rekao: “Bez ravnopravnog tretiranja svetlih i tamnih delova teško je doći do tolerancije u viđenju prošlosti. Kao što Nemci pored Getea ne zaboravljaju Aušvic, tako i Srbi uz oslobodilačke ratove treba da pamte i Srebrenicu, a Hrvati da ne razdvajaju Oluju od Jasenovca”. U istom tonu govorio je i Vilijam Montgomeri: “Ako nameravamo da pokrenemo ovaj region dalje od ideje kolektivne krivice, prvi neophodni korak jeste priznanje individualne krivice i ispoljavanje žaljenja što su počinjeni ratni zločini. Kao što će ojačati bošnjačku vladu ako prizna da su Srbi u selima oko Srebrenice zaista trpeli od Nasera Orića i njegovih ljudi.”

Suočavanje sa prošlošću nije jednostran i jednodimenzionalan proces u kome ima mesta samo za jednu utvrđenu i neprikosnovenu istinu o genocidu počinjenom nad muslimanima u Bosni. Insistiranje na žrtvama i stradanju predstavnika samo jednog naroda u krvavom građanskom ratu dovodi do zatvaranja u isključive nacionalne okvire, ali i do ponovne nacionalne homogenizacije one zajednice koja je obeležena kao genocidna i ubilačka. Dosadašnji tok rasprave je pokazao da upravo oni koji se pozivaju na velike ideale pravde, tolerancije i istine nisu

spremni da sagledavaju celinu istorijskog i društvenog konteksta i okruženja u kojima su se odvijali ratni sukobi u Bosni. Oni samo traže potvrdu svojih izrečenih sudova o kolektivnoj krivici srpskog naroda i svako mišljenje koje nije u skladu sa njihovom ideološkom matricom proglašavaju za fašističko i revizionističko. A rasprave o ovako osetljivim i teškim pitanjima traže izuzetno veliki stepen razumevanja, tolerancije i spremnosti da se pokaže poštovanje prema žrtvama naroda kome ne pripadamo. Ovde se radi o odbrani univerzalnih civilizacijskih principa tolerancije, trpeljivosti i celine shvatanja istorijskih događaja. U tom smislu se može shvatiti stav Nikole Miloševića: “Međutim, ako osuđujući nepodopštine srpske strane u ratu osuđujemo i nepodopštine što su ih drugi učinili, onda to nije nikakvo traženje alibija, već traženje pravde, koja mora biti jednaka za sve. Opravdan zahtev da se svi ratni zločinci koje god nacije i vere bili mere jednakim aršinima”.

U ovih nekoliko stavova je sadržana težnja da se o odgovornosti, krivici i suočavanju sa prošlošću govori sa više objektivnosti, više spremnosti da se izbegne ostrašćeni ideološki način izlaganja ove izuzetno važne teme i da se, konačno, uravnoteženim i razumnim pristupom zaista pokrene složen i tegoban proces suočavanja sa krivicom i odgovornošću za zločine.

Karl Jaspers je neposredno po završetku Drugog svetskog rata u knjizi *Pitanje krivice* raspravljao o pojmu, ispoljavanju i vrstama krivice u Nemačkoj. Ovu knjigu često citiraju naši liberalno-građanski uterivači istine o zločinima, samo što je koriste na veoma selektivan i specifičan način. Za nas je posebno važno kako Jaspers raspravlja i postavlja pitanje moralne krivice, jer je ona osnov za krivičnu, političku i metafizičku krivicu. “Moralni propusti čine osnovu iz koje se rađaju politička krivica i zločin. Ono što za nas predstavlja opasnost jesu samonipodaštava lačke jadikovke pri priznavanju krivice i prkosni ponos koji se povlači u sebe. Prkosni ponos je drugačiji. Pri moralnom napadu on se smešta povlači u pravovernu zadržtost. Samosvest se želi postići u tobožnjoj unutrašnjoj samostalnosti. Ona se, međutim, ne može steći ako ono presudno ostane nerazgovetno. Kraktovidost u razmišljanju, naročito u javnom mnenju koje poput nezadrživog talasa sve preklapa predstavlja neizmernu opasnost”.

Zato nije slučajno što se neprestano insistira pre svega na apsolutnoj moralnoj odgovornosti srpskog naroda, jer će se onda jednostavno ona lako transponovati u kolektivnu odgovornost i krivicu, što i jeste glavni cilj koji se želi postići. Najveća nevolja je u tome što je rasprava o pitanjima krivice za zločine počinjene u Srebrenici iskorišćena da se još jednom ponove poznati stavovi o Republici Srpskoj kao genocidnoj

tvorevini nastaloj na zločinu, o nepostojanju građanskog rata već o agresiji Srbije na Bosnu i Hrvatsku, o Srbima kao narodu nespremnom i nepodobnom za učešće u evropskim i modernizacijskim tokovima, o fašizaciji našeg društvenog života. Izvršena je klasična i beskrupulozna politikantska manipulacija žrtvama u Srebrenici zalaganjem da se srpski narod po svaku cenu predstavi kao kolektivno odgovoran za zločine, dovede do pokajanja i zaglušujućom harangom onemogućiti da progovori o svojim stradanjima i žrtvama.

Ko je onda politički profitirao od ove besomučne kampanja vođene proteklih nedelja od strane naših uterivača istine? Kratkovidost u njihovom razmišljanju i delovanju samo je otvorila još veći prostor za nastupanje Srpske radikalne stranke, koja je, služeći se pravovernom zadržtostu, ponovo pokušala da se predstavi kao jedini branilac “dostojanstva srpskog naroda” i istine o njegovom stradanju. To je još jedan dokaz da se politički ekstremizmi međusobno podržavaju i ne mogu da dobiju na snazi ako se ne ukrštaju svojom isključivošću i ekskluzivnošću. Srpska radikalna stranka je i ovog puta iskoristila prazan politički prostor i istovetnom političkom manipulacijom iskoristila raspravu o srebreničkim zločinima za svoje politikantske stranačke interese. Oni moraju biti zahvalni upravo ovim borcima za ljudska prava koji im svojom isključivošću i neobjektivnošću samo otvaraju prostor da se ponovo lažno predstavljaju kao jedini baštinici istine o stradanju srpskog naroda. Da nevolja bude veća i tragičnija, na skupu Srpske radikalne stranke na kojem je prikazan film o zločinima počinjenim nad Srbima u proteklim ratovima, pojavio se i patrijarh Pavle, što sada daje priliku da se otvori još jedan krug rasprava o klerikalizaciji Srbije i ulozi Srpske pravoslavne crkve u našem političkom životu.

Ako zaista želimo, a to je neminovno, da se u Srbiji otvori stvarni i istinski proces suočavanja sa prošlošću i zločinima, on mora biti oslobođen svake politizacije, stranačkog politikantstva, ideološke isključivosti i doktrinarne neobjektivnosti i mora da se kreće u prostoru odbrane temeljnih civilizacijskih, antipolitičkih i demokratskih principa i vrednosti. Reči Brane Vučetića iz Bratunca, kojem su ubijeni majka, otac i brat, mogu nam poslužiti kao istinski putokaz, ako smo danas u stanju da ih primimo i razumemo: “Cela Srbija danas priča o stradanju jedne strane. Neka priča, i treba. Ali, stradali smo i mi. I nas su žive hvatali, klali i drali, pekli na volovskim kolima. I sad ko da je naša patnja manja, ko da nas naše rane manje bole. Ko da je neko sa nečim merio čije su rane teže. Kukaću za mojima dok sam živ. Duša me sada boli što nemam nikog, barem iz Srbije, ili drugde da mu ispričam za moje jade. Što to izgleda nikoga više ne zanima. Bio sam u nedelju posle podne i na groblju u Potočarima na kome su sahranjeni Bošnjaci pobijeni u Srebre-

nici i okolini jula 1992. godine. Gledao sam među nizovima i nizovima humki sa nišanima zabrađenu staricu previjenu preko groba. Nisam imao hrabrosti da joj priđem. Kao da za čemer i patnju u njenom srcu, dok u nedelju posle podne grli humku ispod koje je njen sin ili unuk, brat, ima reči da se opišu. I kao da joj te reči nešto mogu pomoći”.

Milimir Romanović, *Građanski rat 1990-2000*, sanduci, instalacije

.....

POGLEDI

.....

Obrad Stanojević
Pravni fakultet, Beograd

DON KIHOT I PARAĆINSKE KOPRIVE *(jeretički pogled na Servantesa)*

Don Kihot, vitez od La Manče, kao i njegov verni pratilac, Sančo Pansa, spadaju u najpoznatije likove književnosti. Prvi kao “vitez plemenitog lika”, romantična figura čoveka koji juriša na vetrenjače, koji je u svojim namerama “realan, jer zahteva nemoguće”, drugi kao čovek iz naroda, koji ima skromnije i prizemnije zahteve od života. Dva junaka našeg stripa, koji se neko vreme pojavljivao u “Ježu”, Moca i Krcun su domaća varijanta Sanča Pansa i Don Kohita. Predstavljala su dva antipoda našeg etnosa (koji je u to vreme bio jedan), Panonca (“Lale”) i Dinarca (“Crnogorca”). I fizički oni su replika Servantesovih junaka – jedan mršav i visok, a drugi omanji i trbušast. I sam Servantes je likom i stasom podsećao na Don Kihota. Tartaren Taraskonac je u sebi sadržao elemente i jednog i drugog, on čas želi avanturu i oružje, čas udobnost i šolju tople čokolade. “Oružje, oružje” – više u njemu Don Kihot. “Du chocolat, du chocolat!” (tada je ovaj napitak, pošto je tek donet iz Amerika, bio u velikoj modi) – vapi njegov unutarnji Sančo Pansa.

U svakom slučaju, gotovo opšte prihvaćeno shvatanje Don Kihota je u okvirima tog: zanesenjak, idealista, čovek plemenitih pobuda, ali nerealan. Reći nekom da je Don Kihot niko neće shvatiti kao uvredu, pre kao kompliment. Sam izraz “donkihoterija” znači nešto što ima dobre motive i ciljeve, ali je nerealno, kao što je jurišati na vetrenjače.

Sećam se svog prvog utiska kada sam, sa dvanaestak godina, imao Servantesovu knjigu u rukama. Bilo mi je žao junaka, jer sam se donekle poistovetio sa njim. I ja sam u to vreme poslednji dinar davao na knjige i, u ono vreme kada se verovalo i pevalo (original je bio ruski, kao i u većini naših revolucionarnih pesama): “hej, zasucimo rukave znojne, izgrađićemo novoga čoveka”, upisao sam i završio u prokupačkoj gimnaziji knjigovezački zanat i ukoričio nekoliko svojih knjiga. Kada sam naišao na ono piščevo: kako je vitez od La Manče čitao toliko knjiga da

je od toga poludeo, pomislio sam da možda i mene čeka takva zla sudbina. Ne samo početak, već i čitavu knjigu shvatio sam kao grubo podsmevanje šašavom Don Kihotu.

Kasnije, naravno, pod težinom autoriteta književne kritike, donekle sam izmenio ili bar zaboravio prvi utisak. Gotovo svi kritičari i poštovaoci Servantesa u romanu vide “besmrtno djelo... puno humanosti i humora... koje raskida u neprestanom sukobu između ideala i stvarnosti” (Enciklopedija Leksikografskog zavoda, tzv. *Krležijana*). Ljiljana Pavlović-Samurović govori o Don Kihotu i Sanču Pansi na sledeći način: “Združeni u naizgled smešnoj vezi, vođeni različitim, ali podjednako neostvarljivim ciljevima, oni se suprotstavljaju svetu normalnih sa neverovatnom upornošću, optimizmom i verom... Odnos dvojice glavnih junaka zasnovan je na međusobnom uvažavanju, poverenju i dubokoj i iskrenoj naklonosti”.¹ Da li je veza samo “naizgled” smešna? Da li se oni suprotstavljaju svetu normalnih iz plemenitih pobuda ili zato što jedan nije normalan, a drugi je priglup?

Međutim, kako je vreme odmicalo, počeo sam da sumnjam u to opštestrihvaćeno tumačenje.

Ako postoji neka plemenita pobuda kod Servantesa, ona jedino može biti u nameri da se spreči poguban uticaj srednjevekovne viteške avanturističke literature. Nešto poput protesta intelektualaca danas protiv nasilja na televiziji. Servantes već u prvom poglavlju govori o bezuspešnim pokušajima sestre viteza od La Manče da ga odvoji od tih knjiga koje ga zaluđuju, da ih čak spali. Da li time pisac ne otkriva i sebe? Nije li i on odlučio da napusti mirno i bezbedno mesto sekretara i da pero zameni mačem pod uticajem te iste literature? Možda je u zatvoru, gde je nastao roman, sumirajući svoj život došao do zaključka da je za sve kriva viteška literatura i da je to bila pogreška. U prologu romana on kaže: “Ja nisam imao drugi cilj osim da ulijem ljudima odvratnost prema lažljivim, ružnim riterskim romanima.”

Video sam da i Crnjanski u *Seobama* sa svojim glavnim junakom, koji želi da sačuva svoj narod od odnarođavanja, teži ka majčici Rusiji, da bi se tek tamo, u okeanu bratskog etnosa potpuno utopio. I nije prvi put da se neko, kao leptir privučen svetlošću, uporno trudi da dođe do te svetlosti gde ga čeka propast. Ona poznata scena kada ruski plemići insceniraju prijem kod tobožnje ruske carice, prerušene glumice, gde Vuk Isaković priča o jadima svojim i svoga naroda, a prisutni se jedva suzdržavaju da ne puknu od smeha, svakako je inspirisana Servantesom.

I konačno naiđem na potvrdu svojih sumnji kod Nabokova, pisca Lolite. Ovaj Rus, koji je živio na Zapadu, jedan je od poslednjih veli-

1 Lj. Nikolić - B. Milić, *Čitanka za prvi razred srednje škole*, str. 211.

kih pisaca Zapada (ako je uopšte pripadao Zapadu). Poslednjih pedeset godina nijedna velika nacija Zapada nema značajnog pisca, ima pisce bestselera, jer je logika zarade ubila književnost.² Ko danas ima strpljenja i vremena da, poput Tolstoja, prepisuje rukopis *Rata i mira* 16 puta, a *Kavkaskog zarobljenika* čak 100 puta! Rekao bih da neki autori, kao što je Momo Kapor, imaju potencijal velikog pisca, ali nisu bili dovoljno strpljivi, već su svoj talenat arčili pišući feljtone i lake romane. Prava umetnost, kao i dobra rakija, zahteva višestruko destilisanje. Setimo se koliko je godina Leonardo pravio portret Mona Lize.

Naravno da i ovo pravilo nije bez izuzetka. Dostojevski je stvarao u groznici, pritisnut nemaštinom i dugovima, pa je ipak dostigao olimpijske visine književnosti. Ali nije svima dan taj raskošni talent rođenog genija.

Takav luksuz u rasipanju vremena mogli su da dozvole samo aristokrate. Danas bi možda tome mogli da se posvete sinovi milionera, ali oni obično imaju preča i prijatnija posla. Jer i danas vredi ona poznata misao: *There is no such a thing as good writing. There is only good rewriting.* Sada se serijski proizvode knjige koje moraju imati određene sastojke (približno 15% seksa – u latinoameričkim i italijanskim serijalima taj procenat bi bio veći – zatim 20% nasilja, a ostatak je uglavnom o novcu). Nešto poput brze hrane – umesto *fast food*, *fast book*. Šampioni tog stila su Grišem, pisac bestselera koji se uglavnom dešavaju na sudu i oko njega, zatim autor telenovela koje su vezane za lekare i bolnice, Sidni Šeldon. To je, kao i hamburger, prijatno da se prigrize, ali u ustima i sećanju ne ostaje ništa trajno. To je trijumf civilizacije nad kulturom što je posledica opšteg smanjenja emotivnosti u korist racionalnosti.³ Ništa bolje nije stanje ni u muzici ili slikarstvu.

Nabokov je razrešio misteriju Pepeljuginе staklene cipele. Nositi staklene cipele i pri današnjoj tehnologiji bilo bi krajnje neudobno i opa-

-
- 2 U tom periodu najbolji britanski pisci su Salmon Raždi (ili, kako ga naši krste : Rušdi), koji je sa indijskog potkontinenta, i Elijas Kaneti, nobelovac, koji je poreklom bugarski Jevrej. U francuskoj literaturi nešto znači Maluf (pisac odlične knjige *Samarkand*), koji je Libanac, američka poezija ima pesnika Čarlsa Simića, Austrijanci Mila Dora itd. Sastav ovih predstavnika literature je otprilike kao i sastav fudbalskih ili košarkaških timova – pretežno stranci. Ali to je tema koja zahteva više vremena.
 - 3 U nekim jezicima su dve reči, civilizacija i kultura, sinonimi, a u nekim nisu. Prihvatam ovaj drugi stav. Ako drastično uprostimo, a samim tim i osiromašimo razliku, kultura bi bila vezana za umetnost, za nauku, kreativnost, a civilizacija za način života i određeno ponašanje, nešto što su stari Rimljani zvali urbanitas. Razbarušeni, neobrijani čovek, kojije sluša Rahmanjinova, koji je “na ti” sa Aristotelom, Hegelom, Dostojevskim, Heseom... bio bi kulturan, ali ne i civilizovan, a istuširani, dezodorisani, ugladeni čovek, koji ne

sno, a kamo li onda. Reč je o terminološkom nesporazumu, tvrdi Nabokov. U srednjem veku je kod Francuza bilo na ceni krzno od ruske veverice, koju su, prema ruskom nazivu ove životinje, nazivali verre. Kako su tokom vremena zaboravili to prvobitno značenje, a zadržali reč, koja na francuskom znači *staklo*, nastala je priča o Pepeljuginoj *staklenoj* cipeli.

Ali da se vratimo odnosu Nabokova i Don Kihota. Nabokov je obnovio moje sumnje u poljuljano shvatanje Don Kihota iz rane mladosti samo jednom rečju – *surova* knjiga Servantesa. Nikakva analiza, objašnjenje, samo presuda. Koja je, kako mi se čini, tačna. Uzeo sam ponovo da je čitam i uverio se u to. Opšti okvir je parodija ljubavne proze i trubadurske poezije. I vitez od La Manče ima izabranicu svog srca, Dulčineju (tačnije: Dulsineju, što približno odgovara našem *Slađana*). I on ima vernog konja, po imenu Rosinant (može da ima veze sa *ruža* ili *kljuse, raga*). Ali sve je to lirski okvir za sprdnju, kao što u zbirci studentskih pesama iz manastira Bojrena (Carmina Burana) na verske melodije imamo latinske stihove koji glase: *Ako se dečak i devojčica zatvore u sobici (si puer cum peulula moraretur in celula), srećne li veze. Tada nastaje igra rukama, nogama, usnama*. Ili kada naši boemi u kafani, umesto *alilulja*, pevaju na istu ariju *ala ljulja*. Iz glave u glavu, koje, po ondašnjem običaju u naslovu ukratko daju opis onoga što se u tom poglavlju dešava, pisac vodi svog junaka kroz razne događaje, dokazujući početnu misao da je vitez tužnog lika poblesavio čitajući knjige. Nije pošteđen ruganja ni Sančo Pansa (čije ime asocira na krpelja – *sanchina*, a prezime na trbuh, na ono što italijanski dijalekt naziva *pancia*, a potiče od španskog *panza*), samo što je on predstavnik jednog drugog karaktera – prigrupog seljaka. On je kontrapunkt Don Kihotu, onaj mršavi pripadnik seoske aristokratije kome su knjige pomutile razum, ovaj dežmekasti predstavnik prostog naroda. Opisuje Servantes šašave postupke viteza “tužnog lika”, rekao bih sa zadovoljstvom, sa uživanjem tako karakterističnim za palanački humor.

* * *

Kao i sve ostalo, ovo delo je rezultat lične istorije pisca i nazora vremena onog doba.

Servantes je imao težak život. Ne znamo mnogo o njegovom obrazovanju. Izgleda da mu je osnovni oblik školovanja bilo putovanje, kao

zna i ne mari ni za filozofe, ni za pisce, ni za kompozitore, bio bi civilizovan, ali ne i kulturan. Civilizacija ubija emotivnost, koja je podloga umetnosti. Stoga je u pravu Kenet Klark, koji upoređuje vekovima obožavanu skulpturu Apolona Belvederskog sa maskom afričkog crnca i zaključuje da će svaki savremeni kritičar zaključiti da je ova maska snažnije umetničko delo od Apolonove biste (*Civilization – a personal View*, New York, 1969, str. 2).

i Maksimu Gorkom (*Moji univerziteti*). Sekretar papinog izaslanika, svetski putnik, potom vojnik. Kao učesnik bitke kod Lepanta izgubio je ruku, i to desnu. Bio je zarobljenik Arabljana – ko zna šta je tamo doživio onako jednoruk u toku pet godina zatočeništva. U islamskim zemljama, gde postoje haremi, bogati uživaju prednosti poligamije, a sirotinja mora da se snalazi u nedostatku žena. Oslobođen je uz otkup i vratio se u domovinu. U novčanoj oskudici postaje snabdevač vojske, a zatim sakupljač poreze. Baveći se ovim zanimanjem, možemo da zamislimo sa koliko je ljudskih nevolja morao svakodnevno da se suočava, koliko puta je morao da stegne srce i da radi svoj posao uterivača poreza. Još od rimskih vremena to je bila jedna od najomraženijih profesija od koje su svi bežali, tako da su im kasnije imperatori zabranjivali da napuste svoje zanimanje. Nije mi jasno zašto i novi prevod *Svetog pisma* zadržava reč “carinik” (umesto: sakupljač, zakupac poreza), kao prevod, latinskog *publicanus*? I zašto taj prevod celu kamilu provodi kroz iglene uši (*pre će kamila proći kroz iglene uši nego bogataš u carstvo nebesko*), kada je Zamorovski objasnio da je to pogrešan prevod i da se radilo o konopcu (užetu) od kamilje dlake. Kamila kroz iglene uši spada u nadrealizam, a konopac već ima smisla. Kada je bankar kod koga je Servantes držao uštedevinu bankrotirao, zbog neplaćenih dugova dospeva u dužnički zatvor, gde je imao dosta vremena da napiše *Don Kihota*. I pored amputacije ruke pri onom stanju medicine,⁴ pet godina zarobljeničtva i zatvora, potucanja po svetu, oskudice, uspeo je da poživi 69 godina. Preminuo je 1616. godine.

Već sam naslov dela ukazuje na zlobu i podsmeh *El ingenioso hidalgo Don Quijote dela Mancha*. *Quijote* znači nepopraviv idealista, preterano dostojanstven, zanesenjак. *Ingenioso*, doduše, na španskom ne znači samo *genijalan*, već i *uman*, *pametan*. Dakle: mudri, pametni vitez (hi- dalgo, od *hijo* = sin, znači *kolenović*, *patricije*), za koga pisac već u prvom poglavlju tvrdi da je previše čitao i od toga poblesavio. I dalje, iz stranice u stranicu pisac nabraja sve budalaštine “umnog” plemića, koji jaše ragu od konja i ima pritupog seljaka za paža. Jedino se na samom kraju, kako izgleda, Servantes malo sažalio i nije tako strog prema Don Kihotu, koji umire.

4 Već pomenuti Maluf u svojoj knjizi *Križari u očima Arapa* (prev. A. Omanović, Sarajevo, 1999) opisuje sledeću epizodu iz tog perioda. Jedan arapski lekar je došao u posetu krstašima. Video jednog viteza kome se rana zagnojila. Očistio je i premazao nekim mastima, tako da je infekcija stišana. Međutim, naiđe krstaški “doktor”. Pogleda ranu i pita krstaša: “Želiš li da umreš ili da ostaneš bez noge”. Naravno da je očekivani odgovor na pogrešno pitanje: ‘bolje živ bez noge nego mrtav sa obe noge’. Doneli su sekiru, jednim udarcem amputirana je noga koja je bila na putu ozdravljenja (s. 206).

Svakako da Servantes nije jedini pisac ove vrste. Serija holandskih priča o Tilu Ojlenšpigelu ili naših o Budalini Talu je takođe seirenje nad tuđom glupošću. Priče o „glupim plavušama“ verovatno su izraz mačošovinizma ili pritajena seksualna želja. Nešto poput dečaka koji maltretira devojčicu u koju je zaljubljen. Slično je i sa poznatim lažovom Baronom Minhauzenom. Nasradin Hodža ili naš Era već su nešto drugo. Tu se neko čini budalom da bi nasamario druge. Ali je inspiracija ista – podsmeh, nasankati drugog.

* * *

A vreme u kome je živio?

Njegova zemlja se, posle sedam vekova pod Mavrima, oslobodila tuđe vlasti i u 15. veku ujedinila. Od svojih gospodara Španci su preuzeli tehniku pravljenja čeličnog oružja, koje su Arabljani naučili u Indiji, konje arapske rase koji su za rat bili mnogo bolji od tromih evropskih “štajeraca”. Jahačke veštine, hvatanje konja i bizona putem lasa, zaštita nogu jahača putem “lampasa”, glave “sombrom” – sve su to stanovnici Iberijskog poluostrva preneli u nove krajeve, a odatle su preuzeli naseljenici Severne Amerike. Kaubojska terminologija je sva poreklom iz španskog jezika. U to vreme su španski vojnici verovatno bili najbolji u Evropi. Pod španskom krunom bile su i udaljene zemlje, ne samo van Evrope, već i na samom Kontinentu: Sicilija, Južna Italija, Holandija.

I u kulturnom pogledu nešto su profitirali. Muslimanski svet je znao za Aristotela i imao je u rukama i druge antičke rukopise za koje Evropa nije znala. Toledo postaje centar prevođenja ovih rukopisa sa arapskog ili grčkog na latinski i španski. Prvi moderni zbornik pomorskog prava nastaje ovde: *Consulato del mar* (na katalonskom jeziku). Špansko slikarstvo postaje jedno od vodećih u Evropi i to traje sve do Pikasa i Dalija. Posle Kolumbovog puta u Ameriku, toliko je zlata i srebra tamo opljačkano da se količina plemenitih metala u Evropi povećala 13 puta!⁵

Međutim, sa druge strane, Španija postaje jedna od najnetolerantnijih zemalja Evrope, proganja Arabe i Jevreje. Kao što dete nasilnog roditelja po pravilu i samo postaje roditelj-siledžija, tako su španski katolici, koji su pod muslimanskim gospodarima bili građani drugog reda, počeli da proganjaju inovertne sa više žestine nego što su njihovi pređašnji gospodari radili sa njima. Inkviziciju, koju je već pre toga prihvatila Francuska, uvode u 15. veku ujedinitelji zemlje, Ferdinand i Izabela. Kao što je ostrakizam institucionalizovana zavist, tako je inkvizicija institucionalizovana netrpeljivost. Apsurd je da je Veliki Inkvizitor, pro-

5 Vid. O. Stanojević, *Zajam i kamata*, Beograd, 1966, str. 228 i sl.

gonitelj inovernika, čuveni Torkvemada, bio polujevrein. Pa i Hitler je verovatno četvrtinom bio jevrejskog porekla.⁶ Prema nekim proračunima oko 200.000 žena spaljeno je zato što su proglašene za veštice. Fenomen veštica nije samo posledica netrpeljivosti, već i nečeg drugog. Ako se neko zaredio i dao zavet celibata, pa pored njega prođe privlačna žena, koja izaziva pojačan puls i nemir, on lako može da zaključi kako je to posledica njenog saveza sa sotonom. Na javno spaljivanje ili raspinjanje “konj’ma o repove” dolazilo se kao na pučku zabavu. Kazanova, kada se povukao iz javnog i ljubavnog života i počeo da piše svoje memoare, dokazujući time staru misao da seks pruža višestruko zadovoljstvo, jednom kada se doživljava i više puta kada se o njemu priča, opisuje jedan takav događaj u Francuskoj, kome je lično prisustvovao.⁷ A da ostavimo po strani ponašanje Španaca u Srednjoj i Južnoj Americi, koje spada u najmračnije strane istorije čovečanstva. Da bi olakšali sebi savest, katolički teoretičari su jedno vreme podržavali tezu da stanovnici Amerike nisu ljudska bića. Jedan od argumenata je bio da “Indijanke” rađaju lako decu, a *Sveto pismo* poručuju ženama da će rađati u bolu.

Bila je to Evropa gladi i epidemija. Dešavalo se da su ljudi u Švajcarskoj, Bosni i druge iskopavali ljudske leševe i jeli ih.⁸ Loše higijenske prilike i nizak nivo znanja medicine dovodili su do epidemija, koje su ostavljale pustoš. I tada, kao i u starom Rimu (erupcija Vezuva) ili savremenoj Luizijani, sirotinja je ta koja strada. Bogataši upregnu konje ili sednu u automobile, stave novac ili kreditnu kartu u džep i beže dalje od katastrofe. Tako je nastao Bokačov *Dekameron*. Okolo besne jahači apokalipse, a plemići se povukli u usamljeni dvorac, uz obilje hrane i vina, zabavljaju se, pričaju priče, često erotične, jer blizina smrti pojačava libido. Veza između erosa i tanatosa o kojoj je Frojd govorio. Dvorac koji je bio u stanju da zapanji posetioce, Versaj, koji su mnogi

6 Njegova baba je radila kao služavka kod jevrejske porodice u obližnjoj varoši. Rodila je vanbračno dete – Hitlerovog oca, za kojeg se pretpostavlja da mu je otac gazdin sin.

7 O tome nas izveštava i Ebot u svojoj knjizi *Smrtne kazne – načini egzekucije* (prevod. N. Mrđenović, Beograd, 1998) na str. 225-227. Ebot sa dosta detalja govori najpre o mučenju čuvenog razbojnika Damijena, ali izostavlja detalj o kome piše Kazanova. Kako su celu scenu posmatrali sa prozora zgrade svoje poznanice, a tamo je bila i njena prijateljica, koja je bila u vezi sa Kazanovom, i on i njegov francuski kolega su kavaljerski pustili prijateljice da budu bliže prozoru. Dok je procedura mučenja trajala i dok su pokušavali da konjima rastrgnu Damijena, a ovaj se onesveščivao od bola i strašno drao, “Francuz je iskoristio taj svoj položaj da bi vodio ljubav sa svojom ljubavnicom”.

8 Više o tome: O. Stanojević, *Zajam i kamata*, Beograd, 1966, str. 220, 230. Jedna srednjevekovna hronika iz Bosne kaže: “Koga bi obesili, obnoć bi ga gladni ljudi sveg izili” (*ibidem*).

kopirali, a naročito ruski carevi, nije imao jednu važnu prostoriju – toalet. Umesto toga postojali su noćni sudovi, često od zlata, kao što je slučaj sa onim kojim se Napoleon služio. A parfemi su zamenjivali kupatilo. Šume su bile tako proređene, a siromaštvo tako veliko da porodice često nisu imale para da kupe drveni sanduk, već su za neki sitniji iznajmivali mrtvački kovčeg, koji bi posle sahrane vraćali vlasniku (Rent-a-coffin).⁹

Servantesovo vreme je doba “druge šizme”, one između katolika i protestanata, period najkrvavijeg rata Evrope, koji je trajao trideset godina i čiji broj žrtava nije lako utvrditi. Procenjuje se da je Nemačka, sa svojih 16 miliona stanovnika, imala 10 miliona ubijenih, a Češka je izgubila 80% svog stanovništva.¹⁰ Ti masakri su izmenili karakter naroda. Umesto cenjenih vojnika, Česi postaju “dobar vojnik Švejk”, koji je i telom i duhom blizak Sanču Pansi. Jedino je Švejk vispreniji od njega. Sa Nemcima se to nije desilo. Možda zato što je broj žrtava nešto manji, “samo” oko 65% od cele populacije. Ili zbog genetske predodređenosti, zbog one osobine koju Tacit naziva furor teutonicus (tevtonski bes). Posle tog neviđenog masakra između pripadnika iste religije, kada se silovalo i klalo, kako bi Tacit rekao, “dok je bilo svetla dana i mržnje” (doduše, francuski katolici su svoje sunarodnike – protestante, poklali noću – “noć svetog Vartolomeja”), posle tri godine pregovaranja sklopljen je Vestfalski mir 1648, tridesetak godina posle Servantesove smrti. To je bio prvi korak Evrope, najagresivnijeg kontinenta na globusu, prema kakvoj-takvoj toleranciji.

Španska književnost je bila u znaku avanturističke ritterske literature. Tek oslobođeni vekovnog ropstva, osokoljeni uspesima u borbi protiv Arapa i ekspanzijom u Evropi i van nje, Španci su posegli za svojom prošlošću, koju su falsifikovali, kao i većina drugih nacija u usponu. Naročito je bio popularan roman “Amadis od Galije”. I, naravno, trubadurska ljubavna poezija. I porodice su podlegle ovom naduvavanju prošle slave. Zato mnoge svojim imenima dodaju i porodično ime sa majčine strane, kao i *nomen ex vitute*, koje treba da podseća na neki stvarni ili izmišljeni događaj iz prošlosti u kome se neki predak istakao. I sam Servantes imao je ime koje glasi: Miguel de Cervantes Saavedra, što je verovatno bila skraćena verzija.

Ovog mraka nisu bile pošteđene ni bajke. Te priče, kojima su uspavljivali decu, često liče na scenario za horor-filmove. Crvenkapu i nje-

9 J. Gimpel, *The Medieval Machines*, London, 1977, str. 78.

10 C. Monschreck, *A History of Christianity*, vol. 2, str. 263 i sl. To, dakle, nije knjiga ateističke propagande, koja bi bila sklona da ocrni ovaj deo evropske i hrišćanske istorije, već, naprotiv, katolička istorija hrišćanstva.

nu babu proguta vuk, ali naiđe lovac koji ga raspori i spase staricu i unuku. “Odvedi u šumu ovu devojku, koja svojom lepotom ugrožava moju, ubij je, iščupaj joj srce i donesi ovde kao dokaz da si izvršio moje naređenje“ – kaže zla kraljica svom slugi u *Snežani*. Pa dobro, reč je o maćehi. Ali u *Ivici i Marici* otac i majka odvođe decu u šumu, jer ne mogu da ih prehrane. Tamo nailaze na vešticu, koja zatvara Ivicu u kavez, tovi ga da bi ga pojela (ne zna se da li presnog ili pečenog), ali Marica iskoristi nepažnju babe, gurne je u peć i spali. Ne slažem se sa Šklovskim da “krv u bajci nije krvava”. Naprotiv, surove priče u ranoj mladosti imaju pogubnije posledice nego kod odraslih osoba. Ako vekovima pričate takve stvari jednom narodu u osetljivim dečjim godinama, kada se utisci najlakše upijaju, veoma lako će kasnije doći do ideje krematorijuma.

Ta “stara, dobra vremena“ bila su surova i oskudna.

* * *

Postoji još jedan element koji objašnjava Servantesa i njegovo delo. Reč je o filosofiji i psihologiji palanke.

Evropa srednjeg veka je u znaku sela i nevelikih naselja. Osim italijanskih gradova, koji su zbog trgovine sa Vizantijom i istokom imali gradove do 200.000 stanovnika, Pariz, Minhen, London i Madrid nisu prelazili 20-30.000. Bili su, dakle, veličine Paraćina.

O mentalitetu malog mesta, naročito kod nas, pisao je pre više decenija Radomir Konstantinović. Analizirajući našu poeziju, ukazao je na njene, ne kosmopolitske, korene, na koje često ona pretenduje (“Santa Maria della salute”...), već na njenu palanačku provenijenciju.

U malom mestu, kao u akvarijumu, ništa se ne može sakriti, sve je transparentno. Kao i u grčkom polisima, o svakom se zna sve. Ali postoji jedno vrebavanje tuđih grešaka. Svi su napeti, “na gotovs”, svi love tuđe omaške i trude se da sami ne naprave “grešku u koracima” koja će ih skupo koštati. Ne prašta se ni urođena mana, govorna ili fizički deformitet, sve može biti meta agresivnog humora i sve može biti iskorišćeno za nadimak, koji je često ružan. Ako je neko još kao dete pogrešno izgovorio reč, to može da bude povod za doživotni nadimak. Najlepšoj ženi će dati dodatak uz ime (npr. Ljilja “Guska”), čime one ružne ublažavaju zavist i ulepšavaju sebi život. Loši đaci rado daju najboljem učniku neki nadimak, kao što je “Bubalica”.

Ima u tom mentalitetu i neke uske solidarnosti, solidarnosti one vrste koja je postojala u srednjem veku, a koja se naziva “kampanilizam”. Izraz potiče od italijanskog naziva za zvonik (campanile). Moji su oni koji čuju zvono sa iste crkve, svi ostali su potencijalni neprijatelji. Otuda tuče na mečevima provincijskih timova. U tom zajedljivom humoru još je veća agresija prema stanovnicima susednog mesta, o čemu svedoči i

jedno znamenito pismo knjaza Miloša povodom slučaja u selu Selevcu. Isti taj Miloš kaže za Vuka: “Je li to onaj što ima usta k'o čarapin početak?” Taj kampionizam mi kao nacija nismo imali vremena da pretopimo u neki širi oblik lojalnosti većoj grupi, u nekom svom melting pot-u, da ljude oslobodimo tog uskog okvira svog patriotizma, koji je poguban za svaki narod, već smo ušli u zajednicu, gde smo trošili svoju snagu i vreme ubeđujući druge da smo isti “troimeni jugoslovenski narod” ili da smo “braća”. Tako smo u to vreme ogroman kapital koji smo kao Srbi stekli u balkanskim i svetskom ratu trampili za bezvredne akcije propalog jugoslovenskog projekta. Umesto našeg, ali dovoljno velikog melting pot-a, dobar deo našeg mentaliteta ostao je zarobljen u manjim sudovima, kao što su lončić ili čanak. Otuda ta spremnost na antagonizam unutar iste nacije, otuda zajedljive šale na račun onog sa ove ili one strane reke, lokalna uobraženost koja ide do mržnje, čak i spremnost za separatizam i odnarođavanje. To su ovce kojima sopstveno runo smeta, samo što tu nema ni runa ni ovaca. Čak se “šovinizam unutar nacije”, za koji Matija Bečković kaže da je najgori, oseća i prema takozvanim izbeglicama, što je i ružno i nepošteno.

Taj podsmevački humor nekada ima kao žrtvu deo sopstvenog naroda ili drugu naciju. Mi smo iz nekih razloga izabrali Bosance, Francuzi – Belgijance, Amerikanci – Poljake.

Ovu vrstu humora gajili su i neki naši talentovani intelektualci, kao što je bio slučaj sa Minimaksom. On je imao običaj da pita lepu pevačicu: “Preko koga, odnosno ispod koga ste se probili na scenu?”

Italijanska verzija “skrивene kamere” je trijumf agresivnog humora. U svakoj epizodi režiseri se trude da neku poznatu ličnost naprave budalom, a često ima i fizičkog ili psihičkog maltretiranja. Međutim, većini ljudi je stalo da se pojave na malim ekranima, makar i kao budale, pa praštaju snimateljima umesto da im razbiju nos.

Plemenitija vrsta humora je ona koja ide na sopstveni račun. Neko je rekao da zato više ceni Engleze od Španaca i Nemaca, koji nisu spremni da se šale sopstvenim manama.

Stiče se utisak da su i neki univerzitetski profesori opterećeni tom filosofijom palanke. Otuda ona ukočenost u predavanjima i pisanju. Okamenjena maska na licu, uštogljena i ravna rečenica u govoru ili tekstu. U toj svojoj suzdržanosti, u toj želji da ne pruže povod za podsmeh, oni su često smešni. Ili pišu udžbenike, ne za studente, već za kolege. Biti smrtno ozbiljan ponekad znači biti smrtno dosadan.¹¹ Verovatno to ima

11 Jednom sam učestvovao na studentskoj tribini gde je bilo govora o Vizantiji. Ja sam rekao da su Konstantinopolj i Rim imali blizu milion stanovnika. Na to se sa neviđenom arogancijom i agresijom obrušio jedan pro-

veze i sa onim vremenima kada je jezik nauke, kao i jezik crkve, bio latinski i kada se verovalo da je lek utoliko delotvorniji ukoliko je odvratniji po ukusu. “Bez muke nema nauke.” Nekada je istorija bila ne nauka, već umetnost i imala je svoju zaštitnicu, muzu Klio. Zaista, kada čitamo Tukidida ili Tacita, to je književnost. Istorija koja se boji svakog izleta u hipotetično, koja se drži dokumenta, koja kritički odmerava svaki argument sa svih strana, suva je i dosadna. Tek u novije vreme, borba za čitaoce dovodi do pisanja istorijskih i naučnih dela koja se čitaju u jednom dahu.

Palanka odabere jednu ili više žrtava i svu agresiju usmeri na njih. Naravno da postoje trenuci u kojima se žrtve svete, u kojima smešni postaju strašni. Zvonar bogorodičine crkve, Kvazimodo, propisa istopljeno olovo na svoje sunarodnike, ne samo zbog ljubavi prema lepoj Ciganki, nego i zarad osvete sugrađanima. Verovatno da i fenomen Hitlera ima veze sa tim. Propali student, bivši kaplar, fizički hendikepiran (bio je unitesticulus), jedini način da ne bude komičan bio je da postane strašan. Možda bi za istoriju ljudskog roda bilo bolje da je primljen na likovnu akademiju.

Kada su partizani ušli u Prokuplje 1944., odveli su van grada one koje su osudili na smrt, obično bogatije trgovce ili članove porodice “narodnih neprijatelja”, i dali šmajkere dvojici meštana da ih streljaju. Jedan je kao dete preležao zapaljenje mozga pa je imao govornu manu zbog koje ni svoje ime nije mogao pravilno da izgovori, tako da je bio pogodna meta za palanačko zadirkivanje, a drugi je bio besprizorni mladić iz kraja koji se zvao “čerkeska maala”. Oba su likvidaciju sa zadovoljstvom obavila. *Kto bil ničem, tot stanjet svjem*, jedan je od slogana oktobarske revolucije.

I ovo što se nedavno dogodilo onom nesrećniku u Paraćinu deo je tog mentaliteta. Palanka ne prašta ništa, čak ni ono zašta neko nije kriv. Iživljavanje nad nemoćnim je omiljeni sport malograđanina. “Zašto mi to radite? Šta sam vam učinio?” – pita on svoje vršnjake iz susedstva, onako razgolićen i vezan za drvo. Za te mlade divljake koji su skinuli nesrećnika i žarili ga koprivom po delovima tela, ne naravno za sve stanovnike ovog grada, među kojima ima umnih ljudi, važi ona narodna

fesor – sagovornik. Možda je ta njegova reakcija bila posledica vesti koju su neposredno pre toga objavile novine da sam u prvoj anketi radio “Indeksa”, u anketi “Biramo najpopularnijeg profesora Beogradskog univerziteta” dobio najviše glasova. On je bio poznat po tome što se žalio da ga malo studenata sluša. Uzdržao sam se od toga da mu uzvratim da ću radije reći pogrešan podatak (ukoliko je i bio pogrešan, budući da ima mišljenje u literaturi koja potvrđuju moje brojke) nego biti dosadan kao što je sa njim bio slučaj. Ne pominjem mu ime – *de mortuis nihil nisi bene*.

(koju su verovatno smislili stanovnici susedne palanke, možda Jagodine): “Džigerice i ti li si meso, Paraćinci i vi li ste ljudi?” Naravno – ti i takvi Paraćinci.

* * *

Da zaključimo.

Ako se bez predubeđenja čita knjiga Servantesa, onako kako je napisana, vidi se da je to podrugljivo štivo koje bez zazora ismeva glavnog junaka. Ona je rezultat teškog života pisca (rukopis je nastao u zatvoru, a ne u hotelu “A” kategorije na morskoj obali), plod surovih vremena i palanačkog agresivnog mentaliteta. Jedino što se čini prihvatljivim – to je mogućnost da je pobuda pisca bila da se obračuna sa poplavom avanturističkog štiva, tih “bestselera” srednjeg veka za koje je Servantes smatrao da loše deluju na čitaoce. Čak je sačuvan podatak o istinitom događaju iz njegovog vremena da je jedan mladi čovek, pod uticajem ove literature, ubio magarca i napao nedužne građane u nerazumnom pokušaju da imitira junake tih romana. Ta vrsta oboljenja zvala se “viteško ludilo”.

Samo objašnjenje Servantesa, koje daje već na početku knjige, a verovatno je dodato na kraju, kada je rukopis bio gotov, kao i većina predgovora, predstavlja odbranu od mogućih prigovora. Kada je završio roman i kada ga je, pre objavljivanja, još jednom pročitao, a u tamnici je imao dovoljno vremena za to, može se pretpostaviti da se autor pokajao zbog žestine svog cinizma prema sirotom vitezu “tužnog lika”. Zato on tvrdi kako je osnovna namera bila da se obračuna sa tom vrstom literature, sa lažnom viteškom istorijom koja izluđuje ljude. Koja je i njega opredelila da ide putem avanture u kojoj je izgubio ruku i dopao u ropstvo i u dužnički zatvor. Oštrica romana je protiv takve vrste književnosti (“ja nisam imao drugi cilj – veli on – osim da ulijem ljudima odvratnost prema lažljivim, ružnim riterskim romanima...”), ali je jadni vitez od La Manče ne samo “kolateralna šteta”, već istinska meta i žrtva. Mogu jetrve da se pravdaju da su htele da se međusobno tuku, ali je batine dobila svekrva ukoliko se “biju jetrve preko svekrve”.

Zašto je gotovo sva kritika drugačije to tumačila, da li postoji neko skriveno značenje koje meni nije dostupno, ne znam. Da nisu svi ti kritičari, kao i ja u svojoj dvanaestoj godini, identifikovali sebe sa glavnim junakom, ili ih je zaveo pripovedački dar Servantesa, koji nesumnjivo poseduje? Ako su toliki i tako umni ljudi drugačije tumačili jedno štivo, verovatno je da nisam u pravu. Da sam jeretik. Zato i objavljujem ova razmišljanja u časopisu tog naziva.

.....

POLEMIKE

.....

Ivan Ivanović
književnik, Beograd

SRBIJANAC

1.

Advokat Dragoljub Todorović, verovatno u želji da nastavi započeti dijalog sa mnom na *političke teme*, ponudio mi je na čitanje svoj najnoviji tekst “Moljević u Memorandumu”, objavljen u *Helsinškoj povelji*, koji u stvari predstavlja repliku na moj tekst u *Heretikusu*, “Kad je mogla Zagorka, i mi ćemo”. U tekstu u *Heretikusu* ja podržavam zakon o pravnom izjednačavanju dva *antifašistička* pokreta otpora u Jugoslaviji, četničkog i partizanskog, koji su dejstvovali u toku Drugog svetskog rata i kritički se odnosim prema njegovim oponentima. U tekstu u *Helsinškoj povelji* advokat to osporava. On kaže: “Usvajanjem pomenutog zakona nisu otklonjene sumnje koje otvoreno dovode u pitanje četnički antifašizam”. Na taj način advokat staje na stranu komunističkih dogmatika, koji su gotovo pola veka krivotvorili istoriju i sebe proglašavali *jednim* antifašističkim borcima. Kad su to radili komunisti u toku svoje diktature, delovalo je kao drama. Kad to radi advokat danas, kad je komunistička diktatura otišla na đubrište istorije, onda je to farsa.

2.

Kad sam pročitao Todorovićev tekst, bio sam u dilemi da li da odgovaram na njega. Advokatova tvrdnja mi je delovala bajato, isto kao i komunistička ideologija iz koje je proizašla. Nova historiografija je komunističku dogmu u potpunosti opovrgla, a poslanici u Skupštini Srbije su samo to potvrdili. Iako mi do političkog dijaloga više nije stalo, ipak sam odlučio da se osvrnem na ovaj najnoviji izazov. Razlog je taj što ću time da završim, kako literarno tako i teorijsko, bavljenje četničkim pokretom, započeto još romanom “Braća Jugovići...” 1990. godine. Više od toga, ovo je prilika da pokušam da proniknem u advokatovu u osnovi protivrečnu misao, s kojom se nosim evo već nekoliko godina. Da napravim advokatov politički portret.

3.

Ono što je za mene interesantno u advokatovom tekstu, to je *nova argumentacija* koju je ovaj pravnik pronašao da ospori pomenuti zakon. Radi se o tri vrste argumenata.

1. Čitajući Knjigu Stanislava Krakova “General Milan Nedić”, objavljenu u emigraciji, advokat je zaključio da su četnici *kolaborirali* s okupatorom tokom većeg dela rata u cilju uništenja oslobodilačkog partizanskog pokreta. Sestrić generala Nedića svedoči da su dva generala kovala plan u cilju uništavanja komunizma. Budući da je Milan Nedić bio u službi Nemaca, onda se za advokata nameće logičan zaključak da je i general Draža Mihailović bio saradnik okupatora, odnosno da se borio za pobedu fašizma.

2. Na ideološkom planu, advokat je pronašao da je idejni tvorac građanskog rata u Jugoslaviji bio Dražin politički savetnik Stevan Moljević, koji je još 1941. godine u brošuri “O našoj državi i njenim granicama” projektovao tzv. Veliku Srbiju, čak sa granicama van Jugoslavije. Moljevićev projekat je prihvatio general Mihailović, pa je to bio uzrok njegovog razlaza sa komunistima, koji su zagovarali federativnu Jugoslaviju sa ravnopravnim jedinicama. Više od toga, ovaj projekat je prihvatila Srpska *akademija* nauka i umetnosti u dokumentu imenovanom kao “Memorandum”, pa je to bio uzrok novog rata i raspada SFRJ. Po advokatu, “četnički pokret, koji je poražen u Drugom svetskom ratu, doživeo je skoro potpunu reinkarnaciju u skoro svim segmentima (ideologiji, ciljevima, imenu, ponašanju, obeležjima, folkloru...) u ratovima vođenim na teritoriji Jugoslavije 1991-1995. godine.”

3. Prateći sudski proces povodom otmica Muslimana u zapadnoj Srbiji od strane jedne paravojne formacije koja je nosila četničke oznake, advokat je zaključio da su svi Srbi koji su učestvovali u ratovima 1991-95. godine ratovali kao *novočetnici*, pa su ti ratovi u stvari bili samo nastavak rata koji je vodio general Draža Mihailović pola veka ranije. Idući ovim sledom, advokat je iz činjenice da su Hrvati i Muslimani nazivali Srbe *četnicima* izveo novi zaključak da je, u krajnjoj liniji, ove ratove vodio *duh Draže Mihailovića*. “*Identifikacija novih i starih četnika išla je do najmanjih sitnica.*”

Iz advokatovog teksta proizlazi da je, istorijski gledano, četnički pokret generala Draže Mihailovića bio *fašistički*, pa su svi pokušaji njegove rehabilitacije danas pogrešni i kontraproduktivni. Nolens volens, advokat Dragoljub Todorović se ovim tvrdnjama svrstava u *ortodoksne komuniste*, ma koliko se u mnogim člancima deklarativno izjašnjavao kao antikomunista.

4.

Ništa mi drugo ne preostaje nego da analiziram advokatove argumente, ne toliko da bih ih pobio koliko da bih otkrio njihovu pozadinu. Advokat, svakako u saglasnosti sa poslom kojim se bavi, navodi neke činjenice, ali izbegava suprotne, poziva jedne svedoke ali odbacuje druge. U sporu meni preostaje da budem *altera pars*, odnosno druga strana.

Kao svedoka za prvu tezu o saradnji generala Mihailovića sa Nemcima, advokat poziva pisca Stanislava Krakova. Pri tom naglašava da je ovaj svedok respektabilan, jer nije ni partizan ni komunista nego sestrić generala Nedića, predsednika kvislinške Vlade. Ne navodi da je Krakov bio glavni urednik okupatorskog lista *Novo vreme*, što znači da je služio okupatoru. Izbegava činjenicu da je Krakov napisao Nedićevu biografiju da bi ujaka opravdao pred istorijom. Čak i ako usvojimo njegovo svedočenje o saradnji dva generala u cilju likvidacije komunističkog pokreta, to ne znači da su obojica bili *fašisti*. General Nedić je bio predsednik Vlade pod okriljem Nemaca, a general Mihailović odmetnik i borac protiv njegovog režima. I ideološki i faktički dva generala su bili neprijatelji; prvi je sedeo u Beogradu, a drugi se lomatao po planinama i bio učenjen od Nemaca za likvidaciju. Ono što ih povezuje to je da su obojica bili *antikomunisti* i da su se borili da komunisti ne pobeđu u građanskom ratu i ne nametnu zemlji svoju vlast. Problem advokata je u tome što je izveo pogrešan logički zaključak iz svedočenja Stanislava Krakova.

Neka mi advokat dozvoli da pozovem drugog svedoka, istoričara Kostu Nikolića. Za ovog savremenog naučnika se ne može reći da je pristrasan, jer nije u srodstvu sa optuženim generalima. Da vidimo šta on kaže o saradnji dva generala tokom Drugog svetskog rata u svojoj "Istoriji ravnogorskog pokreta". O tome on piše u poglavlju *Očajnici*. Kad su saveznici na Teheranskoj konferenciji odbacili Mihailovića iz koalicije, vođa četničkog pokreta se našao u izgubljenoj situaciji. Ostao je praktično bez oružja i municije. U takvoj poziciji pojedini Mihailovićeви komandanti pokušavali su da dođu do oružja od Nemaca preko Nedića. Kosta Nikolić se takođe poziva na Krakova, ali produbljuje njegovo svedočenje. Krakov tačno navodi da je predsednik Vlade narodnog spasa želeo na kraju rata sporazum s Mihailovićevim četnicima, o čemu svedoči i konferencija u sedištu Vlade sa njegovim okružnim načelnicima. Na toj konferenciji je zaključeno da se ponudi pomoć Mihailoviću u cilju sprečavanja komunističke ovladaju Srbije. Partizani su naoružani savezničkim naoružanjem, a Mihailović je praktično bez oružja. Nedić, dabome, može da ponudi samo nemačko oružje. Hteo ne hteo, Draža Mihailović je na ovaj sastanak pristao, mada je znao da je *glup, nepotreban i kompromitujući*. Ali davljenik se i za slamku hvata, a Draža je u

leto 1944. godine bio davljenik. Do sastanka je došlo najverovatnije 15. avgusta u jednoj usamljenoj kući između Rožane i Kosjerića. O tom sastanku svedoči general Milan Nedić, predsednik kolaboracionističke vlade. Njegov predlog da on izdejstvuje oružje preko Nemaca, da obezbedi novac za izdržavanje Mihailovićeve vojske i da se oružane formacije Vlade stave pod komandu Mihailovića, radi koordinacije u borbi protiv komunista, Draža nije ni prihvatio ni odbio. Očito da je bio svestan da će pogrešiti ako prihvati bilo koju mogućnost. Prema svedočenju Nedićevog upravnika beogradske policije, Dragog Jovanovića, ponudu su prihvatili četnički komandanti oko Dragoslava Račića. Nema sumnje da se radilo o životu i smrti, o *biti ili ne biti*. Prema istraživanju Koste Nikolića, to je bio *jedini* sastanak između Nedića i Draže. Sa svoje strane, posle sastanka u Kosjeriću, general Nedić je preduzeo kod Nemaca odgovarajuće korake da se četnicima pomogne. Posao je išao preko Hermana Nojbahera, a ponudu je prihvatio nemački komandant jugoistoka fon Vajks. Ipak, bez Hitlerovog pristanka nije se mogla doneti ovakva odluka. Tim povodom je u Hitlerovom Glavnom stanu održan sastanak 22. avgusta 1944. godine u prisustvu najvažnijih nemačkih rukovodilaca. Ideju o naoružavanju Mihailovićevih četnika za borbu protiv *crvene invazije Balkana* izneli su Nojbaher i fon Vajks, ali ju je Hitler u potpunosti odbacio. On je istakao da Trećem rajhu pretila veća opasnost od strane *srpskih nacionalista* nego od komunista. Kad dobije oružje i pobedi partizane, Mihailović će se okrenuti protiv Nemaca i pridružiti zapadnim saveznicima. Za njega je komunizam bio manje zlo od srpskog nacionalizma. Razume se da je Firerova reč bila odlučujuća i da je Nedićev plan u potpunosti odbačen.

Kad se uporede dva svedočenja, aktera događaja i istoričara, nije teško videti da je advokatov zaključak o saradnji Draže Mihailovića i Nemaca jednostran i tendenciozan. Naime, advokat uzima samo ono što odgovara njegovoj unapred formiranoj tezi, koja se poklapa sa komunističkom dogmom. Čak i da prihvatimo njegovu konstrukciju da je četnički pokret Draže Mihailovića “imao izrazito nacionalistički karakter sa ambicijom da ispravi nepravdu koja je po mišljenju većine srpske populacije naneta srpskom narodu nakon Prvog svetskog rata i formiranja prve zajedničke države Jugoslavije 1918. godine pod srpskom dinastijom Karađorđević”, a da nije bio protiv Nemaca, iz nje se ne može izvesti zaključak da je ovaj pokret bio *fašistički*. Problem advokata Dragoljuba Todorovića je u njegovom jednostranom tumačenju činjenica i upotrebi samo onih koje idu u prilog njegovoj tezi. Možda je to za advokata dobro, ali za naučnika je pogubno. A *istoriografija* je pre svega nauka, ma koliko se komunisti trudili da je učine sluškinjom politike. Advokat tu kasni.

5.

Druga Todorovićeva teza o *reinkarnaciji* četničkog pokreta u ratovima 1991-94. godine takođe se zasniva na jednoj knjizi – svedoku. Reč je o biografiji ideologa četničkog pokreta, advokata iz Banja Luke, dr Stevana Moljevića, koju je publikovao 2000. godine u Beogradu dr Dragoje Todorović pod naslovom: “Dr Stevan Moljević – rečju, perom, delom i životom – za Ujedinjeno Srpstvo”. Kao što je Stanislav Krakov u potpunosti stao u odbranu generala Milana Nedića, tako je Dragoje Todorović branio dr Stevana Moljevića. U celini, Dragoje Todorović je Moljevića predstavio kao nepomirljivog borca protiv “Austro-Ugarske carevine Franje Josifa, nemačkog Trećeg rajha Adolfa Hitlera i komunističke Jugoslavije Josipa Broza”, što je ovaj Dražin savetnik besumnje bio. Ne može biti govora o Moljevićevom fašizmu. Na procesu Mihailoviću u leto 1946. godine Moljević je bio drugooptužen, ali nije osuđen na smrt nego na dvadeset godina robije, iz koje nije izašao. Čak je i sudskim monterima bilo jasno da se Moljević može osuditi samo za *antikomunizam*.

I od Moljevića advokat Dragoljub Todorović uzima samo ono što mu treba da bi osporio antifašistički karakter Mihailovićevog četničkog pokreta. Naime, advokat izjednačava *nacionalizam sa fašizmom*: to što je Moljević bio nacionalista isto je kao da je bio fašista. Ako zanemarimo advokatov logički nonsens, jer biti srpski nacionalista ne znači biti nemački fašista, pada u oči njegovo nepoštovanje filozofije istorije: za njega je istorija *statična* a ne *dinamična*. Stoga on ne uzima u obzir okolnosti pod kojima je jedna ideja promovisana, nego je tretira kao konstantu. U slučaju Moljevićevog projekta izloženog u brošuri “O našoj državi i njenim granicama” u Nikšiću 30. juna 1941. godine, advokat u potpunosti zanemaruje vreme njegovog nastanka. A to je vreme *genocida* nad srpskim narodom u fašističkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ne vidim šta bi drugo mogao da sanja Srbin iz Bosne, koja je posle Turske i Austrougarske još jednom potpala u ropstvo pod fašističkom Hrvatskom, nego jedinstvenu državu Srbiju (Veliku Srbiju) u kojoj bi živeli svi Srbi zajedno i mogli da brane svoja nacionalna prava. Moljević tu Srbiju ne vidi kao samostalnu državu nego je locira u Jugoslaviji, koja bi se proširila nakon sloma fašizma. U to vreme banjalučki advokat i nacionalni radnik jedva da zna za četnički pokret Draže Mihailovića, a komunisti nisu ni odlučili da dignu ustanak kako bi se dokopali vlasti. Razvoj događaja je pokazao da je taj projekat bio utopija, ali istorija se ne dešava unazad, kako spočitava advokat Dragoljub Todorović. Stoga, kad on okrivljuje Moljevića za katastrofu Jugoslavije 1991. godine ne samo da zamenjuje tezu, nego negira filozofiju istorije. Istorija je dina-

mična i ne ponavlja se, ma koliko jedni događaji ličili na druge. Kad advokat Todorović optužuje Moljevića za velikosrpski nacionalizam 1991. godine, to je isto kao kad komunisti optužuju Ničea za nemački fašizam.

Pošto se Stevan Moljević sastao sa Dražom Mihailovićem tek 21. maja 1942. godine, ne može biti govora da je on formirao ideologiju Ravnogorskog pokreta. Tačno je da je general Draža imao slične poglede kao Moljević, ali on nije bio *politička ličnost* ni pre ni u toku rata. Štaviše, njegov četnički pokret bio je pre svega *vojna organizacija*, naslednik predratne vojske, dakle *Jugoslovenska vojska u otadžbini*. Oficiri su smatrali da su političari izdali Kraljevinu Jugoslaviju i nerado su ih gledali u svom pokretu. General Draža je čak zabranjivao oficirima da se bave politikom, držeći se starih propisa u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Osim toga, on je bio član Kraljevske vlade sa sedištem u Londonu, priznate od strane Saveznika kao kontinuitetne predratnoj Vladi, koja nije ni priznala kapitulaciju, njen ministar vojni, pa nije ni mogao da ima drugu politiku do one koju je vodila Vlada. Ukratko, samostalna Velika Srbija nije bila u projektu Ravnogorskog pokreta.

Braneći Stevana Moljevića, Dragoje Todorović staje na stanovište da su njegove ideje pobedile na Svetosavskom kongresu u selu Ba 27. i 28. januara 1944. godine. Advokat Todorović to nekritički preuzima jer ide u prilog njegovoj tezi o srpskoj krivici za raspad Jugoslavije. Autor Moljevićeve biografije kaže da je Moljevićev referat na Kongresu poslužio kao osnova za tekst Rezolucije, jer je general Draža Mihailović u potpunosti stao na njegovu stranu. “Moljević je odbacio sugestije predsednika Jugoslovenske izbegličke vlade Slobodana Jovanovića o jugoslovenskoj orijentaciji koju treba da istakne Kongres. Čak je išao dotle da treba prekinuti vezu sa jugoslovenskom emigrantskom vladom, osamostaliti Ravnogorski pokret i objaviti program kao viziju budućnosti koji, ako ne bi doživeo praktičnu primenu, ostaje kao trajni dokument za istoriju”, piše Dragoje Todorović.

Kako se stvarno odvijao Svetosavski kongres i koje su ideje na njemu pobedile, svedočiće nam Kosta Nikolić u svojoj “Istoriji Ravnogorskog pokreta”, u poglavlju *Svetosavski kongres*. Nikolić ističe da je do Kongresa došlo da bi na njemu bio usvojen program o unutrašnjem uređenju nove Jugoslavije. Kongres je imao da opovrgne komunističku tezu o diktatorskim ambicijama generala Mihailovića (*novi Apis*), kao i tezu nekih krugova na Zapadu da je četnički pokret smetnja za federalističko uređenje nove Jugoslavije. Pošto je u Ravnogorskom pokretu došlo do oštih podela i sukoba, general Draža Mihailović je odlučio da u pokret uključi predratne političare demokratskog opredeljenja. Tako je Kongresom predsedavao dr Živko Topalović, jedan od osnivača Ko-

munističke partije Jugoslavije i kasniji disident od nje, vođa Socijalističke partije, očigledno levo orijentisane. U pripremi Kongresa došlo je do oštrog sukoba između Moljevića i Topalovića oko prirode Ravnogorskog pokreta: Moljević je bio protiv uključanja političara u Ravnogorski pokret, a Topalović se zalagao za formiranje nove političke partije, *Jugoslovenske demokratske narodne zajednice*, u koju bi se uključio Ravnogorski pokret. “Situaciju je razrešio sam Mihailović svojom intervencijom, kasno noću 26. januara. Moljević je *povukao* svoje predloge, a Topalović je trebalo da sastavi konačan tekst *političke rezolucije*”, piše Kosta Nikolić. Nacrt Rezolucije uradili su Živko Topalović i Dragiša Vasić. “Buduća država biće uređena kao federacija u obliku ustavne i parlamentarne nasledne monarhije na čelu s kraljem Petrom. U srpskoj federalnoj jedinici bio bi na demokratski način okupljen ceo srpski narod na njegovoj teritoriji. To bi bila garancija solidnosti buduće Jugoslavije. Isto načelo važno bi i za Hrvate i Slovence. Unutar federalnih jedinica dale bi se velike mogućnosti da svi narodi zadovoljavaju svoje potrebe i uređuju odnose kako njima odgovara u svim oblastima života – ekonomskim, socijalnim i kulturnim.” Na Kongresu je odbačena odluka komunističkog AVNOJ-a o nasilnom svrgavanju monarhije, a general Draža Mihailović je dao izjavu da će sa “vojskom kojoj je na čelu ostati veran i odan Vrhovnom komandantu kralju Petru II Karađorđeviću i ustavnom i zakonitom poretku Jugoslavije i da će zajedno s vojskom biti branilac njene teritorijalne neprikosновенosti”. Uz to je odlučno odbacio klevete da on i vojska imaju nekakve diktatorske namere, kao i zlonamerne glasove o nekakvoj kolektivnoj odmazdi. U Rezoluciji je posebno istaknuto da će “narod Jugoslavije ostati veran Saveznicima i boriće se do pobeđe nad nacizmom, fašizmom i drugim tiranijama. Kao idejnu osnovu borbe za načelo narodne i socijalne pravde, Kongres smatra Atlantsku povelju”.

Na Kongresu je čak pružena ruka pomirenja komunistima. Doneća je rezolucija o obustavljanju građanskog rata i pozvana Komunistička partija na saradnju u borbi protiv okupatora. Ravnogorski pokret je bio spreman da saveznici posreduju oko sporazuma i da se narod posle rata plebiscitom izjasni kakvo državno uređenje želi u Jugoslaviji. Razume se da su komunisti ovo odbili, jer im je konačna pobeđa bila na vidiku, a apsolutna vlast gotovo izvesna. Pošto im je četnički pokret Draže Mihailovića bio jedina prepreka za uspostavljanje diktature, njihov cilj je bio samo jedan: uništiti ovaj pokret kao jedini koji bi mogao u novoj državi da im bude konkurentan. Uz pomoć engleskog naoružanja i Crvene armije komunisti su ovaj cilj postigli.

Dakle, osnove programa usvojenog na Svetosavskom kongresu bile su: *očuvanje državnog jedinstva Jugoslavije, izgradnja države na os-*

novama političke, socijalne i ekonomske demokratije i pravde, vernost Saveznicima i zahtev da i oni budu lojalni Kraljevini Jugoslaviji i njenoj zakonitoj Vladi.

Ono za šta bi advokat Dragoljub Todorović u svom negiranju antifašističkog karaktera četničkog pokreta mogao da se uhvati tiče se unutrašnje podele buduće države. Kongres je bio za formiranje srpske jedinice u okviru Jugoslavije. To su komunisti krstili *hegemonijom*, jer je navodno Kraljevina Jugoslavija bila *tamnica* za druge narode sem za srpski. Ovo je besmisleno jer u toj Kraljevini Jugoslaviji, podeljenoj na devet banovina, Srbi nisu imali svoju državnu jedinicu. Da je ishod rata bio drugačiji, četnička formula bi bila primenjena i advokat vidi u tome *srpski fašizam*. Bespotrebno je da se oko ovoga sporim s autorom članka *Moljević u Memorandumu*, ali ne mogu da mu ne kažem da je upravo *Avnojevska Jugoslavija* bila uzrok građanskih ratova 1991-95. godine. A tu Jugoslaviju nisu projektovale četnici nego komunisti.

Naravno, postavlja se pitanje zašto je Dragoje Todorović, autor solidno napisane Moljevićeve biografije, *falsifikovao* Bašku rezoluciju? Odgovor na ovo pitanje daje sam autor. “Pola veka posle usvajanja Baške rezolucije, obnovljeni Ravnogorski pokret, na predlog njegovog Glavnog odbora, doneo je na svom tradicionalnom skupu u selu *Ba Drugu Bašku rezoluciju* 8. maja 1995. godine.” Treba li da kažem da je Dragoje Todorović bio akter tog skupa? U novoj Rezoluciji je zapisano: “Pod okolnostima koje prete opstanku srpskog nacionalnog bića, Ravnogorski pokret, kao nosilac srpskog jedinstva i zaštitnik nacionalnih interesa srpskog naroda, napušta ideju o jugoslovenskoj državi i promovise ideju svesrpskog okupljanja i stvaranja jedinstvene srpske države u kojoj vidi pravi i jedini put spasenja srpskog naroda”. U vreme održavanja ovog ravnogorskog skupa, 1995. godine, Srbi su već bili poraženi u svim ratovima, pa je njegova rezolucija imala uticaja na potonji razvoj događaja (rat sa NATO paktom) taman toliko koliko i originalna Baška rezolucija iz 1944. godine na uređenje poratne Jugoslavije pod diktatom komunističke vlasti. Tako je Dragoje Todorović antidatirao rezolucije, a Dragoljub Todorović to nekritički prihvatio.

6.

Ostaje nam da vidimo u kojoj meri je Moljevićeva brošura iz 1941. uticala na *Memorandum SANU* iz 1986. godine. Po Dragoljubu Todoroviću, akademici su jednostavno *prepisali* Moljevićeve ideje i *prihvatili* njegovu mapu s malim korekcijama. “Srbi su u ratove (1991) krenuli sa četničkim projektom rešavanja položaja srpskog naroda u Jugoslaviji”, piše Todorović. Po njemu, Moljevićev projekat je praktično obnovljen u *Memorandumu*.

Ne znam da li je advokat pročitao *Memorandum*, ali njegovo tumačenje ovog dokumenta je krajnje tendenciozno. U ovom dokumentu se analizira stanje u kojem se jugoslovensko društvo nalazilo u tom periodu. Zaključak je bio da je jugoslovensko društvo u opštoj krizi: “Nerad i neodgovornost na poslu, korupcija i nepotizam, odsustvo pravne sigurnosti, birokratska samovolja, nepoštovanje zakona (...) raspadanje moralnih vrednosti i ugleda vodećih ustanova društva. (...) Objektivno ispitivanje jugoslovenske stvarnosti dopušta mogućnost da se sadašnja kriza završi socijalnim potresima sa nesagledivim posledicama, ne isključujući ni tako katastrofalan ishod kao što je *raspad jugoslovenske državne zajednice*”. U *Memorandumu* se imenuje krivac za takvo stanje: to je Savez komunista. U tekstu je izrečeno mnogo kritika na račun jedine dozvoljene partije. Ukazano je na u “istoriji nezapamćen jaz između normativnih proklamacija i stvarnosti” u jugoslovenskom društvu. Ne vidim šta nije bilo tačno u ovoj konstataciji. *Memorandum* je prorokovao raspad jugoslovenske federacije: taj raspad se zbilja desio. Gde ovde advokat Todorović vidi *duh četništva*?

Očito je da advokata muči drugi problem istaknut u *Memorandumu*: položaj srpskog naroda u jugoslovenskoj zajednici. U dokumentu se ističe neprihvatljiva politika Saveza komunista prema *srpskom pitanju*. Privreda Srbije dugoročno zaostaje, država Srbija je podeljena na tri dela, na Kosmetu se odvija genocid nad srpskim stanovništvom. *Memorandum* posebno ukazuje na povampirenje predratnog nacionalizma u svim republikama, zaštita su odgovorni republički savezi komunista. Po piscima ovog dokumenta, “posleratni nacionalizam je stvaran *odozgo* inicijativom političkih ljudi”. Ko su pisci *Memoranduma*? Komunisti iz SANU sa idejnim predvodnikom Dobricom Ćosićem, komunistom koji je u više navrata izjavljivao da bi se ponovo tukao sa četnicima. Komunisti su, dakle, zaključili da im se delo raspada i nisu bili zbog toga srećni. Gde tu advokat Dragoljub Todorović vidi mrtvog Stevana Moljevića i njegovu mapu Jugoslavije iz 1941. godine? Držim da je kritika nacionalne politike Saveza komunista Jugoslavije od strane akademika visokomoralni čin. “Koreni nacionalizma nalaze se u ideologiji Kominterne i nacionalnoj politici KPJ pre rata. U tu politiku ugrađen je revanšizam prema srpskom narodu kao *ugnjetačkoj* naciji koji je imao dalekosežne posledice na međunacionalne odnose, društveno uređenje, privredni sistem, sudbinu moralnih i kulturnih vrednosti posle Drugog svetskog rata. Srpskom narodu je nametnuto osećanje istorijske krivice, a jedino on nije rešio nacionalno pitanje, niti je dobio državu kao ostale nacije.” Kritika nacionalne politike komunističke partije od strane samih komunista za advokata Dragoljuba Todorovića je četništvo! Dakle,

da nije bilo te kritike, Jugoslavija se ne bi raspala! Još jednom je za sve kriv Draža Mihailović!

Raspad Jugoslavije nije tema ovog teksta. Advokat Todorović i mnogi drugi levičari koje možemo nazvati *stambolićevcima* drže da je *Memorandum SANU* bio *ratni manifest* srpskog naroda i uvod u njegovu katastrofu. Recimo da za to nalaze argument u ovom tekstu *Memoranduma*: “Dve najrazvijenije republike koje su ovim Ustavom (iz 1974. g.) ostvarile svoje nacionalne programe nastupaju danas kao uporni branioci postojećeg sistema. Zahvaljujući političkom položaju svojih lidera u centrima političke moći, one su i pre i posle prelomnih šezdesetih godina imale inicijativu u svim pitanjima političkog i privrednog sistema. Po svojoj meri i potrebama one su krojile društveno i ekonomsko uređenje Jugoslavije”. Kako bilo da bilo, tek otvoreno je *srpsko pitanje* i *Memorandum* je došao samo da ga definiše. Da taj problem već nije postojao, nikakav tekst jedne naučne ustanove ne bi mogao da ga pokrene. A to pitanje je otvoreno na sednici AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943. godine, čije tekovine advokat Todorović zdušno brani. Stoga, neka mi advokat dozvoli da mu kažem: Baška rezolucija u pogledu nacionalnog pitanja bila je iznad Avnojevske; klicu raspada i ratova u Jugoslaviji 1991. godine treba tražiti u Jajcu a ne u Ba. Komunisti su stvorili i uništili drugu Jugoslaviju, četnici s tim nemaju nikakve veze. Grobar Jugoslavije je Josip Broz a ne Draža Mihailović!

Kad smo kod *Memoranduma*, advokat Dragoljub Todorović, zastupnik *ljudskih prava*, morao bi da obrati pažnju i na ovaj deo dokumenta, koji apostrofira nepoštovanje ljudskih prava u Titovoj Jugoslaviji: “Moderna epoha počinje afirmacijom ljudskih prava. To su prvobitno bila građanska prava: na slobodu misli, savesti, govora, kretanja, dogovora, organizovanja, javnog manifestovanja, demonstracija, izbora svojih predstavnika. U našem veku građanskim pravima su dodana socijalno-ekonomska prava: pravo na rad, na slobodan izbor zanimanja, na školovanje, na jednaku nagradu za jednak rad, na socijalnu sigurnost. Generalna skupština Ujedinjenih nacija je formulisala sva ova prava u svojoj *Univerzalnoj deklaraciji o pravima čoveka* prihvaćenoj 10. decembra 1948. godine. Naša zemlja je jedna od država članica koje su donele ovu deklaraciju; Jugoslavija je takođe potpisnica Helsinških dogovora i svih sličnih međunarodnih dokumenata. Nesumnjivo je da ima dosta savremenih država koje se u pogledu stepena ostvarivanja ljudskih prava nalaze ispod naše zemlje. Ali u nas se još uvek gone “verbalni delikti”, zabranjuju i uništavaju knjige i skidaju s repertoara pozorišne predstave koje su “idejno neprihvatljive”, sputava se javno iznošenje mišljenja, zabranjuje se organizovanje, manifestovanje i demonstiranje, korišćenje ustavnog prava na slanje protestnih peticija držav-

nim organima kvalifikuje se kao neprijateljski akt, proganjaju se inicijatori protestnih obustava rada, izbori funkcionera se pretvaraju u farsu samoimenovanja. Dok se sve to događa ne možemo se smatrati civilizovanim i prosvেćenim društvom”. Dragoljub Todorović treba da uvaži činjenicu da mu je upravo *četnički memorandum* otvorio unosnu karijeru advokata ljudskih prava, dok je pod *komunističkim memorandumom* bio samo partijski sekretar Četvrtog opštinskog suda u Beogradu, da bi sa te funkcije bio najuren kad je otkrio problem ljudskih prava. A sa ratovima 1991-95. godine general Draža Mihailović nema nikakve veze i danas ga optuživati za to predstavlja jednostavno besmislicu. To su bili Titovi ratovi, tačnije njegovih naslednika, koji su videli i *posle Tita Tita* i bili nesposobni da shvate evropske promene krajem osamdesetih godina prošlog veka.

7.

Da bi do kraja osporio pravo četnika Draže Mihailovića na pravnu i političku rehabilitaciju, advokat Todorović podiže naknadnu optužnicu protiv njih u trinaest tačaka. Zajedničko je to da su *novi četnici* u stvari *stari četnici* vaskrsli u ratovima 1991-95. godine. Odmah da kažem da bi na takvoj tendencioznosti i malicioznosti mogao da mu pozavidi i sam SUBNOR! Neistina do neistine, laž do laži, monstruožna konstrukcija. Kad sam pročitao te nebuloze, pitao sam se ima li uopšte smisla pobijati ih. Advokat je svoje optužbe izvukao iz arsenala komunističke propagande, kao da je bio član njihovog Agitpropa. A sve se svodi na jedno: “Srpski borci u tzv. Republici Srpskoj i u tzv. Republici Srpskoj Krajini, kao i dobrovoljci iz Srbije koji su im se pridruživali otvoreno su se deklarirali kao *srpski četnici*”. Da bi potkrepio ovu tezu, advokat navodi *brade, šubare, kokarde, crne zastave sa natpisom “Ujedinjenje ili smrt” ili “Za kralja i otadžbinu”*; zatim srpske slave, ćirilicu, himnu *Bože pravde*, četničku heraldiku i simboliku. Sve u svemu, “srpski borci za Veliku Srbiju (1991-1995) u potpunosti su *baštinili četnički folklor, oponašali njihovu retoriku, upražnjavali njihovu simboliku, odevanje i uopšte ih imitirali i podržavali u svemu*”. Folklor je, dakle, krunski dokaz advokata *novokomunizma* protiv četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Priznajem da ne znam o čemu priča advokat. On, očito, na spoljnim simbolima pokušava da protumači suštinu srpskog ratovanja u SFRJ. Problem je u tome što ni to nije tačno. Da krenemo redom.

Prvi rat se zbio u Sloveniji, a vođen je između *dežele* Slovenije i Jugoslovenske narodne armije. Kad je slovenački reformistički kurs odbačen u drugim republikama (u Srbiji osporen), slovenački komunisti su

se odlučili na secesiju od SFRJ. Secesiju je osporio Savez komunista Jugoslavije, čiji je oružani deo bila JNA. Kratkotrajni rat se završio političkim (pogrešno se tvrdi vojnim) trijumfom Slovenije, pa je odlukom Predsedništva SFRJ JNA bila prinuđena da se povuče sa teritorije najzapadnije republike. Ko je ratovao u Sloveniji? Slovenačka Teritorijalna odbrana (uključujući republičku miliciju) sa Jugoslovenskom narodnom armijom. Gde tu advokat vidi četničke simbole? Obe strane su ratovala pod *petokrakom*, a ne pod *kokardom*. Teritorijalci su nosili republičke, a Armija savezne oznake. Da li je JNA bila srpska? Ovo je otvoreno pitanje i na njega se ne može odgovoriti bez detaljne analize. Logično je da je u njoj bilo najviše Srba iz prostog razloga što je srpski narod bio najmnogobrojniji u SFRJ. Ali, shodno vojnoj doktrini Titove JNA, oficiri su bili prvo komunisti, a potom nacionalisti. Žrtve rata su bili pre svega neobučeni regruti iz drugih republika, koje su generali tako neodgovorno gurnuli u vatru borbe. Ma koliko bio tendenciozan, advokat u Sloveniji ne može da nađe četnike.

Drugi rat, daleko većeg obima i trajanja, odigrao se u Hrvatskoj. Ko u njemu učestvuje? Država Hrvatska (u početku nepriznata) i pobunjeni Srbi. Na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj je pobedila nacionalistička stranka HDZ (Hrvatska državna zajednica), u kojoj su Srbi prepoznali povampirenu ustašku partiju. Verovatno ohrabrena primerom Slovenije, Hrvatska, na čelu sa Titovim generalom ustaške provenijencije, Franjom Tuđmanom, proglasila je jednostranu secesiju i izbacila Srbe iz ustava (srpski narod je pravo da bude konstitutivni činilac u Hrvatskoj dobio od strane komunističkog ZAVNOH-a), što je dovelo do pobune Srba u Hrvatskoj. Nema sumnje da država Srbija, u kojoj su na vlasti preimenovani komunisti, socijalisti, na čelu sa poslednjim predsednikom Saveza komunista Srbije, Slobodanom Miloševićem, pomaže ovaj ustanak (balvan revolucija!) i ubacuje paravojne jedinice u Hrvatsku. Ove jedinice deluju ili u sastavu JNA ili samostalno i glavni su nosilac ratnih zločina na ovoj teritoriji. Ko, dakle, ratuje u Hrvatskoj? Novoformirana hrvatska vojska ZENGE (Zbor nacionalne garde), komunistička JNA koja polako prelazi na stranu Miloševića i paravojne jedinice iz Srbije. Vremenom Srbi u Krajini (Republika Srpska Krajina) stvaraju svoju vojsku, pa se JNA povlači. Gde tu advokat vidi četnike? Tvrditi da je JNA četnička jednostavno je oksimoron, dakle besmislica. Vojska srpskih krajina samo je naslednik JNA i na njenom čelu su komunistički generali. Kako je komunizam u međuvremenu u Evropi propao (Slobodan Milošević je sa Belorusom Lukašenkom ostao njegov poslednji relik!), čelnici Krajine proglašavaju svoju državu naslednicom Kraljevine Srbije i preuzimaju njene simbole. Stoga ova vojska nosi simbole Kraljevine iz vremena oslobodilačkih ratova, pa njeni generali no-

se šapke kakve su nosili vojvode Mišić, Stepanović... i kokarde na njima. Ali razlika je među njima očita: slavne srpske vojvode su bile monarhisti, a novokomponavani vođi su republikanci. Glavni čelnici Republike Srpske Krajine, Milan Babić i Milan Martić, bili su visoki komunistički funkcioneri, prvi u Partiji, drugi u miliciji. Povezivati ove ljude sa emigrantom vojvodom Momčilom Đujićem, koji i nije bio baš pokoran četničkom vođi, generalu Draži Mihailoviću, opet nije moguće: Srpskom krajinom je *komandovao* Slobodan Milošević iz Srbije, a ne Momčilo Đujić iz Amerike. Đujić je dodelio samo jednu titulu vojvode, Vojislavu Šešelju, ali se u potpunosti prevario: ovaj vojvoda je postao *crveni vojvoda*, prišao komunisti Slobodanu Miloševiću i zajedno sa njim podstrekavao ratove (danas su obojica na Haškom tribunalu). Advokatu Todoroviću za njegovu tvrdnju o četničkom karakteru srpskih boraca ostaju, dakle, samo paravojne formacije. Tu bi advokat mogao da navede tri takva aktera: Kapetana Dragana, Željka Ražnatovića Arkana i Đorđa Božovića Gišku. Šta se danas o njima zna? Kapetan Dragan je bio belosvetki avanturista koji je pohitao u Srpsku krajinu da pomogne njenu borbu. Uglavnom je obavljao instruktorske poslove na obuci vojnika, stvorio formacije nazvane *knindže*. Nema nikakve veze sa četništvom. Za Arkana je sâm advokat rekao da je sin Titovog pukovnika vazduhoplovstva. On je u Erdutu obučavao Srpsku dobrovoljačku gardu, koja je bila pod kontrolom komuniste Slobodana Miloševića. Verovatno je sebe video kao vojvodu Mišića kad se u *njegovoj uniformi* venčao sa poznatom folk pevačicom Cecom Veličković. Od te garde će se formirati Jedinica za specijalne operacije, poznata pod populističkim imenom *Crvene beretke*. Reč je o paravojnoj formaciji, ličnoj gardi Slobodana Miloševića, koju je Vuk Drašković prozvao *eskadronom smrti*. Ova jedinica je izvršila niz atentata, a na posebnoj meti joj je bio upravo Vuk Drašković. Ostaje nejasno kako je Dragoljub Todorović, koji je kao advokat porodice Drašković unakrsno ispitivao komandanta te jedinice, famoznog Milorada Ulemeka *Legiju*, mogao u njemu da prepozna *četnika*? I još *dražinovca*! Treći komandant, vođa Srpske garde Đorđe Božović Giška, vraća se advokatu kao bumerang. Upravo bi on mogao da odgovori na pitanje zašto je Vuk Drašković formirao ovu *stranačku vojsku*, a još više kako da su svi njeni pripadnici likvidirani od strane Službe državne bezbednosti? Da li su oni, koje advokat faktički zastupa na sudu, bili “ratni zločinci, ubice civila, žena i dece, palikuće, siledžije, rušitelji hramova i bogomolja drugih vera”? Advokat Vuka Draškovića dužan je da taksativno nabroji zločine ovih *novih četnika*! On bi to morao bolje da zna od pisca ovih redova.

Ostaje treći rat, u Bosni i Hercegovini, koji najviše ima verski karakter: u njemu učestvuju dve hrišćanske i jedna muslimanska konfesi-

ja, svaka protiv svake. Advokat za ovaj rat najviše krivi Srpsku pravoslavnu crkvu! "Koristeći srpsku istoriju i istorijske ličnosti (crkva) je huškala na rat, na mržnju, na rasnu, versku i nacionalnu netrpeljivost i netoleranciju." Po njemu ispada da su Katolička i Islamska crkva tolerantne, a Srpska pravoslavna crkva netolerantna i ratnohuškačka. Red bi bio da navede jedan akt SPC u kojem ona zagovara ubijanje pripadnika drugih veroispovesti. Da li je, recimo, patrijarh Pavle pozivao Srbe na Sveti rat (muslimanski *džihad*) protiv inovernika? Pozitivista, advokat Dragoljub Todorović bi morao da navede patrijarhove *poslanice* o istrebljivanju drugih naroda i vernika. U tekstu koji analiziram on se poziva na stav "crkvene vlasti oličene u episkopatu, Sinodu i Saboru, koja se otvoreno izjasnila protiv sklapanja brakova pravoslavaca sa osobama druge veroispovesti". On tu posebno apostrofira sarajevskog mitropolita Nikolaja i tuzlanskog vladiku Vasilija Kačavendu. Ne znam za njihove stavove (advokat ih nije citirao), ali znam da Srpska pravoslavna crkva nikad nije zagovarala takav kanon. Ako jeste, neka advokat precizno kaže kad i gde, da bih mogao i ja to da kritikujem. No da se vratimo Bosanskom ratu. U njemu učestvuju tri vojske: srpska, koju podržava država Srbija, hrvatska, koju podupire država Hrvatska, i muslimanska, koja saveznike traži u islamskom svetu. Sve tri vojske su sebe proglasile regularnim armijama novoformiranih nacionalnih država. Vojska Republike Srpske, kao i vojska Republike Srpske Krajine, nastojale su da se prikažu kao naslednice Srpske kraljevske vojske iz vremena Kraljevine Srbije. Nema u tim armijama nikakvih četničkih simbola, a oficiri nose uniforme slavnih srpskih vojvoda. Da izbijem advokatu argument, u jednom intervjuu sam rekao da se ne mogu porediti vojvoda Živojin Mišić i general Ratko Mladić, iako su obojica nosili istu šapku: prvi je vodio odbrambeni a drugi agresivni rat. General Draža Mihailović, na koga se, u krajnjoj liniji, obrušava Dragoljub Todorović, nije ni nosio uniformu; ratovao je u *seljačkom odelu*, kao pravi čovek iz naroda. Nekad je imao na glavi šajkaču a nekad šubar; nosio je bradu. To su za advokata *četnički simboli*. Kad smo kod brade, neka mi advokat dozvoli da mu predočim jednu činjenicu za koju možda nije znao. Naime, bradu su nosili još *istorijski* četnici u Južnoj Srbiji (Micko Krstić, Dovezenski, Pećanac, Babunski, Vasilije Trbić...). Kad se pukovnik Dragoljub Mihailović sa drugovima odmetnuo u šumu, uzeo je simbole tih prvih četnika; njegovi četnici su proklamovali da su pustili brade iz žalosti za izgubljenom otadžbinom. Mislim da je to bila greška, jer pravo na bradu su imali pre svega Pećančevi četnici kao legitimni naslednici boraca za slobodu srpskog naroda u Makedoniji. Međutim, u Toplici, gde je ratovao moj otac, bilo je strogo zabranjeno nositi bradu, da bi se

i time borci Jugoslovenske vojske u otadžbini razlikovali od Pećančevih četnika.

Kao antičetnički argument advokat navodi i odnos novih četnika prema ćirilici. “Novi četnici, kao i stari, obogotvorili su ćirilicu, himnu *Bože pravde*, četničku heraldiku i simbole.” Više od toga, advokat se obrušava na neuspeli Karadžićev projekat zamene ijekavštine ekavštinom i uvođenje registarskih oznaka na automobilskim tablicama ćirilničnim obeležjem. Ne znam ima li smisla da mu kažem da je ćirilica staro srpsko pismo (nisam protiv latinice) i da je himna *Bože pravde* bila državna pesma Kraljevine Srbije. Ne možemo se danas služiti komunističkim simbolima druge Jugoslavije, kad te države više nema. I druge države otpadnice od SFRJ su vratile svoje bivše simbole. Zašto advokat Todorović to zamera samo Srbiji? Što se tiče advokatove tvrdnje da je ćirilička registracija automobila suprotna međunarodnim propisima da se registarske oznake beleže latinicom, ona je jednostavno netačna. Dovoljno je da advokat pogleda bugarske i ruske registracije pa će videti ćirilicu. A ako Srbija jednog lepog dana uđe u Evropsku uniju, nema sumnje da će morati da prihvati njene standarde. Da dam *završnu reč*: advokatova tvrdnja da su “srpski borci za Veliku Srbiju (1991-95) u potpunosti baštinili četnički folklor” (misli na vojsku generala Draže Mihailovića) jenostavno je netačna; ćirilica i latinica su srpska pisma i držim da Srbija treba oba da upotrebljava, jer na taj način *premošćuje* Zapad i Istok.

8.

Jedna tačka advokatove optužnice četničkog pokreta Draže Mihailovića odnosi se na neorganizovanost njegove vojske. “Značajna sličnost starih i novih četnika ogleda se u tome da su komandanti nižih jedinica vrlo samostalni, bahati i skoro da ne podležu kontroli viših formacija, a pogotovo kada je reč o ubijanju civila, silovanju žena, paljenju kuća i rušenju bogomolja.” Ne znam da li je advokat toga svestan, ali on je ovim *amnestirao* vođe ovih pokreta: general Draža Mihailović i predsednik Republike Srpske Radovan Karadžić nisu odgovorni za zločine, jer im niži komandanti nisu bili lojalni. Ne mogu da kažem da advokat ovde nije bar delimično u pravu, mada je neuputno svrstavati oba komandanta u isti koš: Mihailović nije imao koncentracione logore za mučenje civila, što se za Karadžića ne bi moglo reći.

Kakav je bio odnos generala Mihailovića prema odmetnutim starešinama? Kosta Nikolić, koga sam već citirao, u svojoj kapitalnoj knjizi “Istorija Ravnogorskog pokreta” nije zaobišao četnički teror. Ali taj teror nije bio *filozofija* vođe četničkog ustanka. Naprotiv, general je u

više navrata osuđivao bahato ponašanje pojedinih starešina: “Naređujem da se već jednom shvate opšti interesi iznad lokalnih, sitnih interesa. Izgleda da svaki vojnik ima pravo da tuče seljaka koji mu se suprotstavi. Najstrože zabranjujem opijanje, kockanje, nemoralan i luksuzan život. Nemilosrdno proganjati sve koji u tom pravcu greše”. General je oštro osudio ponašanje komandanta Višegradske brigade kapetana Dragiša Vasiljevića: “Slučaj Vasiljevića pokazuje da nam je u momentu kada je svaki čovek bio najpotrebniji, svoje ljude raspustio kućama i sakrивao oružje, a pre toga je direktno naređivao klanje muslimana, određujući odeljenja za klanje i paljenje i time nam naneo velike štete u našoj unutrašnjoj politici”. (Dragiša Vasiljević je bio jedan od najboljalnijih generalovih ljudi; od prvog dana je bio sa svojim komandantom i ostao je do poslednjeg. Zločin koji je izvršio nad muslimanima bio je *osveta* za muslimanske zločine nad Srbima, ali to ga nimalo ne pravda.) Mihailović je bio duboko pogođen vestima o maltretiranju naroda od strane pojedinih oficira JVUO. “Do mene dopiru bolni jecaji i jauci o ubijanju golorukih ljudi i žena, staraca i nevine dece. Da bi se te podlosti jednom zauvek sprečile, naređujem da me svi komandanti najtačnije i najrevnosnije izveštavaju o teroru i zločinima koji se dese na njihovoj teritoriji, da oni krivci koji se ogreše o ideale narodnog oslobođenja i koji služe neprijatelju, da im se sudi.” Advokat Dragoljub Todorović je u jednom u pravu: četnički pokret Draže Mihailovića nije bio dobro organizovan, nedostajala mu je *partijska disciplina*. Tito je tu bio u prednosti jer je imao dobro organizovanu i disciplinovanu Komunističku partiju, članicu Kominterne. Ali komunistički zločin je tim veći: totalni obračun sa neistomišljenicima je u *filozofiji* ovog pokreta.

No ne zanima advokata general Draža Mihailović, iako se njime bavi. Njegov problem je Radovan Karadžić, koga optužuje za najteže zločine protiv čovečnosti. General Mihailović je na udaru advokata Todorovića jer advokat u njemu vidi *istorijskog* pretka Karadžića; da nije bilo Mihailovića, ne bi bilo ni Karadžića. Kad se to malo bolje pogleda, advokatova misao je da bi bilo bolje da su ostali komunisti: oni bi se reformisali, pobedile bi Đilasove ideje, ne bi bilo ratova. Za sve je kriv, u stvari, *duh* generala Mihailovića i projekat njegovog *Mefistofelesa* Stevana Moljevića. To su razmišljanja jednog *kriptokomuniste* koji se samo deklarise kao *antikomunista*.

Pravi motiv teksta Dragoljuba Todorovića je suđenje u kojem je on branilac žrtava *novčetničkog terora*. “22. oktobra 1992. grupa od 9-12 pripadnika vojske Republike Srpske na čelu sa Milanom Lukićem, zaustavila je u mestu Mioče kod Sjeverina autobus koji saobraća na liniji Rudo-Sjeverin-Priboj, iz njega izvela 16 putnika Muslimana, ubacila ih u kamion sa ciradom i odvela u Višegrad gde ih je u centru grada do-

čekao ceo Višegrad, zatim javno, uz prisustvo mnogo Višegrađana, svi-repo mučila u prostoru hotela *Vilina vlas* u blizini grada, a onda ih, takođe javno, streljala pored obale Drine. One koji nisu ubijeni metkom, preklao je Milan Lukić i leševi su bačeni u reku. Na putu za Višegrad otmičari su primoravali žrtve koje su bile ispod cirade na kamionu da pevaju: *Ja sam četnik od glave do pete, / Oj, Alija, jebem li ti dete.* 23. februara 1993. grupa od oko 20 naoružanih vojnika Republike Srpske, ponovo na čelu sa Milanom Lukićem, zaustavila je voz na liniji Beograd-Bar u stanici Štrpci i iz voza otela 19 putnika Muslimana. Prilikom ulaska u voz pozdravljali su se sa putnicima Srbima (vojnicima, policajcima i civilima koji su putovali) pozdravom: *Gde ste braćo četnici... Recite Muslimanima da su ima potrebni pasoši za prelaz preko naše teritorije.* Prilikom legitimisanja predstavljali su se kao srpski četnici. Sve ostale Muslimane prvo su mučili, zatim opljačkali, pa ubili (dvojicu ranjenih Lukić je zaklao). Za vreme mučenja otete Muslimane su prisiljavali da ljube krst, nadevali im srpska imena izvedena iz njihovih i slično." Koliko znam, Milan Lukić je za ovaj zločin osuđen u Srbiji, ali je uspeo da pobjegne. Nedavno je uhvaćen u Buenos Airesu u Argentini i isporučen Hagu. Advokat Todorović, kao zastupnik oštećenih, morao bi da precizno odgovori bar na ova pitanja: 1. Da li je Milan Lukić delovao samostalno ili je bio deo regularne vojske i koje? Države SR Jugoslavije ili Republike Srpske? 2. Da li je ove zločine izvršio po zadatku i čijem? 3. Kad se fotografisao kao *četnik*, koga je imitirao? Stare srpske četnike u Makedoniji ili borce pokreta generala Draže Mihailovića? 4. Da li su imale druge vojske u građanskom ratu (hrvatska i muslimanska) paravojne jedinice? 5. Da li je bilo zločina nad Srbima i ko ih je vršio? 6. Kakva je bila uloga albanske gerile na Kosovu (OVK, odnosno UČK), oslobodilačka ili teroristička? 7. Konačno, koga on smatra organizatorom *novčetničkog pokreta*? Tek kad *locira* Milana Lukića u novim balkanskim ratovima, advokat može da se bavi *filozofijom* njegovih zločina. Kakav je to *srpski zločinac* koga Srbija osuđuje! Bez takve analize advokata *uopštavanja* su tendenciozna i u funkciji generalne osude Srba za sve što se dešavalo u minulim ratovima.

9.

Posebno me zbunjuje advokatov *stereotip* o četničkom *klanju*. Taj model je nastao kao rezultat komunističke propagande u toku rata, koja je bila daleko sposobnija nego četnička, imala je *Radio Jugoslaviju*. Kad su komunisti pobedili, model je cementiran, postao je stereotip. Iz propagande stereotip je preseljen u umetnost. Komunistički pisci stvorili su priču o *dobrim* i *lošim momcima*; dobri momci su, dabome, bili

partizani, a loši, zna se, četnici. Prvi su štitili narod od okupatora i *domaćih izdajnika*, bdeli nad njegovom sudbinom i vojevali za njegovu slobodu. Nema govora o tome da su oni mogli da ubijaju nekoga sem neprijatelja, a kad se u njihovim redovima našao neki *izrod* koji bi prekršio strogu komunističku etiku, izvođen je na preki sud i kažnjavao. Noževe su nosili samo da ljušte jabuke, a rasterivali su nemačke kolone tenkova vilama i motikama (film o Simeli Šolaji). Drugi su uništavali narod, kako i advokat podvlači, ubijali, silovali, palili, *klali*. Sukob sa okupatorom su izbegavali, povazan se izležavali u kućama udovica, jeli srpsku gibanicu, opijali se do besvesti, kobajagi verovali u Boga i vojevali za Kralja i Otadžbinu, a ovamo sarađivali sa okupatorom. Glavno oružje im je bila *kama*, kao u istorijskih četnika iz borbi u Makedoniji. Kad su klali, doživljavali su orgazam!

Koliko znam, prvi od partizanskih pisaca koji je preuzeo ovaj stereotip od propagande bio je Dobrica Ćosić. Još kao skojevac, negde na terenu Puste Reke, u ulozi glavnog urednika mladopartizanskog *Borca*, napisao je priču “U carstvu kame”. Kasnije je priču razvio u roman “Daleko je sunce”, od kojeg su komunisti napravili bibliju. Kako su samo humani partizani u odbrani naroda na Jastrepцу i kako su svirepi četnici u eksploataciji naroda na Gledićskim planinama! Kasnije su komunisti snimili gomilu filmova i televizijskih emisija u kojima su priču o dobrim i lošim momcima pretvorili u apoteozu partizanskog pokreta. Još je Dobrica Ćosić bio najsmisleniji: od Veljka Bulajića do Siniše Pavića *gomila* kvaziumetnika dovela je stvar do apsurdna. Problem komunističke estetike je nastao kad su se njihovi vaspitanici (među njima i pisac ovih redova), obrazujući se na uzorima sa Zapada, *pobunili* protiv te laži i stvorili dela drugačije provenijencije. Komunistički ideolozi su tu umetnost nazvali *crnim talasom* i jednostavno je *likvidirali*.

Mogu da razumem Dragoljuba Todorovića (rođen 1948) kad se vaspitavao na *komunističkom modelu* života, jer drugog nije bilo. Svi smo čitali istu literaturu, svi smo gledali iste filmove, svi smo imali istog boga koji se nazivao Tito. U mladosti se piju neka pića koja nas drže opijenim do kraja života. Još kad je otišao da studira prava a ne filozofiju, šta mu je drugo preostalo nego da se u vojsci učlani u *komunističku partiju*? Ali mislio sam da se kasnije otrezno, da nije više *zavisan*. Čovek je kao sudija postao *tribinaš*, zbog čega su ga komunisti najurili iz suda. Sad vidim da se nije do kraja izlečio, komunizam je bolest sa trajnim posledicama. Napisao je advokat niz antikomunističkih članaka, ali je pao na lakmusu zvanom general Draža. Kako drugačije da protumačim usvajanje komunističkog stereotipa od strane čoveka koji se javno deklarise da je antikomunista? On, dakle, zna: četnički pokret Draže Mihailovića je nastao u *carstvu kame*, četnici iz Drugog svetskog rata

su bili notorni *koljaši*, a *četnici* iz Balkanskih ratova 1991-95. su njihovi nastavljajući. Kako takvim ljudima priznati pravo antifašističkih boraca, pita se ovaj *advokat ljudskih prava*. Da apsurd bude veći, advokat je, u stvari, negativnu sliku o četnicima preuzeo od Dobrice Ćosića! Iako je napisao *Anti-Ćosića* (“Knjiga o Ćosiću”), advokat je prihvatio njegov stav o četnicima kao lošim momcima. On napada Ćosića što nije postao *liberal* (kao Milovan Đilas!), ali mu daje za pravo u pogledu *carstva kame*. Advokatov Milan Lukić je isto što i Ćosićev Lazar Običan u romanu “Deobe”. Advokat je ubio Ćosića da bi zaplenio njegov šinjel!

Da pokušamo da analiziramo to Ćosićevo *carstvo kame*. U jednom drugom tekstu sam naglasio da je istorija načinila srpski narod *surovim*. Nije bilo lako opstati pod turskim ropstvom, istorija bi nam bila sasvim drugačija da nas nije pritisla *azijatska neman*. Turci su doneli na Balkan najsurovije metode obračuna sa pobeđenima, *nabijanje na kolac*. U pesmi “Boj na Mišaru” kulinova kada pita gavranove: da li je njen gospodar Đorđa uhvatio i caru opremio, da li je Jakova na kolac nabio, je li Luku živa ogulio, da li je Cincara na vatri ispekao, je li Čupića sabljom posekao, da li je Miloša s konjma rastrgao? Kud ćeš većih zločina! Razume se da ni Srbi nisu bili manje surovi prema Turcima, među ljudima i narodima se stvara simbioza. U tom tekstu sam podvukao da u najhumanijoj srpskoj narodnoj pesmi, “Banović Strahinja”, istoimeni junak kolje pobeđenog Turčina zubima *kako vuče jagnje*. Za advokatovu informaciju da ukažem na događanja u najpopularnijem srpskom romanu svih vremena, “Hajduk Stanku” Janka Veselinovića. Veselinovićev junak romana, Stanko Aleksić, strašan je osvetnik. Doušnika Marinka veša o drvo, a Turčina Krušku kolje! *I zadenu jatagan u grlo... Mlaz krvi šiknu. Nož se zari još dublje*. Onda zahvaljuje Bogu na tako *lepom daru*. Kad harambaša Srećko odluči da poštedi Ivana, nekadašnjeg prijatelja Stankove kuće, hajduk Stanko odbija poslušnost. Nema milosti za izdajnike. Hajduci prelaze na Stankovu stranu i izvikaju ga za novog harambašu. Nije teško povući paralelu između harambaše Srećka i starca Foča (“Početak bune protiv dahija” Filipa Višnjića), kao i između hajduk Stanka i Fočić Mehmed-age: u oba slučaja pobeđuje *radikalizam*. Da bi dovršio osvetu do kraja, hajduk Stanko traži blagoslov od popa Miloja. I dobija ga. Pop skida pušku sa čiviluka i ljubi je. *Gospode! Ti nam budi prijatelj! Ti vidiš naše jade, pa budi blag otac i potpora našim nejakim rukama!* Četiri stotine godina Srbija je rađala roblje i izmećare. *Ako su što zgrešili naši stari, a ti bar budi blag, pa oprosti ovom kolenu što diže ruku na krvnika! Pustio si da potpadnemo pod jaram, dopusti i da ga skinemo svojim nejakim rukama!* U jednoj zasedi ustanici ubijaju Turke namernike. Glavu Turčina Ibri nabijaju na nož i oko nje se smeju i šale. Zatim Stanko vodi družinu u Crnu Baru da se obračuna sa Ivanom, ko-

ga je stari harambaša Srećko pomilovao, i njegovim sinom a svojim suparnikom Lazarom, od koga potiče njegovo stradanje. Hajduci pale Ivanovu kuću i u njoj starca. Stravična scena! A Stanko se obraća Bogu: *Gospode! Ti si Bog, ti opraštaj! Ja sam čovek, ja se svetim!* Čitava filozofija hrišćanstva pala je sa ovim strašnim hajdukom osvetnikom, koji ubija u ime krsta! Konačno, Stanko se sreće sa svojim glavnim rivalom Lazarom. Kad ga ubije, odseče mu glavu i *triput je koturne*. Tek onda može u prvi Srpski ustanak, u kojem, u boju na Ravnju, junački gine. To je, advokate, srpska istorija. Tvoj Milan Lukić je proizišao iz nje, a ne iz *filozofije* generala Draže Mihailovića. Nažalost, prijatelju, pao si na lakmus papiru. Ne možeš da se izlečiš od mladokomunističkog kancera u sebi! Ostao si *levičar* i kad se izdaješ za *desničara!*

Da sa advokatom Todorovićem raspravim tezu o *humanom* partizanskom zločinu. Dakle, partizani nisu *klali*, oni su samo ubijali *metkom*. Ova teza je trapava. To je Ćosić! Partizani su radili isto što i četnici, potomci su iste istorije, deo su istog naroda. Danas je svakome jasno da je komunistički zločin veći od četničkog, pogotovo u pobedničkom piru po preuzimanju vlasti. Pošto u monumentalnoj “Crnoj knjizi komunizma” (svedočanstvo o najmanje sto miliona *žrtava komunizma*) nedostaje poglavlje o zločinu jugoslovenskih komunista, eto prilike za advokata da pokrene njegovo pisanje. Umesto što naseda agitpropovskom šematizmu.

10.

Ne mogu a da se ne zapitam otkud ovolike *protivrečnosti* u advokatu ljudskih prava. U redu, čovek je tipičan Srbijanac, Šumadinac, *uroboros*. Stevan Sremac ga je opisao u “Vukadinu”. Ali to nije dovoljan odgovor. Kad hoću nekoga da razumem, oslonac tražim u njegovoj *biografiji*. Čovek nije slobodno biće, duboko je uslovljen svojim poreklom i okolnostima u kojima ga je otkrivao. Dragoljub Todorović je po ocu *četnik* a po majci *partizan!* On nosi u sebi ovo nasleđe, hteo bi od njega da pobegne i to je taj njegov *mondijalizam*. Nema druge, idemo na Frojdovo kanabe! (Advokat je podržao ovaj moj metod, pa sad ima posla s jednim od pacijenata kanabeta, koji ga tuži što ga je na osnovu mojih analiza nazvao *mafijašem!*) Elem, Dragoljubov otac je bio Dražin predsednik dragačevskog sela Mirosaljci (ne znam da li je posle rata proganjan od komunista). A stric mu je – tu je poenta – doktor istorijskih nauka Dragoje Todorović, pisac knjige o Stevanu Moljeviću, na koju se advokat toliko okomio. Otud osmogodišnji Dragoljub 1956. godine na izborima za američkog predsednika navija za generala Ajzenhauera, konzervativca, protiv borca za ljudska prava, Stivenzona, liberala. To je

jedna polovina advokatove ličnosti. Ali majka mu je iz poznate partizanske porodice Mitrovića iz Čačka. Njegova tetka je Mitra Mitrović Đilas, prva supruga glavnog komunističkog ideologa Milovana Đilasa. Pošto mu je majka odmah po porođaju umrla, Dragoljuba su očuvale tetke. A tetka Mitra je posle rata bila ministar prosvete u vladi Republike Srbije i bukvalno je *žarila* i *palila*. Aktivno je radila na onemogućavanju školovanja četničke dece (videti knjigu emigranta Mihajla Šaškijevića). Kad se razišao sa komunizmom, Milovan se razišao i sa Mitrom, koja je bila nosilac dogmatskog komunizma. Ideal mladog Dragoljuba će postati *teča*, komunistički preobraženik, koji u zreloj dobi otkriva pošast komunizma i postaje liberal. E sad, stric, koji od početka zna šta je komunizam, *loš* je momak, a *teča*, koji to shvata tek na kraju, *dobar* je momak. (Da bi stvar doveo do apsurdna, Dragoljub Todorović proglašava svog teču, komunističkog renegata Milovana Đilasa, najvećim čovekom srpske istorije dvadesetog veka!) Mogao bih da upitam advokata šta misli o Živku Topaloviću, koji se odmah posle osnivačkog komunističkog kongresa u Vukovaru razišao sa Komunističkom partijom, čiji će Đilas da bude glavni ideolog? U stvari, u Dragoljubu se iz detinjstva biju *dve sile*, kao u pesmi Laze Kostića “Santa Marija della Salute”. A ja, koji držim ovu seansu na Frojdovom kanabetu, mogu da ukažem na jednu od mojih prvih novela, “Između oca i ujaka”. U toj priči moj mladi junak, pesnik Ikar, razapet je između oca *četnika* i ujaka *partizana*. Moj junak pokušava, kao Džojsov Stefan Dedalus, da nađe *treći put*. Taj treći put pokušava da otkrije i zreli Dragoljub Todorović: “Lično sam protiv i četnika i partizana, komunista i monarhista, nacionalista i internacionalista, a za liberalizam, Zapad, zapadni pogled na svet, zapadnu civilizaciju, zapadnu demokratiju i zapadni sistem vrednosti u kome su glavne reference ljudska prava, privatna svojina, tržište, višepartijski sistem, pravna država, prava manjina, kompjuterska i tehnološka revolucija, rok muzika, individualizam, kreativnost, imaginacija i sva druga moderna dostignuća savremenog sveta koja nemaju nikakve veze sa četništvom, partizanštinom i nacizmom”, završava advokat Dragoljub Todorović svoju antičetničku *poslanicu* u *Helsinškoj povelji*.

Tako se ovaj *ukleti Srbijanac* (naslov mog romana) našao u sopstvenoj stupici, između proklamacije i dela. Advokat ljudskih prava koji odbacuje pravdu prema preživelim pripadnicima pokreta Draže Mihailovića; liberal koji podržava komunističku isključivost protiv političkih neistomišljenika; pristalica Zapada koji odbacuje tradiciju, iako se čitava zapadna filozofija zasniva na kontinuitetu; pristalica pravne države u kojoj se ne primenjuju zakoni (Zakon o izjednačavanju prava pripadnika dva pokreta otpora); muzičar koji ne shvata da je rok proizišao iz folka; individualista koji negira srpsku istoriju. Ukratko, advokat Dra-

goljub Todorović bi da se prikaže urbi et orbi kao *modernista* (postmodernizam je ruševina modernizma).

A kako ta advokatova *filozofija* izgleda kao *primenjena filozofija*, može se videti iz njegove prakse. Advokat s pravom vivisekcira *delo* Dobrice Ćosića, ali zabranjuje Nebojši Vasoviću da to isto uradi sa Danilom Kišom. Kad advokat napada Ćosića, onda to nije *antisrbizam*; kad Nebojša Vasović otkriva Kišove mane, onda je to *antisemitizam*. Samo modernista koji odbacuje istoriju može da ima a priori negativan stav prema svemu što je srpsko. Na kraju, samo postmodernista može nacionalizam generala Draže Mihailovića da proglasi nacizmom. Od advokata ljudskih prava treba očekivati zalaganje za *pravdu*, a ne kriptokomunističko insistiranje na oveštalim komunističkim *stereotipima*. Uzalud on proglašava treći put: između teče i strica staje u potpunosti na stranu teče. Tako je moj advokat, branilac i tužilac mog dela u isto vreme, pao na sopstvenom ispitu. Lako je braniti drugoga, brani sebe! Ali to je prokletstvo *ukletog Srbijanca*: poput uroborosa uništava sopstveno biće. Advokat Dragoljub Todorović je samo reprezentant tog bića.

Milomir Romanović, *Otac*

.....

INTERVJUI

.....

Srđan Simeunović Sendan
književnik, Beograd

RAZGOVOR SA VLADIMIROM ARSENIJEVIĆEM

Put pisca Vladimira Arsenijevića je put brzog uspinjanja do Olimpa. Ko je u dosadašnjoj istoriji “Ninove nagrade”, odmah posle prve objavljene knjige bio laureat? Cela priča podseća na vrtoglav uspeh drugog poznatog srpskog pisca Mome Dimića, koji je sa svojom prvom knjigom “Živeo život Tola Manojlović” zatalasao ovdašnju čitalačku scenu. Naravno, uz sve osobenosti koje su karakterisale uspeh ove dve knjige.

Vladimir Arsenijević, očito, insistira na autentičnosti javnog i spisateljskog izraza, a u skladu s time se i ponaša. Razgovor s njim dao nam je pojašnjenja vezana za njegov književni rad, ali i odgovor gde se sada nalazi srpska književnost u odnosu na razvijeni svet.

- *Poštovani gospodine Arsenijeviću, da li Vi uopšte više možete biti zadovoljni sopstvenim književnim statusom posle, onako vrtoglavog, uspeha Vaše prve objavljene knjige “U potpalublju”?*

Ako svoje zadovoljstvo merite nekim spoljnim uspehom, možda i ne, ali ja, lično, nikada nisam pisao i radio zarad uspeha. Uspeh dođe kao posledica uloženog truda. Za mene je uspešna knjiga, pre svega, ona sa kojom sam ja lično zadovoljan, a, takođe, nema većeg zadovoljstva od momenta kada se završi neko delo.

- *Vi ste za svoju prvu knjigu dobili “Ninovu nagradu”, a svi dobro znamo da je retko ko u Srbije može dobiti dva puta. Da li se slažete sa mnom?*

Da, na neki način. Mada, opet ističem, ne treba nagrada nikada da bude smernica za pisanje. Kada sam pisao tu knjigu nisam ni razmišljao o “Ninovoj nagradi”, čak ni o tome da mogu ući u uži izbor. Ona je svakako bila važna za budući život moje prve knjige, jer bez pompe koju je donela mnogo bi se manje znalo o njoj. “Ninova nagrada”, pored

očiglednog zadovoljstva, donosi i svoje breme. Puno tereta sam osetio na koži, ali čini mi se da sam izašao na kraj sa svim tim problemima. Eto, prošlo je već deset godina od dana kad sam je dobio.

- *Siguran sam da ste pisali i pre knjige “U potpalublju”, ali ona je “gađala tačno u metu”. U budućnosti napisaćete i kvalitetnije knjige od ove, samo pitam se kakve su šanse da se ponovi taj uspeh?*

Sve zavisi od toga u kom pravcu će se razvijati srpska književnost, kakva će biti percepcija srpskog književnog dela. U ovom momentu, čini mi se, srpsku literarnu scenu karakteriše duboki konzervativizam. Ono što se stvara na ovom tlu nema nikakve šanse da konkuriše objavljenoj produkciji u svetu. Trenutno, na neki način, gubimo sami od sebe. Književna kritika je totalno nemoderna, kao da nema nikakav kontakt sa vremenom. Takve su i najčešće odluke “Ninovog žirija”. Knjige koje se nagrađuju nisu posebno uzbudljive, a, sa druge strane, nema se osećaj da se objavljuje nešto drugačije i novo. Ne verujem da će u skorijem vremenu biti promena u sistemu dodele “Ninove nagrade”, a ja inače i ne volim da vidim sebe kao deo srpske književnosti, one koja je ovde oficijelno proglašena. Moj književni jezik teži, pre svega, univerzalnosti.

- *Posle dve uspešne knjige objavljene u izdavačkom preduzeću “Stubovi kulture”, vi ste učinili neočekivan potez. Osnovali ste svoje izdavačko preduzeće “Rende”, koje svakako nema moć kakvu ima malopre pomenuti izdavač. Analizirajući nedavno završeni Sajam knjiga, prosto upada u oči veličina štanda “Stubova kulture” i sve što ide uz takav enterijer. Veliki publicitet, medijska pažnja... Vaš štand je bio znatno manji, a njegova posećenost se, manje-više, zasnivala na vašoj evidentnoj popularnosti i onome što ste do sada stvorili.*

Nisam siguran da je baš tako. Izdavačko preduzeće “Rende”, za ovih pet godina koliko postoji, uspelo je da stvori svoj sopstveni prostor u srpskom izdavaštvu, odnosno da formira književnu publiku. To su ljudi koje interesuje nova savremena književnost, pa bilo da je u pitanju proza, ili možda poezija. Uzdržavamo se od objavljivanja esejistike i stručnih knjiga.

Do sada smo imali nekoliko uspešnih naslova, koji su postigli značajnu čitanost na celoj teritoriji bivše Jugoslavije. “Leksikon Yu mitologije” je najbolji primer za moje reči. Objavili smo i knjige Vedrane Ruden, koja je jedna od retkih pisaca čije je delo podjednako interesantno kako u Hrvatskoj tako i u ostalim zemljama regiona. Ne igramo na prvu loptu, ne objavljujemo očigledne hitove, od publike očekujemo potpunu komunikaciju. Nismo “Stubovi kulture”, i smatramo da postoji pro-

stor za različitost. Tu ne nedostaje kvantiteta, što Sajam knjiga uvek iznova potvrđuje. Ali je, svakako, potrebno da se izdavačke kuće razlikuju jedne od drugih. Naši izdavači objavljuju knjige po principu mešane salate, uz Hegela možete naći meksički kuvar, sa poezijom krimi romane, da bi na kraju nastala jedna opšta zbrka.

Ograničili smo svoju koncepciju, usmeravajući izdavačku politiku u jednom određenom pravcu. Kraj veka je doneo celom razvijenom svetu specijalizaciju u svim domenima društvenog života, pa tako i u izdavaštvu. Naš model je daleko moderniji od modela većine drugih srpskih izdavačkih kuća. To, svakako, ne donosi instant uspeh, ali stvara poverenje kod publike. Želeli smo da ljudi kupuju naše knjige ne zato što znaju naslov ili pisca, već zbog toga što su ranije upoznali našu izdavačku koncepciju.

- *Da li komercijalni uspeh prati vaše izdavačke ambicije, koje su očigledno velike?*

Što se tiče komercijalnog uspeha, to, svakako, nije naša prva i jedina ambicija. Neću da kažem da je lako imati komercijalni uspeh, ali postoji određen model, princip kojeg se drže izdavači u razvijenim književnim velesilama. Oni pripreme određeno delo, objave ga, izreklamiraju itd... Po pravilu, knjige koje su uspešne u drugim kulturama bivaju uspešne i kod nas. Mnoga svetska izdanja koja objavljuju "Paidea", "Laguna", izazivaju brzu reakciju naše publike. I mi gledamo da u toku jedne godine imamo bar dva do tri naslova koji imaju tu vrstu komercijalnog kapaciteta, odnosno, koji mogu biti uspešni kod publike, ali zato objavljujemo i nešto što smatramo interesantnim i vrednim, gde komercijalni uspeh može da izostane.

Svaka knjiga koja se proda u više od hiljadu primeraka obezbeđuje zaradu. U zemlji gde imate osam do devet miliona ljudi, ne bi trebalo da bude problem naći tih hiljadu zainteresovanih kupaca. I posle pet godina na ovom izdavačkom projektu i dalje funkcionišemo sa dosta finansijskih teškoća. To nije tajna. Čak mnogo veći izdavači od nas, naprosto, kubure sa opstankom. Zato je Sajam knjiga sjajan, jer omogućava da se za kratko vreme ostvari zarada koja se teško postiže i u dužem vremenskom periodu redovne prodaje. Na taj način se zaradi neki novac, isplate dugovi, pa onda se krene dalje. Dok je čitava zemlja neuspešna, dotle će i izdavaštvo nailaziti na probleme. Kad se situacija popravi, i izdavačko preduzeće "Rende" biće u znatno boljoj finansijskoj situaciji.

- *Da li smatrate da je Srbija književna provincija i koliko u Vašim izdanjima imate srpskih pisaca?*

Ne mislim da je Srbija književna provincija i da se uopšte svet može deliti po takvom principu. Treba da se oslobodimo od nekih naših svojstvenih inferiornosti koje predstavljamo kao opravdanje za neuspeh. Okrenimo se ka svetu, pogledajmo oko sebe, jer možda i taj svet gleda ka nama sa interesovanjem. Možda će i oni otkriti u nama nešto još neotkriveno, nekakav čudan kuriozitet u evropskom kontekstu. Nedostatak komunikacije sa spoljnim svetom dodelio nam je poziciju kakvu trenutno imamo. Hrvatski pisci su, na primer, razvili fantastičnu komunikaciju sa engleskim “novim puritancima”, grupom koju sačinjavaju engleski pisci. Napravljena je vrlo interesantna poetska veza između dve kulture, koje su, inače, dosta daleke. Sa jedne strane je u pitanju slovenska, mediteranska kultura, a sa druge anglosaksonska.

Treba i mi da stvaramo ovakve veze, da komuniciramo što više. Svakako je sjajna stvar što je Velika Britanija bila glavni gost Beogradskog sajma knjiga, jer u njenoj književnoj produkciji ima mnogo kvalitetnih i interesantnih dela. U pitanju je dobra tradicija da svake godine neka druga zemlja bude glavni gost Sajma knjiga. Ta komunikacija sa drugim kulturama je neophodna, i ona može samo da nam pomogne.

Provincija smo u kulturi onoliko koliko mi to sami smatramo. Onog momenta kad prestanemo da sebe sagledavamo na taj način, otkrićemo koliki su naši stvarni kapaciteti.

- *Hvala Vam na razgovoru.*

Milimir Romanović, *Crteži 1997-2000.*

PORUKE I POUKE SRPSKOG OKTOBRA 2000. (3)

Gospođa Silvia Nadjivan, saradnik Politikološkog instituta u Beču, od aprila do avgusta 2003. godine boravila je u Beogradu i prikupljala građu za svoju disertaciju "Dobro planirana spontanost. Pad Miloševićevog režima kao inscenirana masovna demonstracija 2000. u Srbiji". Tom prilikom ona je uradila kvalitativne, polustandardizovane intervjue sa tridesetak ličnosti iz političkog, naučnog, medijskog i kulturnog života Srbije. Glavna pitanja su se odnosila na uzroke koji su doveli do 5. oktobra 2000, na ulogu masovnih protesta i glavnih aktera u tim zbivanjima, na karakter i domašaj promena. Njen istraživački cilj bio je da iz perspektive različitih aktera prikaže smisao istorijskih zbivanja, a na osnovu autentičnog svedočenja – tzv. govorne istorije. Kao što se istorija menja, tako se menja i percepcija pisane istorije. U tom smislu ova zbirka razgovora je svojevrsni istorijski dokument, koji se u različitim vremenima različito percipira.

Svi prilozi koje objavljujemo u ovom i narednim brojevima u rubrici Intervju su u izvornom obliku u kome su bili izgovoreni. Nikakve sadržinske i stilske izmene nisu činjene, kako bi razgovori sačuvali dokumentarnu vrednost, autentičnost i spontanost komunikacije.

J.T.

Milomir Romanović, *Crteži 1997-2000.*

Gordana Čomić
Demokratska stranka
Novi Sad

POSTOJI ENTROPIJA DRUŠTVENIH PROCESA

Politika je najkreativniji posao na svetu – Srbija je bila zrela za promene od jeseni '99 – Stavu naroda Srbije DOS je bio samo logistika – Ako nemate događanja u parlamentu, ond ih imate na ulici – Ko ne sluša narod, nema šta da traži u politici – Što se brže menjate, to ćete biti uspješniji – Peti oktobar je kreirao evropsku budućnosti Srbije

- *Kada i zašto ste se učlanili u Demokratsku stranku?*

1991. godine, zbog potrebe da uradim nešto za sebe i svoju porodicu, zbog aktivizma i viška energije, koji bi verovatno da normalna vremena bili pretočeni u rad nevladinih organizacija, ljudska prava, prava žena ili zaštitu dece, borbu za toleranciju. Za Demokratsku stranku sam se odlučila jer mi je jedina izgledala kao organizacija sa ljudima potpuno svesnim onoga što nam se dešava, što je politika izazivanja kriza, proizvođenja mržnje, nesnalazjenja u istorijskom trenutku i politika nepoštovanja sopstvenog naroda. Morala sam da se borim protiv toga na neki način i moj izbor je bio i ostao Demokratska stranka.

- *Šta ste radili u DS-u?*

Raditi u DS podrazumeva svaku vrstu političkog aktivizma. Znači, moja politička biografija obuhvata i lepljenje plata, logističke poslove, unutar stranačke izbore do 1994. godine, kada sam se, pohađajući poslovnu školu gospodina Predraga Vujevića, opredelila za formu “public relations” kada je politička organizacija u pitanju. Radila sam kao portparol, pa zatim kroz stranačku hijerarhiju, član gradskog odbora DS u Novom Sadu i predsednik pokrajinskog odbora DS u Novom Sadu, da bi na stranačkoj skupštini 2001. godine bila izabrana za potpredsednika DS.

- *Kako ste doživeli Vaš angažman u DS od početka 90-tih pa do lokalnih izbora 1996. godine?*

Kao podelu energije, kao dokaz da je moguće, kada saberete ljudsku energiju, da kreirate budućnost. Od 1993., kada je predsednik DS postao Zoran Đinđić, DS je bila jedina politička organizacija u zemlji koja menja način upravljanja same sebe, koja ima vrlo jasnu misiju i

načela, za nas je stranka kao politička organizacija sredstvo za ostvarenje cilja, a cilj je: “menjaj sve u Srbiji, da bi Srbiju učinio sličnom modernom evropskom društvu!” Ta podela dobre energije među ljudima, sposobnost da u ljudima provocirate dobre stvari, da od skupljene dobre energije ljudi iskreirate dobru budućnost – to je sve neodoljivo i mislim da je to ona strast u politici. Mislim da je politika najkreativniji posao na svet. Kada ste u politici, onda danas, u dogovoru sa ljudima, podelom energije, deleći viziju i misiju, ulažući rad, kreirate danas ono što će se dogoditi sutra i prekosutra.

- *Da li ste sarađivali sa nevladinim i sl. organizacijama?*

Da, sa nevladinim organizacijama ‘98. godine. Prateći istraživanja javnog mnjenja, uočili smo pojačani ženski aktivizam u Srbiji. Smatrali smo da kao politička stranka treba da pružimo neki odgovor. Stupili smo u kontakt sa nevladinim organizacijama da bi krajem 1999. godine i posle konferencije na Paliću to rezultiralo ženskom političkom mrežom, koja je imala vrlo jasne ciljeve – borba protiv nasilja, siromaštva i straha, a za ravnopravno učešće žena na svim mestima odlučivanja, žene u Srbiji su uz mlade te koji su praktično doneli izvršnu pobjedu opoziciji Srbije 24. septembra 2000. godine.

- *Kako je ta saradnja izgledala? Kako je ta “ženska mreža” funkcionisala?*

Tražanjem zajedničkog interesa, minimuma konsenzusa, dogovora i oko strategije i neposrednog aktivizma. Mislim da je najvažnija posledica, osim što smo dali odgovor ženama u Srbiji: “Mi vas čujemo. Naša je obaveza da vam služimo. Ovaj naš aktivizam je odgovor na vaše zahteve”, da smo uneli na političku scenu Srbije nešto što još uvek nedostaje, a to je kultura dogovaranja. Teško je praviti dogovore i kompromise u slučajevima kada imate tako teško nasleđe na javnoj sceni kakvo imate u Srbiji, ali žene koje su fleksibilne, racionalne, spremne da budu zadovoljne malim rezultatima, strategijom “korak po korak”, jer takav je njihov život, dokazale su, i mislim da mi političarke dugujemo beskrajnu zahvalnost ženama iz nevladinog sektora, koje su imale sluha za tu akciju.

- *Koje su to organizacije konkretno bile?*

Star, Centar za ženska politička prava, Centar za prava dece, S.O.S centri, Vojvođanka, Regionalna inicijativa... Čorović iz Novog Pazara, nevladine organizacije sa cele teritorije Srbije. Ponovo izražavam zahvalnost nevladinom sektoru, jer su zaista učinili mnogo za promene u Srbiji.

- *Da li je postojao prostor u opozicionim medijima za vaše ideje?*

Da se vratim na žene. Naša ideja je bila da se u tu mrežu uključe i žene iz, uslovno govoreći, stranaka bliskih vladajućoj stranci, jer smo želele da postavimo temu koja je nadpolitička, da bi otrovanu političku scenu malo očistili i u tom smislu su opozicioni mediji bili od velike koristi, jer su nam dali prostor – da se pokaže spremnost žena da se okupe u neku mrežu oko svog cilja, da su tu i političarke, žene iz nevladinih organizacija i sindikata, i žene iz medija. Želeli smo da i one budu tu da bi mogle da plasiraju ideju, ako je smatraju zanimljivom, u mediju gde rade.

- *Pošto je feminizam povezan s ovom mrežom: Kako je taj Savez ženske mreže funkcionisao?*

U nekoliko je vezano. Pokret za ravnopravno učešće žena u politici nošen je idejom da ono što dugujemo našim bakama koje su se izborile za pravo glasa, treba da vratimo našim ćerkama i unukama. Nije važno kako smo mi u Srbiji trenutno, važno je kako će naše ćerke i unuke za 10-15 godina. Da li će smatrati prirodnim da ona bude predsednica vlade, ministarka, predsednica Akademije nauka, izvršni direktor u bankama, na mestima odlučivanja, tamo gde se u suštini kreira budućnost. Dakle, feminizam je kao tema legalizovao problem na ideju potpune polarizacije, a mi hoćemo da integrišemo to što je polarizovano i da uklonimo društveno licemerje, hipokriziju kada je u pitanju status žene u društvu. I da istaknemo činjenice. Da radimo četiri puta više nego muškarci, da dobijemo priznanje, da prosečna žena u srednjim godinama radi najmanje tri posla: jedan kao domaćica, onaj svakodnevni koji traje tri sata dnevno; jedan tamo gde je zaposlen i, na žalost, u Srbiji većina žena, tamo gde je siva ekonomija, zemlja je siromašna i treba prehraniti porodicu, a da pri tome uvek bude smetana kadgod treba odlučiti da se dođe do neke pozicije odlučivanja: “Nemoj nju! Žena je!” Dakle, ovaj pokret se bori protiv jedne društvene hipokrizije, za uvođenje reda u oblast ženskih prava. Tu smo imali onoliko neslaganja koliko i slaganja i razumevanja sa onima koje su pripadale isto feminističkim pokretima. Integrativno je ključna razlika.

- *Vi ste malo pre rekli da ste pokušavali da sarađujete i sa ženama koje su bile blizu vlasti. Kako je to funkcionisalo?*

Teško. I to je proces. Mi sada pokušavamo... Sada smo pripadnice ženskog pola u vladajućoj većini, ali pokušavamo da ostvarimo integraciju sa ženama iz opozicije. Potpuno je sve jedno na kojoj ste strani, jer se radi o temi koja nije u vezi s tim da li ste na vlasti ili ste u opoziciji. Radi se o problemu koji će biti rešen jedino ako sve budemo izvršile pritisak da bude dovoljno ravnopravnosti. To ide očekivano teško jer je

u pitanju proces i kulturološki, i psihološki... Ali, ako taj proces nikada ne započnete, nećete ni imati priliku da vidite da li je teško ili lako. Mislim da proces rodne ravnopravnosti ima velike šanse za uspeh u Srbiji.

- *Da li unutar DS postoji razumevanje?*

Stranka, koja je pridruženi član Internacionale od januara meseca ove godine, od aprila meseca ima organizovanu unutar sebe posebnu organizaciju pod nazivom “Forum žena Demokratske stranke”, koja je interesni deo organizacije. Predsednica je Milka Marinković, takođe narodna poslanica. Ta dva dela organizacije – Forum žena i Demokratske omladine ovog leta imaju kampanju prirodnog saveza zato što su i mladi i žene, bez ikakvog razloga, prividno ili stvarno potisnute grupe u društvu. To ne bi smeli da dopustimo da se dešava bez protesta. Kada treba da se izabere donosioc odluka, onda je tu ona rečenica: “Nemoj nju, žena je!” i “Nemoj njega, mlad je!”. To je kulturološki oblik ponašanja u Srbiji koji mi hoćemo da menjamo.

- *Pomenuli ste “zatrovanu političku scenu”. Kako bi ste definisali tu “zatrovanost” političke scene, rigidnost i patrijarhalnost njenih aktera?*

U tom smislu što je 10 godina, do septembra 2000. godine, u ovoj zemlji vladajuće političko ponašanje bilo izazivanje kriza. Strategija je bila: proizvedite krizu, a ako ti je mala, proizvedite veću da se ova mala ne vidi, pa još veću i veću... Uz strategiju proizvodnje kriza, zbog nesposobnosti tadašnje političke elite da rešava probleme, stvorena je atmosfera potpune netolerancije u društvu, nepoštovanja različitosti – onog drugog, šta god da je on. Da li je različit po polu, veri, naciji, obrazovanju. Atmosfera stvaranja mržnje sa populističkim manirima da u javnosti imate rečnik jednakosti, velikih reči – slobode, pravde, zaštite nacionalnih interesa. To su bile ključne reči u javnom političkom rečniku i legalizacija rečnika, ključnih reči kojima izražavate netrpeljivost. Pripadnici opozicije su bili: strani plaćenici, izdajnici srpskog naroda, špijuni. U zvaničnim govorima bivšeg predsednika čak su nazvani “domiciozne ništarije”. Za lingviste bi jezik na našoj političkoj sceni bio zanimljiv. To truje odnose me u ljudima, jer građanka i građanin mogu da kažu: “Pa, kad može on predsednik, ministar, direktor, novinar, glavni i odgovorni urednik, onda mogu i ja!” To je legalizacija jednog oblika ponašanja koja je prisutna u svim društvima. Situacija u Srbiji između 1990. i 2000. godine je bila takva da ste uvek imali otpor prema tome, ali nikada nismo uspevali da organizujemo taj otpor tako da budemo efikasni i da pobedimo na izborima. Ali, isto tako, činjenica je da je SPS vladao uz pomoć izbornih krađa i da je istorija naših izbora iz-

među '90. i 2000. istorija izbornih krađa. 1996. godine smo prvi put bili dovoljno dobro organizovani da nam na lokalnom nivou ne ukradu izbore, iako su imali vrste namere.

Zbog toga je došlo do protesta – 100 dana. Mi smo u Novom Sadu dobili na izborima i nije bilo protesta, jer smo imali časnog predsednika izborne komisije, koji je odbio da poslušá naredbu SPS-a o krađi glasova i mi smo 11. decembra 1996. godine konstituisali Skupštinu grada Novog Sada. Ali, u drugim gradovima Srbije nije bilo tako – šetaló se, zviždalo, protestovalo da bi se osvojilo osnovno ljudsko pravo – pravo na slobodan izbor. Sve do tada, nama su krađeni izbori sa 250.000-300.000 glasova sa Kosova za koje nikada nije utvrđeno kada su i gde ti ljudi glasali. Organizacija CESID ima zbir podataka o krađi izbora. Kada uzmete krađe izbora, unižavanje institucije izbora kao bazične demokratske institucije. Da bi išta demokratsko imali u jednoj zemlji, morate imati demokratske izbore. Jezik kojim se podrazumevala netolerancija – jezik izolacionizma sa populizmom. To je otrovno. Dajte mi bilo koju zemlju u svetu sa obezbeđena ta tri uslova i ja u uraditi isto što je bilo u Srbiji. To je zlo koje svaka politika može da primeni, to je politika kojom budite u ljudima niske strasti. Naspram onoga što mi sada pokušavamo – da politika bude briga o drugome, jer to je njena suština, da je taj drugi građanin i građanka koji su vas birali.

- *Zašto je u Novom Sadu sve išlo legalnim putem i zašto tamo protest nije bio potreban?*

Koliko je to možda pitanje slučajnosti što je pravi čovek bio na pravom mestu i radio svoj posao, kao što je bio predsednik izborne komisije u Novom Sadu, koji je rekao: “Ne, ja neću da učestvujem u izbornoj krađi. Naprotiv! Ovi ljudi su dobili izbore!”, toliko i zbog jedne svojevrsne tradicije koju Novi Sad neguje. Novi Sad je na raskršću, grad koji u sebi nosi dve kulture, dve tradicije – jednu svojom arhitekturom i istorijom kao grad koji je bio u bivšoj Austro-Ugarskoj, a drugu koju nosi kao centar kulture srpske zajednice, koja je živela u tim delovima nekadašnje Austro-Ugarske od 14., 15. i od 16. i 17. veka u većem broju. To je prosto život u tradiciji i Novi Sad u jednom jako veliko segmentu živi na rečenici: “To se ne radi! To nigde ne piše, ali se to ipak ne radi.” To u Novom Sadu svi poštuju. To je lokalni mentalitet i ja vam mogu navesti mnogo primera na kojima se Novi Sad dokazivao vidi po tom lokalnom mentalitetu. Neke stvari se ne rade. Izbori se ne krađu – tačka!

- *Da li mislite da bi generalni štrajk '96. godine doveo do pada Miloševićevog režima?*

Ne. Srbija je bila zrela za promenu od jeseni '99. godine. To se vidi u istraživanjima javnog mnjenja. Od jeseni '99. godine, javnost u Srbiji je formirala u svojoj svesti jedan jasan stav: s ovima (onima koji su upravljali Srbijom u to vreme) nema budućnosti, oni nas ugrožavaju kao građane, mi kao narod želimo da se ta kriza reši izborima, da prođe bez krvi, hoćemo da se opozicija ujedini i da ima jednog kandidata, da završimo s ovima s kojima nema budućnosti. Tom stavu naroda u Srbiji, DOS je bio samo logistika. Uradili smo ono što politička organizacija treba da radi – slušali smo ljude, ni manje ni više!

- *Pošto ste pomenuli '99. godinu. Da li mislite da je bombardovanje imalo uticaj na taj stav?*

Ne. Bombardovanje je, na žalost, samo uništilo sva tri novosadska mosta, iako niko neće nikada znati zašto baš Novi Sad i zašto sva tri mosta. Izgubljeni su životi, ali nije izazvana nikakva reakcija u narodu. To je proces u kome takva svest zri i postane zrela. Mislim da bi, i da nije bilo bombardovanja, postalo očito da je Srbija sa bivšim političkim vođama završila. Ali, u tok istorije se ne ulazi. Na meni je kao donosiocu odluka u to vreme, u Vojvodini i u stranci, da vam izložim činjenice i da vam ponovim da to crpim iz relevantnih istraživanja – istraživanja javnog mnjenja koji su mi bili dostupni ili sam do njih dolazila na svoje načine.

- *Ko je odgovoran za NATO bombardovanje 1999. godine?*

Mislim da se taman u tolikom procentu radilo o nedovoljno dobroj proceni kada je u pitanju međunarodna zajednica, kao i činjenica da je tadašnji režim došao do najveće krize. Kada imate strategiju da proizvedete veću krizu da biste sakrili onu manju, onda u jednom trenutku dolazite do saturacije. Ne možete da proizvedete još veću krizu nego što ste je već proizveli. Na nivou fizike to možete da komentarišete. Iako to nije dokazano, ja tvrdim da postoji entropija društvenih procesa. Entropija je fizička veličina koja meri uređenost jednog sistema. U fizičkom smislu, entropija kao subčestice – atomi, molekuli ili manje, veličina koja integralom pokazuje promenu količine toplote po temperaturi. Kako vam postoji entropija društvenih procesa, nešto jedno društvo deli kao energiju. Imate parametre kojima merite stabilnost ili imate to što smo mi imali – jedan parametar koji dovodi do ukupnog povećanja entropije. U fizici, to je toplinska smrt sistema, a u istoriji kada ste bombardovani. Ali, ponavljam – procenat loših procena spolja i neminovnosti najveće moguće krize koja može da se izazove iznutra, rezultat je stradanje naroda i uništavanje zemlje.

- *Zašto ste izabrali ulicu kao forum protesta?*

Zato što niste imali instituciju. Da ste imali instituciju koja vas uvažava, vi biste se borili kroz instituciju. Ali, niste! Ovo gde sada sedimo je bila samo zgrada 10 godina. Adresa, prazna kuća. Imali ste privatnu političku volju koja je upravljala državom, familijarnu političku volju gde su ono što bi trebalo da budu institucije bili samo papirni ukrasi – parlament, sudovi, slobodni mediji i mediji uopšte, vlada kao izvršni organ – sve su to bili ukrasi! Služilo je da se kaže: “Mi to imamo. Isti smo kao i druge demokratske zemlje”, ali mi imamo zgrade. Nemamo događanja u njima. Ako nemate događanja u parlamentu, onda ih morate imati na ulici. To je takođe entropija. Ako ga imate u parlamentu, nikada ga nećete imati na ulici. Imaćete ga kao sindikalni protest i kod nas i u drugim zemljama. Ali, zato što sindikat nema šta drugo da radi nego da pravi štrajk na ulici. Ideja sindikata je da vršite pritisak štrajkom na ulici ako ne možete pregovorima. Sindikat kao organizacija u uređenim državama bira: ili ću u pregovorima sa vladom ili poslodavcem postići dogovor samo preteći institucijom štrajka kao pritiskom, ili ću to uraditi pre ili posle štrajka. To je na sindikatu da odluči. U Francuskoj je odlučeno da bude “posle”. Neće “pre” da pregovaraju sa poslodavcem. Ali, kada ste politička organizacija, morate da imate instituciju da biste mogli da pregovarate. Ako nemate skupštinu, onda imate ulicu. To je suština 10 godina vaninstitucionalne borbe opozicije u Srbiji.

- *Kako ste se do 2000. godine informisali? Koje medije ste uglavnom pratili?*

Internet. Ja sam inače internet-manijak. Imam internet od ‘90. i neke. On je bio najpouzdanije sredstvo informisanja za lične potrebe, naravno. Inače, ljudi u Srbiji su imali mogućnost da slušaju i gledaju nezavisne medije. Srbija se informisala “od uveta do uveta”. Sada pomalo raste procenat poverenja u medije, u istinitost informacija, jer su mediji postali profesionalni, ali to je proces u Srbiji. Katastrofalno je izgledalo kako se plasiraju vesti, bilo je svake vrste novinarstva i onda su ljudi išli na direktno proveravanje – neko kome vi direktno verujete, proverite kako stoje stvari, šta se desilo ili ne, a nama je prevashodni izvor bio internet da znam šta se dešava u okruženju, šta kažu da se dešava u zemlji i, naravno, sve to što je paket informacija koji inače kruži kroz političke krugove.

- *Kakva je bila saradnja između DS i OTPOR-a kad je bio masovni pokret.*

Dobra. Ja sam bila kurir OTPOR-a, pošto sam bila manje sumnjiva policiji u službenom automobilu gradske uprave. Nosila sam pro-

pagandni materijal iz Beograda u Novi Sad, bez posebnog pretresanja. Kao političari, prošli smo sve faze hapšenja, pretresanja, telefoniranja i svega onoga što podrazumeva diktatorski režim. OTPOR je nosio jednu energiju iskazanog, oslobođenog straha. Ako sam u OTPOR-u, stežem pesnicu i ja se ne bojim. To je bila značajna poruka u to vreme. Više je bila upozorenje režimu, nego što je služila narodu. Narod je u to vreme već doneo odluku. Ipak, to je bio najpristojniji način da se uputi poruka režimu: “Gotovi ste! Nemate više šanse! Završeno je!” Oni to nisu čuli. To vam je još jedan dokaz da oni nikada nisu bili ljudi koji slušaju narod. Ko god ne sluša narod, nema šta da traži u politici. Nigde, ni u jednoj državi na planeti. Ali, uvek postoji vremenski period kada je u moći. Govorim generalno. Mi živimo na planeti koja se menja. Do ‘90. godine, imali ste bipolarni svet i imali ste lažni osećaj sigurnosti, verujući da imate unapred utvrđene parametre – ovi su Amerikanci, ovi Evropljani, ovi su Rusi. Ovi će da budu protiv, ovi će biti za. Pa “hladni rat”. Imate lažni osećaj da živite u stabilnom svetu. Bipolarni svet je najnestabilniji mogući entropijski model. On je trajao samo 50 godina. To je kratko, kada pogledate istoriju. Kada pogledate vremena, to je minut. U kakvu smo fazu ušli posle bipolarnog sveta? Ušli smo u zakonitost da se sve neprestano menja i da što se brže menjate, to ćete biti uspešniji. To je stabilno stanje, jer omogućava napredak – individui, jednoj državi, jednom društvu, grupi država, grupi društava. To je potpuno otvoren sistem. Ko god bude pokušao da nametne pravila kojima će zaustaviti promene, propašće. To je stabilno stanje i nikako nije reverzibilno. U Srbiji od ‘99. do 2000., OTPOR je to dobro uočio – suštinu društvenog procesa. Poslao je poruku o pesnici, da je gotovo. Ona je bila upućena režimu, a ne narodu.

- *Da li ste Vi lično učestvovali u protestu ‘96./‘97. godine u Beogradu?*

Jesam, pošto sam dolazila u Beograd. Imala sam obaveze u stranci, ali sam tada bila u Izvršnom odboru grada Novog Sada, na mestu osobe zadužene za informisanje. Učestvovala sam u osnivanju i početku rada prvog nezavisnog radija u Novom Sadu. Do tada, nismo imali nezavisne medije. U junu ‘96., “Radio 021” počeo je sa radom. To je praktično bio prvi radio u zemlji koji je imao akcionarske vlasnike. Trećinu je imala Skupština opštine kao vlasništvo, trećinu su imale nevladine organizacije i trećinu su imali investitori koje smo svi zajedno našli. To je, po mojoj ideji, ono što im je omogućilo nezavisnost. Ne da ih poseduje Skupština opštine, kao što je nekada bio slučaj sa “Studiom B” ili “Radio B92”, već da imaju različite vlasnike, ali da se sistem tako uredi da ne zavise direktno ni od jednog od ta tri. “Radio 021” i dalje radi i slušan je u Novom Sadu.

- *Kako je taj "Radio 021" funkcionisao?*

Dobro. Prvenstveno zbog grupe ljudi koja je okupljena kao i zbog takve sprovedene geometrije koja im je omogućila da imaju uređivačku politiku nezavisnu od lokalne politike, razvili su se u izuzetan, multietnički radio koji podržava toleranciju, radio na jezicima manjina – jedan pravi novosadski radio. Znači, svojim programom i dalje izražavaju oštru kritiku na račun onih koji upravljaju Novim Sadom, a to su moji drugari i prijatelji iz Demokratske stranke i iz Lige, i na centralnom nivou. Oštrina kritike se nije promenila zato što su nas u jednom vremenu podržavali kao opoziciju, a to jesu činili i to bespogovorno. Bili su na strani boraca protiv totalitarističkog režima, ali su zadržali notu profesionalizma i odgovornog novinarstva gde je tebi kao novinaru zadatak da činjenicama kritikuješ vlast, jer se vlast mora kontrolisati. U suprotnom, ona se razulari, bahati, itd. Tako da je "Radio 021" izuzetno slušan radio u Novom Sadu, radio koji je dobijao međunarodne nagrade i neprestano se menja. U trendu je.

- *U vezi Koalicije "Zajedno": Gde Vi vidite odgovornost, zašto se ta koalicija raspala?*

U podeljenoj odgovornosti kojom smo pokazali da nismo sposobni da čuvamo koaliciju koju gradimo. Sposobnost jedne političke stranke, a na tom temelju mi gradimo Demokratsku stranku takvom kakva je, jeste sposobnost da menja način upravljanja organizacijom, dakle u članstvu, da umemo da budemo privlačni članovima, da umemo da podelimo misiju u organizaciji i da to bude u političkoj i fizičkoj top formi stalno, jer je to sredstvo da se ostvari cilj. To je jedna osobina političke organizacije. Druga je da li ima sposobnost za pravljenje i očuvanje koalicija. I to koalicionim kapacitetom organizacije. Ako nemate jednu od ove dve osobine, vi ćete biti neuspešna politička organizacija pre ili kasnije, u Srbiji pogotovo. Srbija će uvek imati koalicione vlade, jer je u njoj takvo biračko telo. Demokratska stranka gradi i jednu i drugu osobinu, unapređujemo i jednu i drugu sposobnost. Koalicija "Zajedno" je dokazala tu sposobnost na lokalnom nivou. Bez obzira što nismo imali uspeha na saveznom nivou, sa nesrećnom okolnošću da je nosilac liste – guverner Avramović odustao dva dana pre izbora, što je bio ozbiljan udarac. Nismo uspeali da sačuvamo tu koaliciju u Beogradu i na centralnom nivou, ali u drugim gradovima Srbije da. Tako smo vežbali koalicioni kapacitet. Objektivnim okom istraživača ili istoričara, pokazće se da je koalicija "Zajedno" ispunila svoj politički zadatak. Neće svi biti srećni kada čuju da ja to tvrdim, ali to je objektivno tako. Mi smo imali pionirski zadatak da odlomimo komad vlasti od diktatora i da pokažemo da se može upravljati na drugačiji način, koliko god ti bio jad-

ni, mali deo poslova dat u ruke. Znači, jedan novi model političara i mislim da će koalicija “Zajedno” biti tako zabeležena kroz tih 40 gradova u kojima je upravljala.

- *Zašto se 5. oktobar 2000. godine nije desio ranije?*

Nije bilo zrelo da se desi ranije. To vam je prosto... On je logična posledica zahteva stanovništva u Srbiji i naše sposobnosti da odgovorimo na taj zahtev kao velika koalicija. On se nije mogao odigrati ranije upravo zbog ta dva razloga. Nije bilo jasno definisanog zahteva i mi nismo bili sposobni da kao opozicija odgovorimo, da slušamo ljude. 1999. godine, ustanovili smo formulu: visok procenat izlaznosti puta puna kontrola izbora = izborna pobeda. To se desilo posle godinu dana. To je i sada recept za svaku izbornu pobedu. Ako hoćete visok procenat izlaznosti, morate se obratiti tim ljudima. Zadatak svakog kandidata i političke stranke, a zato nisu uspeali predsednički izbori, jeste da motiviše svakog birača da dâ glas. Traženje glasa od podobnog čoveka je najkomplikovaniji i najlepší mogući proces između najmanje dvoje ljudi – političara i birača. Dođem kod vas i kažem vam: “Glasaj za mene i ja ću to uraditi. Časna reč!”, a vi kažete: “Dobro.” To je čudesan proces. Šta ja to probudim u vama da mi poverujete? Dakle, motivisanost birača – to je visoki procenat izlaznosti. To, na žalost, nisu uradili predsednički kandidati 2002. godine. Naprotiv, odbijali su sopstevno biračko telo. Puna kontrola izbora – morate imati političku stranku u fizičkoj i političkoj top formi. Ja moram imati 20.000 obučenih aktivista za 10.000 biračkih mesta u Srbiji stalno. Danas, sa treninzima koje ja sprovodim u stranci tromesečno da bi na dan izbora samo trebalo da se telefonira i kaže: “Ti ideš tamo, a ti tamo, a ti tamo...” i da oni svi znaju šta znači kontrolisati izborni proces. To smo uradili 2000., delimično smo uradili 1996. i sada smo spremni da to uradimo. To je snaga stranke. Dok to neimate, ne možete imati ni 5. oktobar.

- *Kako je bilo motivisati ljude da izađu na ulicu?*

Ili oni u vama vide ljude sposobne da im reše probleme ili to ne vide. Samo to. Ljudi u Srbiji su bili 10 godina ostavljeni sami sebi. Nismo imali državu koja bi brinula o nama. Mi smo narod koji je preživio. Ja imam 4 dece. Rodila sam ih ‘87, ‘89, ‘91. i ‘95. godine. Švercovala sam preko granice mleko u prahu, jer ga nije bilo ovde. Ali, to nisam radila iz besa, već zato što mi je to trebalo, a moja država ga nije imala u apotekama. Dakle, sva zla društva koja se menjaju, a koja Srbija ima korupcije, nepoverenje u institucije, siva ekonomija. Mi nismo u tome iz besa. Srbija je pristojna zemlja, zemlja pristojnih ljudi. Mi smo u tome zato što smo ostavljeni sami sebi. Zamislite bilo koju evropsku

zemlju. Nemačku, Austriju... Zamislite da se ujutru probudite, odete u banku i kažete: “Dobar dan! Je l’ imate para?” a oni kažu: “Nemamo. Dođite drugi dan.” Ili, otvorite vrata prodavnice, vidite da nema hleba, ulja, šećera. Vidite da nema benzinske pumpe, da ne dobijate platu i uz to sve vreme ceo svet više kako su Austrijanci loši momci. To je život ljudi u Srbiji tokom 10 godina. Jedini način da preživiš je da budeš deo sistema, da vodiš računa o svom zdravlju i zdravlju svoje najuže porodice. Nedostatak države kao nečega što treba da vodi računa o vama je jeziva stvar i ja to ne bih poželela nikome. Ali, posledica što smo imali političare koji su privatizovali političku volju i iz tog razloga bili potpuno nepovezani sa realnošću. Proces u kome narod mora toliko da se napati da bi se stvorila ta pozitivna energija 2000. godine, kod nas je trajao 10 godina. U stvari, manje. U većem delu biračkog tela, 1996. godine ste imali jasno iskazanu volju u 45 gradova koji imaju skoro dve trećine biračkog tela. To vam je politička volja. To što mi nismo mogli da zadržimo pozicije gde se vodi državna politika na tim izborima, to je drugo pitanje. Ali, platili smo stravičnu cenu kao narod, zato što to nismo mogli.

- *Zašto je koalicija “Zajedno” na lokalnom nivou mogla da pobedi, a na saveznom to nije uspeła?*

Na saveznim izborima 1996. godine, najveći udarac je bilo odustajanje Avramovića. Delom zbog izbornog sistema, a delom zbog viška glasova na Kosovu. To je dovelo do određenog broja opozicionih poslanika u saveznom parlamentu koji nije mogao da uradi ništa značajno u parlamentu. Za vreme bombardovanja, Vuk Drašković je bio u saveznoj vladi, pa je onda otpušten iz vlade. Ali, 1996. je bila uvod u 1997. godinu kada su održani republički izbori, dakle za ovaj parlament, koje smo mi bojkotovali kao stranka. Lično mislim da je to jedna od najboljih odluka koje je donela Demokratska stranka. Odluka o bojkotu izbora ‘97. godine, i predsedničkih i parlamentarnih. Zašto? Zato što ste time na najsnažniji mogući način poslali poruku da hoćete da raščistite stvari kada je u pitanju politika u Srbiji. To je bilo postavljanje granice: ili – ili! Naš bojkot je bio jer nećemo da učestvujemo u prividu parlamentarizovanj institucija jer to vodi ka uništavanju naroda i države. Zato je ta odluka bila vizionarska. U suštini se to i dogodilo. Našim neučešćem, našim bojkotom, u ovaj parlament su ušli SPS, radikali i SPO. Imali su izbor: ili SPS i radikali, ili SPS i SPO. Odabrali su SPS i radikale. To je bila očita smrt onoga što je u medijima bila politika SPS-a. Nije bilo kampanje kojom možete pokriti ogoljenost politike koja ne vodi računa o narodu, kao što je koalicija SPS-a i radikala. Meni je žao što je do toga moralo da dođe, ali mislim da nije bilo tog bojkota, da bi

se mrcvarenje političke scene nastavilo. Uvek bi bilo: “Pa, mogli su sa ovim poslanicima u koaliciju!” Ne, ovo je bilo isto, jasno kao dan! Ta koalicija je bila loša i po SPS i po radikale, ali je bila dobra po zemlju. Kao posledica toga, potpuno je otvoren put narodu.

- *Kada jedna politička stranka bojkotuje izbore, da li ona dovodi sebe u apsurdnu poziciju?*

Ne, jer postoji jasan razlog zašto to radite. U mojoj stranci, ta odluka je doneta nakon dobrih debata. Ali, bilo je jasno da morate pokazati i hrabrost te vrste ako hoćete da otreznete i one spolja i ove unutra. Šta se, u stvari, dešava u Srbiji? Zbog toga, mislim da je zaista odluka o bojkotu bila sjajna, da je to odluka koja je potpuno raščistila političku scenu u Srbiji i poslala poruku: “Ima nas koji smo spremni da istrpimo sve – političku sušu kao političke organizacije, poricanje sebe kao političke organizacije, birajući vođeni rečenicom da je to dobro za Srbiju. Ono što je dobro za Srbiju, mora biti dobro za Demokratsku stranku, a za Srbiju je dobro da se raščisti politička scena i da se radikali i SPS-ovci, koji su izbegavali stalno otvorenu koaliciju, nateraju na otvorenu koaliciju. I to se dogodilo! ‘97. i ‘98. godina su uvod u najveću krizu koja može da se otvori, nakon odbijanja Rambujea, a to je bombardovanje za koje i dalje mislim da je odgovornost podeljena.

- *Kako ste Vi lično doživeli 5. oktobar 2000. godine?*

Kao neko ko je bio na svom zadatku. Demokratska stranka je nosila organizaciju 5. oktobra i naš glavni zadatak je bio bezbednost ljudi. Naša briga je bila da ostvarimo tu bezbednost i da niko ne strada, ako može. Postoji u Novom Sadu jedan uvod u 5. oktobar. To je bio 27. ili 29. septembar, ili čak 3. oktobar, više ne pamtim datume. Kampanja, odnosno akcija kojom smo otvarali most u Novom Sadu. Nenad Čanak je predložio tu akciju, jer je postojala jedna ogromna potreba kod ljudi da osvoje nešto Miloševićevo. On je nama uzeo 10 najboljih godina života srednje generacije u Srbiji, deset godina koje ne možete da vratite, u kojima ste trebali da stvarate, da menjate svoje društvo, da zarađujete za svoju decu. Deset godina koje je oduzeo srednjoj generaciji je indukovalo jedan gnev u srednjoj generaciji i u mladima. Deca koja su rođena ‘80, ‘81, ‘82, a koja su imala 20 ili 18 godina 2000. godine, to su deca koja ne znaju ni za šta drugo osim za krvave izveštaje sa ratišta, medijskog odijuma prema Srbiji, zemlji u kojoj žive, flaše s benzinom na ulicama, nema vode i struje, nema grejanja, para, o putovanjima da ne govorim, strašne izbegličke priče. Oni su sa tim rasli – između svoje devete, osme ili sedme godine i svoje dvadesete. Postoji ogroman gnev, jer ti je on to oduzeo. Tvoje ljudsko pravo da imaš normalan život, a neki

tamo sedi i sve ti je to oduzeo, jer jedino što ume je da otvara krize i započinje sukobe. Kao logična posledica društvenog procesa je bilo da otmemo nešto njegovo. Most u Novom Sadu je most koji je važio za most koji će otvoriti Slobodan Milošević, i to je njegov most. Mi smo imali jednu kriznu situaciju.

Ja kao fizičar ne mogu da pustim 70.000 ljudi u Novom Sadu, koji su se skupili da pređu preko mosta, jer će neko poginuti. Sve mogu da dozvolim, ali da neko pogine, a da je to bila moja odgovornost – to ne može! Bilo je zaista krizno dva-tri sata, ali je sve dobro završeno. I 5. oktobar je bio to.

- *Da li su destruktivne mere DOS-a (paljenje zgrade Savezne skupštine, "krizni štabovi" i sl.) bili nužni?*

Paljenje Skupštine, koje je najzad bilo potpuno nepotrebno, predstavlja neodoljivu potrebu da se uzme nešto njegovo, da mu se nešto oduzme. Logično bi bilo da su spalili ovu zgradu, jer ovo je republička skupština, ali ona zgrada tamo je važna zato što je on predstavnik te Jugoslavije. To je psihološki odnos prema onome ko vas je pokrao. Inflacijom nas je pokrao, svojim saradnicima-mafijašima nas je pokrao, sankcijama nas je pokrao – život nam je pokrao. Nešto ste morali da mu oduzmete. I odatle ta dobra energija u ljudima. Kada se skupi 5.000 ljudi, onda neko može da pogine, može nešto da se desi. Ali, kada se skupi 300.000, 500.000 ljudi, sa jednom jedinom željom – da se stvar završi, nema šanse da neko pogine. To vam je isto entropija, mi smo to imali na papiru. Potrebno je da samo dovoljan broj ljudi dođe u Beograd, fizički su nam oni potrebni i ništa se loše neće desiti, to je fizički zakon.

To je bio 5. oktobar. Sve ostalo je, kao u svakoj istoriji, priča o tršenju iskrene energije ljudi i života koji su uloženi u velike društveno-istorijske promene. To je prelazna vlada posle 5. oktobra, koaliciona vlada na saveznom nivou. Mi smo izgubili izbore na saveznom nivou i mogli smo da biramo. Koštunica jeste proglašen predsednikom, ali za vladu ste mogli da birate – ili nećete učestvovati uopšte u vladi na saveznom nivou, a to je makar šta, što ne možete sebi da dozvolite, ili ćete imati manjinsku vladu, za koju neće niko da vam glasa, ili ćete u koaliciju sa SNP, crnogorskim partnerom SPS-a i opozicija u Crnoj Gori, ili ćete sa SPS-om u koaliciju. Činjenica da je najmanje loš izbor SNP, uz Koštuničinu volju da to sve može teorijski lagano jeste ono što je blokiralo proces promena koji je mogao ići mnogo brže da se iskoristio taj zamah energije kod ljudi. Prvo mislim na reformu vojske. To se nije dogodilo. Imali ste potpunu blokadu na saveznom nivou u liku predsednika i Savezne vlade i ogromnu odgovornost G17 plus koji nisu ništa uradili da se ta blokada otkloni. Niste imali reformu vojske, imali ste

predsednika koji se gadi Haškog suda, imali ste Generalštab koji neće da reformiše vojsku i svi su oni vladali teritorijom Srbije bez Kosova, jer Crna Gora nije htela da u tome učestvuje. I imali ste prelaznu vladu u kojoj su učestvovali radikali i SPO i mi – DS, i ne znam ko sve ne! I vanredne parlamentarne izbore, na koje u stvari niko nije računao, 23. decembra 2000. godine. I vi ste u suštini kao DOS, sastavljen od odgovornih političara, pre svega Demokratske stranke i Zorana Đinđića... Neka kaže ko šta hoće, ali sada smem da govorim o tome, jer je on na žalost mrtav – to je bila pre svega njegova vizija, ideja i kreacija. On nije dozvoljavao da se o tome govori dok je bio živ. Taj DOS je konstruisan da pokaže narodu poštovanje: “Čuli smo vas! Evo, radimo ono što tražite od nas!”, tj. da obori Miloševića bez krvi i ništa više. DOS je u decembru postao koalicija koja treba da preuzme upravljanje javnim poslovima za šta niko od nas nije bio spreman. Zašto? Deset godina smo svi mi u opoziciji imali jedan problem i on je bio personalizovan – zvao se Slobodan Milošević, jer je priroda njegove vlasti bila takva. Ništa drugo nije bilo problem. Apsolutno ništa! Svi su bili fokusirani na rešavanje tog problema. Kada smo se tog problema rešili u septembru 2000. godine, pobedom Vojislava Koštunice, onda je poput vulkana eruptirala lista problema koje ova zemlja ima – upropaštena ekonomija, korupcija, kriminal, socijalni zahtevi, ugroženo zdravlje stanovništva, neuređena zemlja, nedostatak elementarnih sredstava, nedostatak energije – beskonačna lista problema.

- *Znači li to da je lakše bilo ukloniti samog Miloševića nego stubove i mehanizme njegovog režima (vojsku, policiju, službe bezbednosti, vazalne medije, pravosuđe, itd.)?*

Celu prvu godinu – 2001. godine, mi smo proveli tako što niko od nas ujutru kad ustane nije znao šta će taj dan da uradi, već će sigurno naići neki problem koji će morati da rešavate, jer nema ko drugi! Ali mi smo navikli, mi u Demokratskoj stranci, da praviš svoje agende, odrediš svoje prioritete, da odrediš rok kada ćeš to rešiti, koliko to košta, ko će to da plati, ko učestvuje u rešavanju, ko te nadgleda da li si rešio – mi smo tako navikli u političkoj organizaciji, ali ja to tada nisam mogla, jer ne možete da uspostavljate prioritete kada vam se oni sami prave. Ta 2001. godina je bila najstrašnija, posebno zato što je DSS u martu te godine otkazao podršku i učešće u jedinstvenom bloku. U tom trenutku ste imali sve protiv sebe – imali ste listu problema, sabranu sa velikim očekivanjima građana od oktobarskih promena, imali ste nepouzdanog partnera u koaliciji, koji je pola godine bio i vlast i opozicija, imali ste savezni nivo sa nereformisanom vojskom, sa G17 plus koji nije hteo da šalje nepopularne poruke stanovništvu, jer su više mislili o popularnosti

nego o poslu kojim treba da se bave i o dobrim vezama koje treba da prave napolju, i imali ste Crnu Goru, koja nije znala da se snađe u takvoj situaciji, jer su za vreme oktobarskih promena praktično izgubili politiku. To je bila 2001. – godina koju ja ne bi pozelela nikome u politici, ali smo preživeli. 2002. godine smo praktično počeli da pravimo naše agende, bez DSS-a, ali smo rekli da ne možemo da rešavamo sve probleme istovremeno. DSS neće s nama – OK; vojsku ne možemo da reformišemo – OK; Miloševića smo izručili bez vojske – OK; saradnja sa Hagom – oni nas pritiskaju, pa nas ne pritiskaju, a ne vide šta se ovde dešava – OK. Šta je prioritet? Svakodnevni život građana. Znači, fokus je na ekonomske teme i uređivanje ekonomskih odnosa da bi ti ljudi bili rasterećeni bar dela briga oko preživljavanja. I, naravno, izgradnja institucija i ulazak u razgovore sa Crnogorcima da bi ih uvukli u integralnu gradnju te države. Odbijali smo da razne probleme rešavamo istovremeno, već jedan po jedan. I, tako smo nastavili da bi se, krajem prošle godine, nakon afera i silnih pritisaka, na žalost neuspelim izborima, završilo razdoblje sa DSS-om. To je velika manjkavost, ali šta da radimo! Za ovu godinu smo planirali pozitivnu kampanju za premijera Zorana Đinđića i promociju nečega što nikada nije bilo u Srbiji, a to je “Hajde da istaknemo listu pozitivnih stvari koje su se dogodile u Srbiji!” Nikada ne zaboravljajući negativne stvari i nedostatke! Ali, nije normalno... Ne postoji nijedna druga zemlja koja govori samo o svojim nedostacima, samo o svojim problemima, a ne ističe svoje pozitivne rezultate kojih ima – ne mogu nabrojati koliko ih ima i to su sve rezultati ovog naroda. To je bila Zoranova kampanja koju smo smislili, ali na žalost on je ubijen 12. marta, ali to ne menja stvar. Mi ćemo nastaviti da radimo ono za šta nas je on osposobio.

- *To je sad hipotetičko pitanje: Da li postoje stvari (do 5. oktobra), koje bi vi iz sadašnjeg ugla gledano, drugačije – bolje – uradili?*

Ne. Osim jedne možda, a to je pitanje mandata u ovoj skupštini. Mi smo na principu da ne sme biti zloupotrebe skupštine pravili odluke o oduzimanju mandata, jer su izbori bili proporcionalni, a na svakim proporcionalnim izborima stranke ili koalicije su vlasnici mandata. Time smo hteli da uvedemo princip da je funkcionisanje ove institucije podeljena odgovornost opozicije i vladajuće većine, koji postoji u svim zemljama. Na žalost, ovde nije tako. Ovde nemamo zrelost opozicije te vrste i dole u skupštinskoj sali najčešće imate upotrebu demokratskih sredstava koja je u stvari zloupotreba da bi se obesmisllilo građenje institucije. Mislim da je ta odluka o oduzimanju mandata bila dobra poruka javnosti. Potpuno svesni koliki je bio međunarodni pritisak da se to ne dogodi, mi smo taj međunarodni pritisak stavili na dugu listu loših

procena koje je međunarodna zajednica pravila o ovoj zemlji. Ali, mislim da bi bilo bolje da se taj princip uspostavimo. No, kako nije, teško je proceniti. Mislim da je u protekle dve i po godine, za sva rešenja tražen balans. Verovatno da ništa drugo ne bismo mogli da uradimo u datim okolnostima, jer za to smo osposobljavani. Znali smo da u upravljanju Srbijom možemo da biramo između dve loše odluke. Ne između dobre i loše ili, ne daj bože, između dve dobre. Samo između dve loše! I onda da procenjuješ koja je od njih dve manje loša, štagod bilo u pitanju – funkcionisanje institucija, donošenje zakona, izgradnja institucija, ekonomske reforme, reforme u bilo kojoj sferi života – uvek treba da biraš između dve loše odluke. Mislim da smo uvek, u svakom slučaju, birali manje lošu. Čak i da imam sva saznanja, ne bih menjala ništa, osim što bih na ovaj ili onaj način zaustavila metak koji je ubio Zorana. Ali, to već...

- *U kom smislu je međunarodna zajednica loše procenila stanje u Srbiji?*

Mislim da su nas procenjivali na osnovu vesti iz beogradskih krugova, što je uvek loše kada je Srbija u pitanju. Beogradski krug ili popularno rečeno turcizmom “čaršija”, čine nesumnjivo politički obavešteni ljudi, ali oni se nikada nisu bavili Srbijom, već su se više-manje bavili sobom. Ako se oslanjate na njihove informacije, onda dobijate događaj kao dokaz koliko su one nepouzidane. Mislim da u svim glavnim gradovima imate takav krug, koji pokušava da kreira javno mnjenje, pa time i politiku, ali u drugim glavnim gradovima to verovatno uspeva. U Srbiji to ne uspeva. I pošto ste se oslonili na informacije koje dolaze odatle, onda ste grubo rečeno spali samo na ogovaranje i na tračeve, a ne na prava merila o tome šta je to što hoće ljudi u Srbiji. A, oni su naš poslodavac, ti ljudi u Srbiji, oni su nam gazda i mi slušamo njih, a ne politički obaveštene krugove. To je razlika. Ja uvek čujem i svaka odluka se meri na osnovu procena šta je to što ljudi u Srbiji žele i šta je to što pričaju politički obavešteni, ali ako se ispusti ovo drugo, onda ste skloni da napravite lošu procenu. Mislim da se to raznim donosiocima odluka u svetu dešavalo u protekle dve i po godine. Ja sam to čak njima otvoreno govorila u želju da se to ne dogodi, ali ne вреди! Ako ste u politici navikli na jedan kanal komunikacija i ako taj kanal komunikacija za vas predstavlja izvor poverenja, bez obzira da li je medij, lično poznanstvo, krug ljudi, oslanjate se na to i na osnovu toga kreirate svoje odluke. To se pokazalo pogrešnim kada je Srbija u pitanju. Očigledno je da se na Srbiju vrši preveliki pritisak i da su pred nas stavljena prevelika očekivanja, a bez objektivne procene šta je to što možemo da uradimo za protekle dve i po godine. Ali, sami smo to proizveli. Bilo je

neodoljivo, kada su videli atmosferu Srbiji, da ovi spolja kažu: “Ma, ovi ljudi su sposobni za sve!”

• *Kako se Vaša partija finansirala do 5. oktobra?*

Mi imamo propis u stranci o obaveznoj članarini koja se odnosi procentualno na prihode i to je znatan deo sredstava. Mi smo u neku ruku akcionari. Znači, ako si izabran na stranačku funkciju, onda imaš deo obaveza da finansiraš taj deo organizacije. Imamo i deo koji je iz budžeta za finansiranje parlamentarnih stranaka. Mi smo bili parlamentarna stranka na lokalnom nivou i na pokrajinskom nivou. Naravno, imali smo donacije i one su zaista od onih ljudi koji su smatrali da moraju nešto da urade, jer nisu politički aktivisti, ali su želeli da daju svoj doprinos. Mi smo donacijom smatrali i kada vas neko snabde kafom u lokalnom odbori ili vas snabde hranom na izborni dan, ili vas snabde papirom za računar, odnosno štampač, ili za faks, ili vas snabde telefonom, i sl. To smo računali u donacije. U suštini se politika u Srbiji vodila sa jako malo novca, kada se uporede troškovi koje političke stranke imaju u normalnim zemljama. Ali, to je normalno u Srbiji je sve bilo jeftino. Na žalost, ljudski život bio je najjeftiniji. Za vreme inflacije ‘92-’93. godine, u vreme ratova, niste imali normalan odnos novca na tržištu. U tom opštem poremećaju, sa minimumom sredstava funkcionisale su sve političke stranke, pa i naša.

• *Kako je bilo raditi tokom NATO bombardovanja?*

Jezivo. Ja sam bila u Novom Sadu sve vreme. Živim na obali Dunava, oko 50 m daleko od starog Varadinskog mosta na drugom spratu jedne zgrade, u udobnom stanu. Imam veliku porodicu, udoban stan i mi smo bombardovanje proveli u stanu. Nas šestoro – suprug i ja, deca koja su tada, 1999. godine, imala 12, 10, 8 i 4 godine. Tolika su nam bila deca. Odbili smo da idemo u podrum. To je bilo pitanje elementarnog osećanja da, ipak, normalno živite, uprkos svemu. Da ne idemo da spavamo u nekakvom skloništu, već da se sakrijemo u svojoj kući. S obzirom da smo u blizini mosta, tri puta su nam polupani svi prozori na stanu i tri puta smo ih zastakljivali ponovo, jer je to pitanje držanja do sebe. Jednostavno, nećete da živite sa najlonom na prozoru, jer neke stvari nećete da radite.

Deca su bila najveći problem i najveća teškoća – njihov strah od zvuka sirene, od jezivog zvuka aviona, naročito noću i, naravno, eksplozija koje potresaju i kuću i sve nas. Novi Sad je praktično svakodnevno bombardovan. Za tih 78 dana, mislim da nije bombardovan 5 ili 7 dana. Ili rafinerija ili televizija ili jedan most ili drugi most ili treći most – to su ciljevi koji su gađani. Bilo je teško zbog toga što ste kao politički ak-

tivista bili sumnjivi onome što je bio režim. Bilo je teško i zbog sugrađana, jer nema načina da im objasnite da te bombe ne padaju po nama, već da je to zbog Slobodana Miloševića, jer te bombe su padale po nama i to ne može niko da promeni. Ja sam čak rekla da ću insistirati da upoznam kad-tad pilota koji je srušio Varadinski most, zato što, eto, želim da ga upoznam. Nemam nikakvih ružnih osećanja kada je on u pitanju. Hoću samo da ga pitam kako je to izgledalo, jer je Varadinski most bio za Novi Sad jedna dragocenost. Ne znam sa čime da vam uporedim – sa dragocenim mestima u Beču, možda čak sa nekim delom katedrale ili, čak, sa najlepšim mestom koje imate u gradu, sa ostrvcem na kojem Notr Dam u Parizu. To je bilo naše i to se nama raspalo pred očima, 1. aprila u 5h ujutru. Taj dan je bio strašan na keju, tu – ispred moje kuće. U toku dana je izašlo oko 30-40.000 ljudi u potpunoj tišini, u mimohodu pored ruševina mosta. To je situacija kada emocije možete da uhvatite noktima, a potpuna je tišina – niko ništa ne govori. Ljudske žrtve, koje su dosta grubo zvane “kolateralnim” u to vreme, isto tako su bile teško doživljavane. Bilo je teško nabavljati hranu. Bili smo bez vode i struje s vremena na vreme ili veći deo vremena. Deca, naravno, nisu išla u školu. Deca su, ponavljam, bila ključ. Da pokušamo da im objasnimo da ćemo mi to preživeti, da im ne zabranimo – da deo njihovog detinjstva budu flaša sa vodom, zvuci bombi i sirena, uplakani i prestrašeni ljudi, ali da probaju da to zadrže kao zdravo sećanje. Ne kao nešto što će ih poružniti kao ljude, već kao nešto što je sticaj okolnosti. Tako su rođeni – niti sam ja birala, niti su oni birali, ali je to deo njihovog sećanja. Ja nemam takvo sećanje iz detinjstva – moje detinjstvo je bilo bez ratova i sukoba, ali ja to nisam mogla njima da priuštim. Njihovo detinje sećanje je bombardovanje, ali smo se trudili da im pomognemo da to obrade dok se dešava. Našli smo jedan smešan mehanizam – u to vreme, bio je popularan film “Peti element”, sa Milom Jovović i Brus Vilisom. U jednoj sceni, ona pada kroz beskonačne visine tog grada i pokušava da objasni, kada je već pala, da je bilo “Big budabum!” Bombardovanje je za nas u kontaktima sa decom bilo “big budabum!” Jer, smatrali smo da oni u tom bombardovanju moraju biti sigurni u to da smo moj suprug i ja spremni i sposobni da ih zaštitimo. To je jedino bilo važno. To je bilo važno u svim porodicama u Srbiji. Šteta koja je napravljena bila je ogromna – i na nivou zagađenja, i na nivou uništenih objekata, i na nivou uništavanja ljudi. Mislim da ćemo se tek u nekom budućem vremenu vratiti tome šta je to bombardovanje značilo, na koji način je do njega došlo i kakve su sve posledice. Sada, još uvek ne!

(5. jun 2003, Beograd)

- Šta za Vas lično pet godine kasnije znači 5. oktobar – pogotovo u kontekstu moguće EU-integracije?

Peti oktobar je kreirao evropsku budućnost Srbije, podelio je Srbiju na one za koje je bio razočarenje i na nas za koje je bio praznik. Ostavio je vremena razočaranima da uvide da taj datum, da količina slobode osvojena toga dana, ne ugrožava nikog osim zločinaca i diktatora. Tog dana je objavljeno svetu da je završen jedan propao politički projekat zamišljen u nesaglasnosti sa vremenom, zamišljen autistično i bez nade na uspeh, ali plaćen strašno visokom cenom. Taj dan je mnoge destruktivne društvene procese u Srbiji zaustavio i učinio ih ireverzibilnim, učinio je da svaka ideja koja pokuša da ga poništi, udari u taj datum i bude odbačena u budućnost, promenjena i demokratizovana. Koliko je taj dan značajan vidi se i po broju onih koji su odmah pokušali da ga osporavaju ili tumače ne videći da ustvari pokušavaju da poreknu realnost. Meni lično, on je bio kruna desetogodišnjeg opozicionog rada, bio je dan kad se moglo početi raditi na korenitim promenama društva i države, kad se konačno moglo nadati pravom napretku Srbije. Danas, taj dan za mene ima isti značaj kao i pre pet godina i znam da će tek u budućnosti biti zaista prihvaćen kao društveni praznik, da će svest o pozitivnim posledicama petog oktobra rasti zajedno sa brzinom promena u Srbiji. Danas je već mnogima jasno da je peti oktobar svojevrsna civilizacijska granica za Srbiju koja, jednom pređena, može samo da vodi putem potpune modernizacije društva. Sličnost sa osnovnim principom EU-integracija, a to je činjenica da su one dobrovoljne, je ono što peti oktobar čini evropskim danom, jer se radilo o dobrovoljnom činu jednog društva kojim je ostvareno pravo na budućnost, pravo na evropsku, modernu budućnost Srbije.

Novi Sad, jun 2005.

Razgovor vodila
Silvia Nadjivan

Milomir Romanović, crteži

Ivan Đorđević
bivši aktivista pokreta “OTPOR”,
Beograd

VAPAJ OČAJNIH LJUDI

- *Ti si rekao da si išao na demonstracije 1991. godine?*

Da, samo sam tad bio dosta mali, išao sam sa sestrama, koje su bile studentkinje. U stvari, 1991. još nisu bile, ali su bile dosta aktivne i vodile su malog brata, a išao sam i sa roditeljima. Oni su me vodili. Tako da sam bio aktivan u tom smislu još od osnovne škole, da sam išao na demonstracije i uopšte. I kad sam upisao studije meni je prosto bilo najnormalnije da se upišem negde da budem aktivan, da budem više učesnik, da malo više učestvujem u donošenju nekih odluka, a ne da budem pasivan demonstrant. Tako sam osećao i tako je i bilo, mislim. Nikad se nisam pokajao što sam ušao u sve to, i jako mi znači što sam bio u svim tim odborima, gledajući protest iznutra. Bilo je to lepo iskustvo.

- *Tvoji roditelji su isto od početka demonstrirali?*

Jesu, jesu.

- *Da li su oni bili članovi neke političke stranke?*

Oni su bili članovi Građanskog saveza, ali pasivni. Znači, nikad nisu bili u tom smislu politički aktivni, nego su se svojevremeno samo učlanili, tada se to još zvalo, mislim, “Savez reformskih snaga”, pa je onda preimenovano u Građanski savez, valjda 91. ili 92., ne sećam se više. Učlanili su se u stranku iz uverenja, ali nisu bili aktivni. Bili su aktivni samo kao demonstranti, išli su na sve moguće demonstracije protiv vlasti od početka, a onda i mi deca sa njima zajedno.

- *Znači u kući je bila “opoziciona atmosfera”?*

Skroz, da. Od početka. Tako da nije bilo čudno da smo i mi takvi, u takvoj kući smo odrasli.

- *I tvoje sestre su studirale, pa krenule kao i ti?*

S tim što su one ranije krenule. Jedna je upisala fakultet ‘90, druga ‘92, čini mi se. Obe su bile aktivne onako i na demonstracijama i ‘91. i ‘92. Sve što je bilo: studentski protest i jedan i drugi. Ja sam tada bio još uvek u osnovnoj školi, ali sam išao sa njima. Vodile su me, sećam se,

bila je jedna velika šetnja, na Dedinje se išlo. To je jedna od prvih “šetnji” na Dedinje, kod Miloševića. Tada nas je blokirala milicija na Mostarskoj petlji, a mene su slikali za novine kao studenta, a ja sam bio u osnovnoj školi.

- *Kad je bio marš na Dedinje? ‘91?*

To je bilo u leto ‘92... To je bio jedan od prvih. Koliko znam, čak se nije išlo na Dedinje kao u šetnju. To je prvi put da se pokušalo da se ide na Dedinje i da smo bili blokirani. Kasnije je bilo mnogo pokušaja da se stigne da Dedinje, uglavnom neuspešnih.

- *Taj prvi put se ipak uspelo?*

Nije. Došli smo blizu, do Topčiderske zvezde, tamo su nas policajci blokirali. To je bilo, toga se sećam. Jedini uspešni odlazak na Dedinje je bio ‘97. Ali to je više bilo gerilski, nije bila obična šetnja, nego grupa koja je više onako radi zezanja uspela da se probije do Miloševićeve kuće, i to je onda proglašeno za veliki uspeh. Njih je bilo oko 30, tako nešto. I više su nervirali policiju, nego što su nešto hteli da rade.

- *Da li je protest bio više kao igra, kao protest 96/97. godine, gde je bilo velikih inscenacija?*

Pa nije. U stvari, tek 96/97. je taj karnevalski fazon krenuo. Ne znam, za mene je taj protest 96/97. bio “krik građanske klase” koja propada, neke srednje klase koja je propadala godinama, bila uništavana. U Srbiji 90-ih, kao i u svim takvim diktaturama, prvo propadne srednja klasa, ona relativno visoko obrazovana sa neakvim solidnim primanjima. Sve je to propalo, sve je to obezvređeno, diploma fakulteta, bilo kakav posao. I baš su se ti ljudi ‘96. pobunili. Zato je meni to bilo divno, zato što sam se osećao skroz na svome. Svi ti tadašnji protesti, uvek je bilo raznih ljudi i uvek je postojao zapravo politički konsenzus u smislu: OK, ovo je nužno zlo što ja protestujem zajedno sa tim ljudima, ali ja ne pripadam tu zajedno sa njima. Ja sam tu sa njima protiv Miloševića, ali kad Milošević padne jednog dana, ja ću da budem protiv njih. Ja sam sve vreme toga bio svestan. Recimo, meni uopšte nisu politički bili bliski SPO ili neki ljudi koji su bili članovi SPO-a. Oni su bili jako daleko od moje političke opcije, ali protestovali smo zajedno sa njima. Svih tih godina i na Vidovdanskom saboru i na raznim protestima od 9. marta 91. ‘96. je bilo drugačije. ‘96. nije bilo bitno kojoj stranci pripadaš, u stvari. I u tome je studentski protest bio lep... Nije bio u tom smislu politički profilisan, iako se pričalo da političke partije vrše uticaj. Taj uticaj, stvarno, realno nije bio jako veliki. Uglavnom se svodio samo na neku koordinaciju, da ne bi dolazilo do, besmislenih, otvorenih sukoba. Ali

su bila dva odvojena protesta. I političari su procenili u tom trenutku da za njih nije dobro da se petljaju direktno, da upravljaju tim protestom, nego da je bolje da ga puste, kad već nekako ide, da funkcioniše takav kakav je, nezavisan. Jer su shvatali da je to ta druga strana koja je njima potrebna, nekakav nezavisan glas, koji daje legitimitet čitavoj stvari, na neki način. I baš je taj protest bio stvarno pravi građanski protest. Meni je recimo bilo fenomenalno za Novu godinu kad sam video u ponoć kako neke dve porodice, ljudi srednjih godina, sa kristalnim čašama i šampanjcem nazdravljaju nasred ulice. I to je bilo baš lepo. Nije bilo kao do tada, gde su svi ti protesti uvek nosili nekakvu negativnu energiju. Ovde je osnovna poruka bila pozitivna. Osnovna poruka je bila: Ne možeš nam ništa, Miloševiću. Ne možeš nam ubiti duh, mi imamo duha i uvek ćemo ga imati više od tebe. I možeš da radiš šta hoćeš, mi ćemo da preživimo i da te pobedimo. I to je svima nama bilo u glavi. I ta vrsta specifične ironije, na svaki potez vlasti se odgovaralo nekim ironičnim porukama, parolama, transparentima. Svako je imao mogućnost da se izrazi na taj način i to je bilo lepo. Bila je gomila transparenta u kolonama i svako je pisao šta je hteo. I tu je bilo svega – od gluposti, budalaština, do stvarno fenomenalnih, jako, jako duhovitih poruka. Posle su objavljene i dve knjige sa tim. Buka u modi, jedan i dva... To je zbirka parola sa protesta, koja je skroz dobra. Uglavnom, ima i objašnjenja šta koja znači, zato što ima nekih parola koje su prilično nerazumljive ako se ne zna kontekst. U stvari, ironijom se odgovaralo na silu... U početku su bile dozvoljene šetnje, onda posle nekog vremena su šetnje bile zabranjene i moglo je da se šeta samo Knez Mihailovom i sve vreme su bili kordoni i slično. Ali na tu silu nikad nije odgovoreno silom. Nikad nije bilo pokušaja da demonstranti krenu da se biju sa policijom, nego su uvek odgovarali “gandijevski”, kako bi se reklo, znači mirno. I to je, recimo, čuvena studentska akcija “kordonom protiv kordona”, koja je sedam dana trajala i koja je bila užasno naporna... Ljudi koji su organizovali su padali u nesvest od umora i od muke, jer se nije znalo koliko dugo to može tako da ide. A prosto opsluživati i održavati permanentan protest koji traje 24 sata, gde su ljudi umorni, gladni, žedni, i gde to sve treba pokriti na neki način, bilo je jako teško... Ali je bilo nekako – pokazivalo je simbolički šta mi radimo, jer nećemo da se sklonimo, a nećemo da se bijemo. Znači, hoćemo mirno, i tačno to je bila simbolika. Znači, sklonićeš se, Miloševiću, ali nećemo te silom rušiti – i to se na kraju pokazalo kao nemoguće, 5. oktobar je bio nešto skroz drugo. Mada sam ja ubeđen i tvrdim da bez 96. i 97. ne bi bilo 5. oktobra niti ičega posle. Prosto, tu se pokazalo da se može – to jeste bila pobjeda. Bez obzira što Milošević nije pao, bila je pobjeda, jer je narod, znači građani i studenti koji su bili na ulici, uradio svoj deo posla.

Oni su omogućili svojom prisutnošću da se priznaju rezultati tih lokalnih izbora. A sad posle što nije postojala politička volja da se dotuče Milošević na izborima, što su se posvađali Drašković, Đinđić i Vesna Pešić, što se raspala koalicija "Zajedno", to već nije bila stvar građana, niti birača. Birači su bili spremni da izađu na izbore, ali nije postojao politički konsenzus među ovim vodećim opozicionim partijama koji bi prosto zadao onaj konačni udarac. Tako da to jeste bila pobeda bez greške. Kad me neko pita da li mislim da je propao taj protest, ja uvek kažem: Kako propao? Nije propao. Mi smo dobili ono što smo hteli. Svaki naš zahtev je bio ispunjen... Znači, ono što smo tražili to smo i dobili. A sad šta je bilo posle, to stvarno nije bilo na nama. Mi nismo mogli da uradimo ništa više od onog što smo uradili. Tako da je to bila prva prava pobeda, prvi put da je Milošević bio sateran do te mere u ćošak, posle 9. marta. On je to 9. marta 91. verovatno bio – tada još nije imao izgrađen mehanizam vlasti, još uvek se klimao, nije bio tako jak kao što je bio jak posle. Znači, prva prava pobeda, gde je on morao da prizna da je krao izbore i da donosi taj specijalni zakon. Samo je bila jedna odstupnica njemu – da prizna da je to krađa.

- *Ti si bio već 96/97. u organizaciji studentskog protesta?*

Da.

- *I čim si se upisao na fakultet, ti si odmah prešao u organizaciju?*

Jeste. U stvari, ja sam upisao fakultet, krenuo na fakultet u oktobru, a već krajem novembra je krenuo protest i ja sam, slučajno, upao u organizaciju... Bio je sastanak studenata moje katedre za antropologiju na Filozofskom fakultetu, i pričalo se da neko treba da bude delegat u protestnom odboru Filozofskog fakulteta. Niko nije hteo. I onda sam rekao: E, ja ću. Svi su bili dosta zbunjeni, niko me nije znao, ja sam bio mali student prve godine, tek mesec dana, niti sam znao šta znači studirati, a već sam se trpao u neki protest. I onda su oni rekli: Ajde, dobro, ako hoćeš, idi. Ja sam rekao: Važi. I tako sam ušao u organizacioni odbor protesta na Filozofskom, koji je u prvo vreme funkcionisao prilično čudno. Nije se baš znalo ko šta radi, šta se tu zbiva, pošto je većina ljudi bila bez ikakvog prethodnog političkog iskustva, organizacionog iskustva u tom smislu. Svi su u tu priču upali iz ideala, bez nekakve prethodne obuke ili iskustva na tom polju. Pa se onda vremenom malo profilisala stvar. Menjali su se neki ljudi, došli su neki novi, stvar je krenula da funkcioniše. Prosto, mi smo navikli jedni na druge, počeli smo da radimo kao tim, uspostavili dobre kontakte sa tadašnjim upravnikom tog fakulteta da bismo mogli da držimo fakultet otvoren 24 sata dnevno. Organizovali smo i službu obezbeđenja, koja je dosta ozbiljno funkcionisala.

nisala, radila na vratima. Niko nije mogao da uđe bez indeksa, recimo. Proveravana su dokumenta, nije moglo da dođe ni do kakvih provokacija, grešaka unutar same zgrade. I druge službe profunkcionisale su vrlo brzo, recimo takozvana logistika ili ono što smo mi zvali “kuhinja”. To su bile devojke koje su se brinule o hrani i piću, o snabdevanju ljudi koji su radili na fakultetu. Hrana se skupljala uglavnom od donacija građana. Ko je šta mogao da donese, od bakica koje su donosile kolače pa do vlasnika radnji, poput vlasnika jedne prodavnice u Obrenovcu. Nje ga posebno pamtim, on je bio stvarno fascinantan. On nam je donosio sve. Znači, on je u Obrenovcu sve pakovao u svoj auto i donosio nam, od pečenog praseta do, ne znam, sokova, kafe, keksa. On je stalno dolazio. Nama je bilo neprijatno već. A on kao: Samo vi deco ovde radite, nije problem, doneću vam šta god vam treba. I tako su potpuno privatni donatori održavali stvar da opstaje. Posle smo i mi postali bolje organizovani – postojao je novac, aranžman za, recimo, ručak, plati se neka malo povoljnija cena u nekom restoranu i dobije se neka količina bečkih šnici za ljude koji rade. Ali je u stvari sve funkcionisalo na dobroj volji građana, što je baš bilo neverovatno. Imali smo i pres-službu, ta služba je vodila računa o stranim novinarima koji su dolazili – non-stop se neko motao po fakultetu, pa su onda oni organizovali njihovo šetanje, sprovođenje, razgovore, šta god bi trebalo novinarima. Objavljivani je i takozvani “Protest Tribune”, to je bio protestni bilten našeg fakulteta. Onda je bila služba koja je vodila računa o događajima društvenog tipa unutar fakulteta: o tribinama, predavanjima, projekcijama filmova i dovođenjima raznih ljudi, glumaca... U amfiteatru smo uglavnom pravili programe i to je služilo za prosto održavanje nekakve atmosfere na fakultetu kad se ne dešava ništa na platou, znači kad nema šetnje, kad nema okupljanja, da ljudi naviknu da budu tu, prosto da protest izgleda da traje, da traje stalno. Imali smo i računarski centar.

- *Računarski centar je bio od početka tamo ili ste ga vi postavili?*

Bilo je više centara. Pravi računarski centar – pola na Elektrotehničkom fakultetu, pola na Matematičkom, i tu su radili pravi programeri, oni su održavali web site protesta, a mi smo imali svoj lokalni centar, koji je služio za korespondenciju sa svetom, e-mailovi i ostalo, i prosto za potrebe štampanja i gomilu drugih stvari što je već trebalo. Neophodno je za svaku organizaciju da ima kompjutere i štampač. I onda su to oni radili, u sobi sa brojem 666. Kancelarija 666... na Filozofskom.

- *Ta podrška građana je bila odmah od početka, ili...?*

Pa vrlo brzo je krenula, već polovinom decembra smo mi imali, što se kaže, u magacinu viška sveg. Najveća podrška bila je tokom akci-

je “kordon protiv kordona”. Tad je kulminiralo sve. Znači građani su donosili toliko da mi stvarno nismo mogli da primimo sve...

• *Kako ste se kasnije finansirali? Da li ste dobijali pare od opozicionih partija ili drugih donatora?*

Taj novac koji je dolazio, njega nije bilo mnogo. Opozicione partije, ako su i nešto davale, to je uglavnom bila, recimo, mogućnost da se besplatno štampaju leci u štamparijama, ali ne i direktno novac. Novac, ako je nešto dolazilo, uglavnom je bio od firmi koje su želele da nas podrže. Tada finansiranje od stranaca još nije bilo razvijeno kao institucija. Bilo je nekog novca od donatora, od fondacija koje su podržavale tu stvar, ali nikad u stvari nije bilo mnogo novca u optičaju. Recimo, u odnosu na ono što je OTPOR kasnije dobijao to su bile smešne pare. Ni pedeseti deo para nije u protest ušao koliko je samo ušao u OTPOR pred kraj... OTPOR je isključivo finansiran, koliko ja znam, od donacija i fondacija iz inostranstva. Mada to nikad nije bila zvanična priča, ali to je to. Mislim to, prosto, svi znaju. To je i objavljivano u člancima posle 5. oktobra, i dosta ozbiljni novinari su to pisali... Mislim da to više nije ni važno faktički, odakle su te pare stizale. Onda je bilo bitno, da se ne bi govorilo u režimskim medijima da su strani plaćenici i domaći izdajnici.

• *Da li je na fakultetu tih meseci bio business as usual, znači da li je bilo i predavanja, ili je bio isključivo protest?*

Isključivo protest. Nastava je prekinuta veoma brzo, posle 3 dana protesta nastave na fakultetu više nije bilo. I čak i oni koji su hteli da idu na nastavu prosto više nisu mogli, ni profesori nisu hteli da drže predavanja... Profesori su dolazili onako. Nije bilo predavanja, znači fakultet je bio zatvoren u tom smislu. Fakultet je bio ostavljen nama, uprava je dolazila zato što je morala da dolazi. Oni su komunicirali sa nama, mi smo to zapravo zajedno organizovali. Mi smo gledali da što više koordiniramo akcije pošto su oni nama izlazili u susret. Dekan i prodekan i uopšte uprava fakulteta i mi smo onda hteli prosto da budemo korektni, da sarađujemo sa njima, da prosto ljudi znaju šta se dešava, jer ipak je to fakultet, nije to neka šupa. I mi smo svi morali da vodimo računa da to ostane na nekom nivou, da se ne prave žurke, da se ne lomi, ne krši – prosto, mi smo to shvatili kao nekakav posao. Ja sam provodio na fakultetu od ujutru do uveče svaki dan, nije bilo vikenda niti mnogo slobodnog vremena. Čak smo ponekad i spavali na fakultetu – tako da je to bilo ozbiljno zaposlenje, kako bi se reklo, doduše volontersko.

• *Filozofski fakultet je protestovao, ali nisu svi fakulteti?*

Da, tako je bilo, s tim što je većina fakulteta bila u štrajku, samo što za neke fakultete prosto nije bilo potrebe da se na njima nešto dešava, jer su bili daleko od centra grada. Zašto bi se na Fakultetu političkih nauka bilo šta dešavalo, kad je 5 kilometara udaljen od centra, a niko nema potrebe tamo da ide. Nego je bilo bitno da budu zatvoreni, znači da nema nikakve nastave i da budu stalno otvoreni samo Filozofski i Prirodno-matematički, koji su u samom centru. Bilo je bitno iz organizacionih i iz simboličkih razloga. Jer kad neko dođe da protestuje, treba da vidi da se zaista protestuje i da ti fakulteti ne rade, nema nastave, znači zaista je blokada i štrajk i protest, a sa druge strane, da imaju barem gde da popiju vode ili da sednu negde kad su umorni, da dobiju sok, kafu šta god, da se osećaju nekako normalno, da nisu potpuno sami, nego da postoji neka organizacija koja kao vodi računa o svemu. I to je dosta dobro funkcionisalo. Protest je u stvari spolja izgledao besprekorno, kao jedna dobro uhodana mašina, koja radi bez greške, ali iznutra to je delovalo mnogo drugačije. Jer izgledalo je stihijski, to su bile beskonačne svađe i rasprave. Na sednicama glavnog odbora bilo je dosta frke – recimo kad je jedan dečko, koji je sada u Americi, molekularni biolog inače, udario Čedu Jovanovića. Zveknuo ga je u glavu pesnicom i Čeda je imao šljivu ispod oka... To je bilo na sednici glavnog odbora, pošto je u glavnom odboru bilo po dva predstavnika od svakog fakulteta, i to je bilo kao vrhovno telo. Pošto je bio princip, mi smo preuzeli taj princip po uzoru na funkcionisanje većine takvih tela, da glavni odbor funkcionise kao “zakonodavno telo”, a inicijativni odbor kao izvršni odbor, klasičan, koji je bio operativan. Glavni odbor je donosio političke odluke, i tako. E, na toj jednoj sednici glavnog odbora nešto je bilo, svi su bili nervozni, pa je došlo do tog incidenta, gde je nesretni Čeda nastradao od tog Viktora.

- *Postojao je zakon po kome je taj odbor funkcionisao?*

Ne, nikad toga nije bilo. Glavni odbor je bio telo protesta, u okviru protesta je bila hijerarhija koja je napravljena fiktivno, ali nije bilo nikakvih “zakonskih” akata. Ma za vreme Miloševića nikad ni jedan zakon u tom smislu nije poštovan – nijedna studentska organizacija nije bila legalna u tom zakonskom smislu. Milošević prosto nikad nije dozvoljavao da postoji ni jedna studentska organizacija, osim njegovog režimskog Saveza studenata... A mi smo imali i Studentsku uniju i Studentsku federaciju i svaka organizacija je bila registrovana kao udruženje građana, ali legalno, kao studentska organizacija, nije postojala nijedna, nego je bila registrovana kao klasična nevladina organizacija.

- *I to je sve formirano novembra 96. godine, za vreme protesta?*

Da, ti odbori, odnosno ta tela protesta su formirani u novembru i trajala su kao takva, kao tela protesta, dok se nije završio protest, do početka marta. Pošto je studentski protest trajao nešto duže zato što su bili zahtevi i da se smeni rektor... i kako je već išlo, pa smo mi imali još dve nedelje ekstra zabave. E onda kad se završio protest, onda je trebalo da zaživi ideja o studentskom parlamentu i stvarno je zaživela. Dva saziva studentskog parlamenta su postojala, koji su bili klasični parlament, znači, izbori na fakultetu, gde studenti učestvuju, studentske organizacije, i onda su bile kvote, znači svaki fakultet je imao određeni broj mesta. I onda izabrani predstavnici čine parlament. Ali taj parlament nije nikad bio zakonski regulisan i nikad nije imao takve ingerencije kakve bi trebalo da ima, pa kad se smeni vlast da to zaživi. Nažalost, posle drugog saziva parlamenta više nije bilo – i obesmišljen je. Jer taj metod borbe kroz takvu vrstu studentskog organizovanja se pokazao kao nedelotvoran. I tad je OTPOR postao jedini vid, onako, dobar profil za borbu. I sve studentske organizacije su u tom trenutku shvatile da je OTPOR ono šta treba da bude podržano i prosto su koordinisale svoje akcije sa OTPOROM, prosto pomagale OTPORU, radilo se zajedno faktički. Postao je kao jedan jedinstveni front svih demokratskih studentskih organizacija na sceni, koji je imao jedan jedini cilj. A na drugoj strani postojala je autonomija, čime se studentske organizacije bave: uslovi studiranja, krediti, stipendije i ostalo, ali to je bio onako jedan segment delovanja, a drugi, politički segment je bio ujedinjenje. Uvek smo radili zajedno sa OTPOROM, ali to je bilo već kasnije, to je već bilo i '99. i 2000. Druga situacija skroz. U stvari, '98 je bila ključna godina za nastanak OTPORA i '98. je bila ključna godina za shvatanje da je metod borbe koji je '96/'97. godina donela prestao da bude adekvatan, zato što smo mi napravili protest protiv Zakona o Univerzitetu. Protest je bio jako dobro organizovan, znači sve je funkcionisalo savršeno, sve je bilo onako u organizacionom smislu perfektno, ali nismo ništa mogli da uradimo. Nije bilo dovoljno ljudi, sve je rastureno, trajalo je dve nedelje i ugasilo se samo od sebe. I tad su ljudi shvatili prosto da tako dalje ne ide, sa tim načinom borbe, koji smo mi pokušali, i da treba nešto drugo. I tad je nastao OTPOR. U stvari, ljudi koji su bili razočarani prosto su shvatili da rade, rade, rade, a da nema rezultata, i da nešto mora se promeniti. I onda je nastao OTPOR kao nekakva vrsta gerilske organizacije. Prvo je OTPOR i bio tako zamišljen, da bude "urbana gerila", tajne akcije i sve ostalo. Ali dobro, posle se već etablirao i postao ozbiljna organizacija.

- *Pošto si rekao da je bio i jedan odbor za novinare, da li su od početka bili dobri kontakti sa novinarima?*

Pa da, prilično dobri, s tim što je početak protesta sam bio vrlo neprimijećen u medijima. Dobro, državni mediji su ga prilično ignorisali i kad su ga spominjali. Bolje da nisu. Krštavali su nas “fašisti” i slično. “Naša borba”, “Blic”, znači nezavisni mediji, oni su pokrivali vrlo korektno od početka. I sa njima smo imali vrlo dobru saradnju. Prosto kontakt nezavisnih medija i opozicionih grupacija uvek je bio jako korektan, pošto smo mi svi bili na neki način na istom zadatku, i to je tako bilo godinama. Jako retko je dolazilo do neke kolizije. A strani mediji su dosta kasno primetili da se nešto dešava i to prepoznali – čak je bilo na samom početku protesta i nekih dosta negativnih tekstova o protestu. Nemoj da me držiš sto posto za reč, ali mislim da je Chris Hedges iz “New York Timesa” prilično nacrnio protest i demonstrante je nazvao nacionalističkim i slično. Tako nešto, naravno, nije bila istina. Dobro je bilo što je oko protesta napravljen dosta dobar politički konsenzus. Ljudi su zaista imali oko čega da se ujedine, i ujedinjenje je uvek bilo iskreno. Znači, to je ono, što bi se reklo, razlike su bile u stvari afirmativne, bilo je dobro da se razlikujemo. Bilo je dobro da ja imam levo političko uverenje, a da moj kolega ima desno, ali da se mi, prosto, oko toga ne svađamo i ne sporimo ko je levičar ko je desničar, šta ja mislim o tome i onome. Ali smo se ujedinili i imamo vrlo jasan politički konsenzus, gde se tačno zna dokle možemo zajedno, a odakle ne možemo. I to je bilo ujedinjenje na zdravim osnovama, što bi se reklo, bar ja tako mislim. Kao što je i DOS bio posle ujedinjen na istim tim osnovama. Znači baš zbog te crte, da je bilo tih različitih profila, percipirali su stranci protest na početku kao nacionalistički, što on definitivno nije bio. Svakako, postojala je neka ikonografija koja je vukla malo na tradiciju, ali to nije bilo nacionalistički, nego je prosto bilo utemeljeno, kao što je himna Svetom Savi koja je svirana svaki dan. Ali himna Svetog Save je himna koja je školska, znači himna učenika i studenata, samo što to neko nije znao. I stranac koji čuje himnu Svetog Save odmah misli: aha, znači nacionalizam, što je potpuno pogrešna percepcija. Mislim, Sveti Sava je potpuno nešto drugo i uopšte ne mora da se čita u nacionalističkom ključu nego u tradiciji koja je najnormalnija i na koju svaki narod ima pravo. To ne može nikome da se ospori da ima i svoje svece i svoje kulturne heroje i ostalo. Mislim da je to normalno. Ali vrlo brzo posle toga je krenula potpuno druga slika da se širi, afirmativna skroz, i stvarno je bila gomila stranih novinara. I sa njima je bila odlična saradnja.

- *Mogu da zamislim da su i stranci protest shvatili kao karneval.*

Da. Oni jesu. Pa to i jeste bilo – ono što ih je uvek zanimalo, to je bila ta karnevalska atmosfera, ono zezanje, još sa bubnjarima, đuskanje, skakanje, ona gomila transparenata, ljudi dobro raspoloženi. Ali sa

druge strane, jedna ozbiljna politička situacija, u kojoj ti imaš posla sa jednom ozbiljnom diktaturom. Znači, nešto što je više nego ozbiljno. Oni nikad nisu mogli da povežu kako sad mi tako lepo raspoloženi, a nešto se kao bunimo. Malo je trebalo vremena da se provede i malo razgovora i da se shvati šta se tu upravo dešava i kako to izgleda. To je upravo bila mala svetkovina, ali sa ozbiljnim i jasno artikulisanim političkim stavovima, na neki način. Baš zbog toga što je politički stav bio tako jasno artikulisan, moglo je da se desi da se pravi od svega i karneval i sve ostalo. Nije postavljano pitanje o tome šta hoćeš. Oko onoga šta se tražilo, oko ciljeva nije bilo ni u jednom trenutku nekog razmišljanja. Niti se neko pitanje postavljao da li je to u redu ili nije. Tako da je moglo sve da se nadograđuje na jednoj zdravoj političkoj bazi, da se gradi nadgradnja, što bi rekao Marks.

• *Šta si ti konkretno radio, u vezi sa organizacijom itd.?*

Naš posao je bio da faktički upravljamo Filozofskim fakultetom. To je značilo kompletnu organizaciju, bilo nas je deset u tom organizacionom odboru. To je bilo u toj hijerarhiji kao neko telo, nešto što bi se moglo, recimo, nazvati "lokalna samouprava". Znači, na samom fakultetu organizacija koja delegira svoje članove u glavni odbor, i u inicijativni odbor. E taj organizacioni odbor je bio najveći posao koji smo mi obavljali, najbitniji. Radili smo operativne stvari, brinuli smo se da se dobavi hrana, da obezbeđenje funkcioniše kako treba, da ako ima neki problem da to organizujemo. Drugo, s obzirom na to da se sve dešavalo na platou, koji je ispred našeg fakulteta, mi smo morali da imamo konstantno opsluživanje toga što se dešava na platou, i ozvučenje i razne druge stvari. Ne znam, da dođu govornici, da sednu da se odmore i popiju kafu, da primimo ljude koji dolaze, ako ih je bilo mnogo. Prosto operativni problemi, svakodnevnici, koji se javljaju, plus planiranje strategije šta Filozofski fakultet želi, traži, pošto smo mi imali dosta veliku specifičnu težinu, političku, u samom protestu, jer smo mi bili jako bitni, fakultet bez koga se nije moglo bio je Filozofski. I onda smo prosto imali takvu težinu u donošenju odluka na nekakvoj višoj instanci, odnosno u glavnom odboru, jer ako bi se mi protiv nečeg pobunili, znalo se – ako se mi nešto pobunimo, neće nikako dobro biti za protest. I onda smo uvek imali tu mogućnost – čak i malo ucenjivanja – da kažemo: Aha, nećete kako mi hoćemo, e onda nećemo mi da radimo. I onda svi u frku i u paniku. Nije baš bilo tako, ali imali smo moć, jer je na našim leđima funkcionisao jako veliki deo svega što se zbivalo. I to je bila osnovna stvar. Mislim, imali smo i kriznih situacija, ozbiljnih, na fakultetu, kad je jedan dečko hteo da se digno u vazduh kašikarom. A nismo smeli policiju da zovemo, ni slučajno, i onda smo morali to sami da rešavamo. To

je baš bilo grozno. Bilo je momenata koji su baš bili neprijatni. Imali smo – i to je bila super služba – to sam zaboravio da spomenem, službu za propagandu. Oni su pravili transparente, slikali, crtali, oni su bili odlični, jako kreativna ekipa, baš su bili odlični. Na to smo bili baš ponosni. Uglavnom tu nisu svi bili sa našeg fakulteta, ali ih je bilo i sa našeg fakulteta, ali smo imali ljude, na primer jedan dečko, koji sad radi u firmi “Saatchi&Saatchi”, vrhunski dizajner, on je bio jedan od glavnih. Znači taj organizacioni odbor je bio klasična operativa, ono da se brine da sve funkcioniše kako treba, baš kao “lokalna samouprava” u opštini. To je to bilo. I tu smo bili dosta demokratski ustrojjeni, zato što smo bili predstavnici studenata, imali smo povremene sastanke studenata, svako je svoju grupu sazivao, gde je stavljao sopstveni rad na probu, znači na glasanje, da se vidi da li je dobro radio ili nije, i ako nije, onda je bivao smenjen. I dolazilo je do smena u tom smislu. Studenti su bili prilično brutalni u poštovanju demokratskih institucija. Bez problema su smenjivali ako nisu bili zadovoljni. A mi smo to poštovali, nije bilo greške. Baš smo se i mi trudili da promovišemo ono što smo Miloševiću zamerali, nismo hteli njegove greške da ponavljamo i da pravimo diktaturu. Iako je to nekad bilo prilično naporno i bolno, kao i svaka demokratija, ponekad muči čoveka, što daje utisak da usporava – ali ipak je najbolje, tera čoveka da razmišlja i da stalno preispituje.

- *Zašto su se strani mediji – po tvom mišljenju – uključili tek u decembru 96. godine?*

Pa to je bilo postepeno. Nije ništa bilo tako spektakularno, u stvari nijedan spektakularan događaj do onog čuvenog kontra-mitinga Miloševića nije se desio u samom protestu. Protest je prosto rastao i rastao. I mislim da je to što je donelo, što je podstaklo interesovanje, bilo to što je protest počeo da traje jako dugo i što je velik broj ljudi krenuo da se okuplja. I onda su ljudi počeli da shvataju kao: Ovde se nešto dešava, ajde da vidimo šta se dešava. Pa su počeli da dolaze. Ali stvarno je bio postepen proces. E onda kad je bio kontra-miting i kad je bila Nova godina i kad je bila Srpska nova godina, to su bili stvarno spektakli, u medijskom smislu. Kontra-miting je bio onako baš jako gadan dan, zato što je moglo da dođe – i došlo je – do krvoprolića. Tad je jedan SPS-ovac ubio jednog čoveka iz čistog mira na ulici – izvadio je pištolj. Ali moglo je da bude mnogo gore. Tu je bio takav naboj i takva količina negativne energije da sam se ja plašio da će rat da izbije. Znači stvarno je bilo baš teško i grozno. Ali kad je prošlo, svi smo Bogu zahvaljivali da je prošlo bez mnogo krvavih posledica. A Nova godina je već bila druga stvar. To je bio onako karneval par excellence, to je bilo neverovatno, ta masa ljudi, mislim da se nikad više nije ponovila. Pojavilo se

5. oktobra toliko sveta opet. Mada mislim da je na Srpskoj novoj godini bilo čak i više ljudi na ulici nego 5. oktobra. To je bila neverovatna masa ljudi, znači prepun grad, toliko prepun da – ne znam, gledao sam posle fotografije slikane iz ptičije perspektive – ja to stvarno ne mogu da zamislim, milion ljudi izađe na ulicu, to je stvarno užas, koliko ljudi... Pola grada izašlo napolje te noći i za Novu godinu, i za Srpsku još više, i bilo je baš lepo. To je meni jedna od lepših Novih godina u životu. Inače ne volim Novu godinu.

• *Po atmosferi ili...?*

Atmosfera je bila super. Baš je bila dobra atmosfera. U toj masi ljudi neverovatno mali broj je bio ono što se očekuje da bude u tolikoj masi – gomila pijanih – nije ih bilo uopšte. Procentualno, jako malo ih je bilo. Ja sam mislio da će nama biti tragično na fakultetu, da ćemo propasti potpuno za te Nove godine od pijanih i ostalih. Međutim jedino su neki klinci malo preterali. Popili su flašu viskija za pola sata i otrovali se. Inače ništa, normalno, novogodišnja karnevalska atmosfera, ali bez ikakve tenzije, neke negativne... To je neverovatno bilo, da u toj masi, koja uvek izaziva neku malo količinu i negativne energije i kad uvek imaš neku malu dozu nekakvog straha kad si u takvoj velikoj gužvi, toga ovde nije bilo. Za mene najbolji primer toga je bila čuvena svetosavska litija, kad je završen kordon. Pomoću te litije taj kordon, u toj velikoj akciji “kordon protiv kordona”, bio je probijen, zato što je patrijarh odlučio da vodi litiju, i to baš tu gde su bili studenti. To je bio dogovor takav i policija se sklonila. Nisu mogli ipak – kad je patrijarh izašao – da drže kordon. I to je bilo divno. Bilo je rano ujutro, išlo se ka Hramu svetog Save – i takva tišina. Potpuno neverovatno, znači ogromna reka ljudi koja teče kroz ulice rano ujutro i mrtva tišina. Znači svi idu, toliko je bilo svečano, neverovatno. To su bili momenti kada čovek prosto ne može da veruje. Ja sam tad rekao da sam postao ponosan na to odakle sam. Shvatio sam da ipak imam... Počelo je da mi bude muka od toga šta se dešava. I od ove zemlje, od ljudi u zemlji. I tad sam ponovo vratio i nadu i energiju da u ovoj zemlji postoji ipak jako mnogo ljudi koji imaju kapaciteta, jednog normalnog društvenog kapaciteta da izgledamo kao normalno civilno društvo... Zamisli situaciju kad imaš, ne znam, 200.000 ljudi u koloni i svi čute. Potpuno nadrealna scena.

• *Kad je kordon završen?*

Kordon je bio, počeo je negde 20, 21. januara, a završio se 27. To znači – 27. ujutru je milicija sklonjena iz Kolarčeve ulice. Tu su stajali 7 dana, 6 ili 7 dana, više se ne mogu tačno setiti. Mi smo sedeli ispred, oni su tu stajali, to su bila dva jarca na brvnu, što bi se reklo. Ko će prvi da

se skloni, i jedni i drugi tvrdoglavi. Posle šestog, sedmog dana ja sam jedva bio budan. Spavaš po dva, tri sata, daj bože, noću i po ceo dan si na nogama. Baš je bilo naporno, pred jutro je uvek bilo najkritičnije, jer najmanje ljudi ostane. I onda mi, kud ćemo, šta ćemo, ajde idemo da povećamo broj ljudi.

• *I kakva je bila atmosfera između policajaca i vas?*

Nije bila naročito napeta. Bila je, postala je čak, pod tim uslovi- ma i okolnostima koliko je mogla – relativno i prijateljska. Ja nikad nisam nešto bio posebno oduševljen veličanjem i druženjem sa policijom, koliko je god bilo tačno da su oni bili instrumentalizovani. S druge strane, nisu morali da slušaju naređenja, i ono što sam ja gledao i video i osetio kad su oni stvarno tukli, to je bilo brutalno. I to je nešto što se njima ne sme zaboraviti, nikako. Niko me neće ubediti da zato što mora da sluša naređenja policajac mora da prelati brutalno gospođu od 60 godina. To nije naređenje, to jedan normalan čovek ne može da uradi, za to nema opravdanja. Nedavno je snimljen film “Kordon”, kao o celoj toj akciji u Kolarčevoj i svemu ostalom, gde je uloga policajaca napravljena tako da su oni u stvari ispali kao jadni što su morali tamo da budu. Ja uopšte ne mislim tako. Meni je taj film patetičan i mislim da nije pogodilo pravu metu, jer nekako otupljuje tu oštricu gde se znalo – prosto se znalo – koja je čija strana. Ja znam da svi plaćaju. U nekoj šetnji, ne sećam se više u kojoj, policajci su počeli da biju, i u sredini gomile je bila ozbiljna tuča, a ja sam stajao relativno sa strane, u prvom redu, ali nisam baš bio u centru. Iza mene jedan pandur sa podignutim pendrekom, policajac, znači samo da me opauči u bubrege. I on me samo podbo pendrekom u leđa i samo mi rekao: Ajde briši. Beži. I to jeste ljudski i to ja shvatam kao normalno. I ja bih se isto ponašao – isto bih postupio, ne bih tukao ako ne moram. Ali bilo je i onih koji su uživali. Scena koju sam ja gledao te noći ispred fakulteta, kad su oni pokušali da upadnu na fakultet, što je zakonski zabranjeno, jer policija ne sme da uđe na fakultet ako nije pozvana. To je ta autonomija univerziteta. To su bile, ne znam, životinje, to nisu bili ljudi, ti policajci koji su razbili stakla na ulazu. Odakle taj bes? Ne mogu da opravdam policiju nikako, moram da priznam.

• *Koja je to noć bila kad su hteli da uđu na fakultet?*

To je bio 2. na 3. februar. 2. februar, kad je bila na Brankovom mostu ozbiljna tuča, vodeni top, pendrečenje, baš gadno je bilo. Posle su jurili po gradu, to je najgore bilo, što su tukli po ulazima, po haustorima. Baš su imali falange, što bi se reklo, strašno. Pod punom ratnom opremom, sa šlemovima i pancirima. To ide stvarno kao ona rimska ko-

horta, onako njih 15 pod ruku, i nastupaju. Idu, ne trče, ali idu jako brzim hodom. Izgledaju kao vanzemaljci, strašno – vrlo neprijatan osećaj... Oni krenu i što stignu da uhvate, biju. To je bio njihov metod. A kad su razbili masu, onda su išli i hvatali ljude bukvalno na ulici. Znači koga uhvate. Tad, za tu noć, naređenje je bilo: tuci i hapsi svakoga ko nosi patike, bedž, i pištaljku. To su posle našli u njihovim arhivama. I stvarno, dobili su naređenje da biju svakoga ko nosi bedž, patike i pištaljku.

- *I kasnije, kako je onda bilo do 98. godine – pre nego što su uveli novi Zakon o univerzitetu i o informisanju?*

I onda je vrlo brzo posle protesta ta ekipa koja je bila u inicijativnom odboru i slično rešila da napravi studentski parlament. I za taj parlament vrlo brzo su bili raspisani izbori i to je sve organizovano i funkcionisalo je, no kako je funkcionisalo. Nije da se ništa nije radilo, bila je akcija, na primer, za smanjenje školarina, koja je bila vrlo delotvorna i uspešna – ali se parlament nekako samo od sebe ugasio, time što nije imao zvaničnu ingerenciju. Nije prosto kao zakonsko telo postojao. Nisu postojali mehanizmi da taj parlament ima realan uticaj. I onda se pokazao kao nepraktičan. Bilo je jednostavnije preko studentskih organizacija. Kad je već takva situacija bila da nemaš zakonski regulisan status, onda ti je mnogo jednostavnije da radiš preko manjih tela, nego da radiš preko nekog takvog velikog tela – em je sporo, em nema nikakav realan uticaj. Ovde ipak na lokalnom nivou možeš da završiš svašta, komuniciraš sa nekakvim ljudima koji su ti poznati, i oni te tretiraju kao relevantan faktor, bez obzira što ti zakonski nemaš pravo to da radiš što radiš. Jer mi smo uvek bili prepoznati – moja organizacija, studentska, bila je uvek prepoznata od strane uprave fakulteta kao relevantna i vrlo značajna organizacija, bez obzira što je i po Statutu fakulteta i po Zakonu o univerzitetu jedina studentska organizacija koja je smela da postoji na univerzitetu bio Savez Studenata, znači taj režimski. I sad bez obzira što smo mi bili tako eto – mogao je i niko da nas ne sluša, nas su slušali. I slušali su Studentsku uniju, a parlament nikada nešto specijalno. Nikad nije uspeo da zaživi, dva saziva je preživeo, i onda se sam od sebe ugasio.

- *Zašto je ulica bila bitna za protest?*

Naravno, da bi se video. Protest koji se ne vidi nije imao smisla. To je ono što je recimo bila greška 1992. Zato što su studentski protesti bili zatvoreni po fakultetima i što se sve dešavalo unutra, niko za njih nije ni znao. To je bio osnovni problem, mislim, ideja šetnje, ulice i svega toga je bila – ja to vidim dvostrano. Ja mislim, s jedne strane, da se čuje i vidi, i s druge strane, da motiviše ljude, jer se nešto dešava. Jer je be-

smisleno da se dođe tamo, da se stoji u jednom mestu, da se odslušaju tri govora, svaki dan ista. Izgubio bi se svaki motiv – bez obzira koliko je neko politički motivisan, jednog dan bi rekao: Mmmh, mrzi me danas da idem. Nego je ovo prosto bilo nekakva aktivnost, svaki dan se nekako učestvuje, nekakva akcija, gađa se jajima u krajnjem slučaju ako nema ništa drugo. Tako da je to bilo dinamično i mislim da je to bila osnovna funkcija ulice, da se ostvari dinamika na dva nivoa, što kod samih učesnika, što da se prema spolja vidi da se dešava nešto. I to izmišljanje akcija u studentskim šetnjama je baš tome i služilo. Da se prave neki hepeninzi, zezanja, ovo, ono. I uvek se nešto dešavalo. Recimo, jednom smo pravili šetnju, išli smo na Ušće. Tamo smo organizovali reli, zbog Marka Miloševića, koji je vozio trke. I onda smo mi organizovali kao reli, što je stvarno bilo zabavno. Pošto su ljudi dovezli i kola različita. I onda je Marko Milošević – jedna devojkica ga je izigravala – pobedio na reliju. Mislim, bilo je mnogo akcija koje su bile stvarno zabavne i smešne. Ideš, pored ostalog, zato što ćeš se lepo provesti.

- *Ko je smišljao akcije?*

Akcije su smišljane – obično inicijativni odbor je davao predlog glavnom odboru o akciji za sutra. Radilo se dan za dan. Retko na duže – nekad dva, tri dana se planiralo unapred. Uglavnom dan za dan se radilo. Inicijativni odbor dođe sa idejom šta da se radi. Glavni odbor aminuje, kaže OK, ili nije OK, može ovako ili onako i to bude sprovedeno sutra. I to je prosto funkcionisalo skroz OK. I tu smo imali podršku raznih grupa koje su nam pomagale, neki performansi su se izvodili. Bilo je to relativno jednostavno, zato što je mnogo ljudi podržavalo protest, i onda si imao gomilu kreativnih pojedinaca koji su hteli da pomognu, glumci, umetnici, slikari, vajari.

- *Studentski protest i građanski protest su kooperirali, ili su radili paralelno?*

Pa radili su paralelno, studentski protest je bio u podne, šetnja je kretala u jedan, a završavala se taman za početak građanskog protesta. Znači to je bio prećutni dogovor da se ne minira, da ne budu istovremeno i da se ne razdvajaju, nego da faktički oni koji su došli na studentski protest, odmah, čim se taj završi, odu i na građanski. I tako je uglavnom i bilo. Mi smo svi išli na jednu i na drugu šetnju. U 12 na našu šetnju, studentsku, onda u 3 svi zajedno idemo na građanski protest kao građani. To je nama bilo jako bitno da tamo nismo predstavnici studenata nego smo građani. To je smešno sad iz ove perspektive, ali je onda imalo neku simboličku važnost.

- *Znači '92. je bila greška što je protest bio sam za sebe?*

Da, da. Mislim da je to bila prva takva vrsta odvajanja. '92. su studenti apsolutno odbijali bilo kakvu vezu sa onim što se dešavalo paralelno na ulici. A dešavao se Vidovdanski sabor. Potpuno odvojeno, kao da su jedni protestovali, ne znam, zbog prava delfina, a drugi zbog, ne znam, nečega drugog. Znači dve različite, odvojene stvari. I drugo, ovo je bilo potpuno zatvoreno i kao takvo osuđeno na propast, zato što se izduvalo samo od sebe. Ne znam, 10 dana, 15 dana moglo je da funkcioniše, posle toga ljudi su se umorili. Niko više nije hteo, a niti je za to neko čuo, niti se neko time bavio, čak ni mediji se nisu bavili time. Loš PR su prosto imali, za razliku od našeg protesta, koji je baš insistirao da se što više medijski eksponira. U stvari, to je bilo učenje na greškama iz '92. Verovatno da sam ja bio '92, ja bih isto tako mislio. Ali pošto sam imao sliku od '92, onda sam znao gde su oni grešili. Onda smo se trudili da ne ponavljamo iste greške, nego da se što više u medijima vidimo, jer je to, mislim, jedini put. Jer kako se kaže: Nema vesti, nema događaja. To je tačno.

- *Sa kojim medijima ste najviše sarađivali?*

Pa tu su B92, Radio Indeks, jako mnogo radio-stanica. Od novina, tadašnja "Naša Borba", "Blic", "Demokratija", "Dnevni Telegraf". Uglavnom ono što se tad nazivalo nezavisni mediji, koji nisu bili državni. Ali ovi su bili glavni. Ove novine su bile najudarnije, najviše su izveštavale, podržavale. Uvek prilično afirmativno – "Dnevni Telegraf" je imao na kraju neke napise koji nisu bili baš mnogo simpatični, ali dobro... Inače smo stvarno imali medijsku podršku, jako dobru. Uvek, to nije bila greška. Snimale su nas i strane televizije. Osetili smo da ako na tom polju ne dajemo sve od sebe, da nam je sve ostalo džabe. Ako tu ne odradimo posao kako treba, ako ne uspostavimo stvarno dobar kontakt sa medijima, ništa nam neće vredeti da nam izlazi na ulicu i 300.000 ljudi. Tako da je čak i kad je bio mali broj ljudi na ulici to bilo medijski ispraćeno kao da je bilo, ne znam, ko zna koliko. Mislim da je sa te strane dosta solidno odraden posao, bez obzira što stvarno niko nije radio od profesionalaca. To je neverovatno. Meni da je to neko pričao, ja ne bih verovao, ali znam šta sam ja bio tada. Ja sam bio klinac od 19 godina, nisam imao pojma o životu. Gomila ljudi koji su potpuno drugih struka, drugih interesovanja i koji su onda radili neke poslove koji su prosto bili za profesionalce, a uspevali smo da ih odradimo i to dosta dobro. I to je neverovatno što je stvarno jako malo profesionalaca učestvovalo u kreiranju – što ne deluje tako kad pogledaš koliko je to ipak dobro funkcionisalo. Rekao bi da je iza toga stajao jedan mnogo ozbiljni tim nego što smo mi bili. (...)

- *Od '97. šta si radio u Odboru?*

Ja sam se tad uglavnom prebacio na rad moje studentske organizacije. I tu sam radio neke normalne stvari koje se uglavnom u studentskim organizacijama rade. Ono vođenje računa o studentima, o studentском standardu, uslovima studiranja, plus uvek određena doza političkog delovanja, koja je zavisila od opšte političke situacije. Mi smo uvek bili nekako spremni na akciju ako je bila potrebna. Imali smo, recimo, vrlo ozbiljan politički angažman baš na fakultetu u tom smislu negde – pa da – 2000. godine. Samo smo se time bavili. Pravili smo akcije po fakultetu, štampali neke propagandne biltene i slično. Tad smo bili u otvorenom ratu sa upravom fakulteta, koja je bila postavljena od JUL-a i SPS-a, koja je htela da nas istera sa fakulteta tad, ali to je bila normalna situacija, svako ko se malo bavio tim poslom, pretili su mu. Uvek je postojala ta opasnost da te neko maltretira, istera, šikanira i slično. Mi smo se trudili uvek i da budemo studentska organizacija, nama je bilo jako važno da se prosto ne prepustimo samo politici, jer smo računali, ako ćemo da se bavimo politikom, onda idemo u partije, u neku stranku, a ako smo u studentskoj organizaciji, onda ćemo da se bavimo pretežno studentskim pitanjima... Tako smo mi rezonovali. I time smo se pretežno bavili, međunarodna saradnja, naravno sa raznim organizacijama iz sveta. Oni su dolazili kod nas, mi smo išli tamo da učimo šta je trebalo da se uči. I tako – kad pogledam, to je stalno bio period nekakvih zatezanja i onda kulminacija nekakvog protesta. Sad odjedanput se opet bunimo, sad se opet igramo politike. Pa onda opet splasne tenzija. I tako stalno, gore-dole, sve do 5. oktobra. E posle 5. oktobra ja sam se povukao, otišao sam u penziju. Mislim, više nisam video sebe. Mislio sam da sam završio taj deo posla i da sad treba da se bavim nečim drugim u životu, koje ima veze sa tim, ali ne na taj način – kao ovo što sad radim u ministarstvu. To je meni nekako logičan nastavak onog što sam radio prethodnih osam godina – kao profesionalni revolucionar.

- *U čemu se razlikovao protest '96/97. od onog iz '92?*

Prvo, nije meni bio osećaj da baš nešto preterano tu pripadam, zbog strukture samih ljudi koji su tu protestovali. S druge strane, nije postojala takva vrsta nade. Znači '96. je stvarno postojala nada. Ljudi su stvarno verovali u to što rade i bili su spremni da se žrtvuju do poslednjeg, zato što su osećali da ovog puta ima šanse. Mislim da '92. niko stvarno nije mislio da ima šanse da se nešto desi, da je to bilo više onako radi reda kako bi se reklo. A '96. nije stvarno bilo tako. '96. su ljudi verovali. To se videlo na facama ljudi kad idu u šetnju, kako su lepo raspoloženi, zato što imaju i veru i nadu da će biti bolje. Pogotovo što je ta '96. došla baš posle gadnog perioda. Ovde je baš bilo grozno, em

rat, em inflacija, nema ničeg, užas. '93, '94. baš je bilo jako teško preživeti i nikome nije bilo nidočega. I odjedanput buđenje nekakvo. Baš smo svi to osećali kao buđenje, kao da smo se probudili iz jednog košmarnog sna, iz jednog groznog sna koji je trajao godinama, gde je Beograd ličio na – užas. Pijani rezervisti u maskirnim uniformama, sa kalašnjikovima po Knez Mihailovoj. Baš je bilo strašno. Drugo, prosečna plata od tri marke, nemaš ni para, ni šta da kupiš, niti gde da kupiš. Prazne radnje. Sećam se, meni mama da njenu platu, a ja otrčim na pijacu da kupim pola kile jabuka, za platu. Onda čekovi bez pokrića koje su svi pisali, što je sad potpuno nezamislivo. Znači, ti svesno pišeš ček za novac koji ne da nemaš, nego ga nemaš ni blizu, i onda sačekaš nekoliko dana, dok se taj novac toliko obezvredi da ga pokriješ jednom markom. Svi smo tako živeli na veresiju, baš na veresiju. Ali to je bilo i naporno, i teško, i mučno. Tako da kad je došao mir u Bosni, kad je došao Dejton i kada se to sve izdešavalo, prosto su se stekli uslovi da ljudi počnu da razmišljaju ne samo o preživljavanju, nego o tome da bi mogli i nešto da promene. Jer '93, '94. niko nije imao kad da misli o nekim promenama političkim, zato što se brinuo šta će sutra da jede. I to nije preterivanje. I onda je '96. ipak krenulo nešto, došla je ona reforma Avramovićeva, dinar novi koji je bio vezan za marku, nije bila inflacija tolika. Ipak je malo bilo bolje. Ukinuli su nam sankcije tad. Pošto de facto nije valjalo, ali je ipak bilo malo bolje, da čovek može malo da porazmisli o političkoj situaciji, stekli su se uslovi za protest. I taman je tajming do 5. oktobra bio odgovarajući, neposredno posle rata niko nije hteo ni da razmišlja ni o čemu drugom osim o ranama od bombardovanja. Svima nama je bilo kao: Joj, samo da se završi, pa da nastavimo život nekako, koliko može normalno, pošto ono nije bilo normalno nikako, tih nekoliko meseci.

• *Kakvi ljudi su bili '92. na ulicama?*

Pa različiti profili. Recimo, mnogo je bilo onog što bi moglo da se definiše kao četnik. Znači ta ikonografija. Ono što se skuplja na Ravnoj Gori, što će i sad 13. maja da bude. To je SPO u stvari i to je profil politički koji ja ne bih mogao da podržim u bilo kojoj varijanti. Znači, koliko god se mi kao zajedno borimo protiv Miloševića, mi se borimo iz različitih razloga. Oni se bore zato što misle da je Milošević komunista, a ja se borim zato što mislim da je diktator i kreten. A oni se bore zato što hoće kralja, potpuno drugačija percepcija. I to je uvek ona priča da je mnogo ljudi protiv Miloševića bilo ne zato što je bio nacionalista, nego zato što nije bio dovoljno nacionalista za njihov ukus. I da je mnogo ljudi bilo protiv Miloševića ne zato što je vodio rat, nego što ga je izgubio. To je nešto sa čim ja nikako ne mogu da se složim. E to su ljudi sa kojima ja ne mogu da budem, što bi se reklo, na istoj strani, ni u jednom slučaju.

- *Da li je taj rat u Hrvatskoj i Bosni bio predstavljen u medijima? Da li su ljudi razgovarali o ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ili su bili svojim egzistencijalnim problemima toliko zauzeti da nije ni bilo mesta o nečem drugom da se razmišlja?*

To je bilo kombinovano, zato što su, prvo, rat i to ratno-huškačko novinarstvo bili užasni, zaista. Dnevnik je trajao po tri sata, i grozne scene. Ja sam izbegavao i da gledam televiziju i državne medije, jer je bilo užasno, ratna propaganda, jeziva. I to je bila kombinacija. Mnogo je ljudi odavde išlo u rat. Rezervista jako mnogo, tako da su ljudi u tom smislu veoma osećali rat na svojoj koži.. Tako da je to sve zajedno bilo rezultat očajanja, em rat, em beda, opšta. I onda čovek ne zna – ima li većeg razloga za očajanje? Ne znam šta gore može da ti se desi. Onda se učauriš, nekako razmišljaš samo da preživiš do sutra, da ti se dete vrati živo i zdravo iz rata, ili prijatelj ili dečko, ili ko god. I da imaš sutra deci da daš da jedu i to je to. Ništa dalje, nikakva radnja. Zato nije bilo prostora. Zato, to je barem moja teorija, zato se Milošević jedino dobro snalazio u krizama, jer on van krize nije mogao da opstane, nikako. On nije imao realnih rezultata. On je morao da proizvodi stalno krize da bi naterivao ljude da imaju preča posla nego da misle o njemu. Zato je period njegove najčvršće vladavine bio upravo tokom rata. Čim dođe mir, i normalnija situacija, odmah se protiv njega narod diže. I tako je bilo uvek. To je bilo i '96, to je bilo posle rata '99, znači ono što je dovelo do 5. oktobra. Čim stvari krenu da ležu u neku normalu, znači da neko ne preti da će da te bombarduje, da će ovo, da će ono, da će da ti uvodi sankcije, odmah ljudi počnu – i to je Milošević dobro znao, sasvim sigurno. Zato je on to stalno radio, pravio je krizne situacije, jer u njima je mogao jedino da pliva. Jedino što mislim da je on potpuno izgubio kontrolu 2000, pre nego što je pao. Mislim da je poludeo. I on i njegova žena. Koji je bio motiv za ubistvo Stambolića? Stambolić je bio potpuno nebitan, i to su svi znali. Jedino ne Milošević i njegova žena, – ko zna šta su oni mislili. To je već domet psihijatrije, nije više naš.

- *Kako je bilo kad je uveden novi zakon o Informisanju?*

Oni su imali odličan tajming – bilo je leto. I ljudi nisu izašli na ulicu da se brane. Jako malo ljudi je izašlo zbog toga na ulicu. I onda kad su počele da se osećaju posledice Zakona, negde na jesen, već je sve bilo gotovo. Tako da mislim da tu vrstu pritiska ljudi nisu prepoznali, koliko je to bilo opasno to što se desilo, koliko je pre svega Zakon o informisanja bio stvarno jedan zločinački akt, kakve je on užasne posledice ostavio. Koliko je medija jedva preživelo zbog toga, i koliko je problema bilo... Ali leto, kraj juna, toplo vreme, godišnji odmori kreću i niko nije mislio o tome, što je vrlo tužno... Ali ovde je uvek tako. Jako je teško izvesti ljudi napolje... Jako teško.

- *A zašto je teško?*

Ne znam. Nikad nisam uspeo da dokučim šta je to što natera ljude da izađu napolje. Ali znam koliko ih je teško, stvarno teško, izvesti na ulicu. Ajde za 5. oktobar mi je jasno. Tu stvarno ne treba mnogo pameti zašto su izašli. Ali, recimo, zašto '96. u tom broju, ne znam. Nije mi jasno. U principu su ljudi užasno inertni i neće na taj način da se maltretiraju i da izlaze na ulicu da se nešto potrude, i 95 posto slučajeva propadne zato što nema dovoljno ljudi napolju. I onda se desi da '96. odjedanput petog dana protesta izađe 200.000 ljudi. Zašto? Ko zna. Mislim, kad izađe 200.000 ljudi, onda se to zahuktava samo po sebi, onda nije problem. Ali skupiti na početku velik broj ljudi i održati ga, stvarno treba da budeš fantastičan animator, mada ni to ništa ne mora da znači. Ne znam. Primetio sam da je nebitno šta radiš. Može da ti se desi da izađe 100.000 ljudi, može da se desi da ne dođe niko. Potpuno zavisi od nekih kosmičkih sila šta će da bude i kako će sve da izgleda.

- *Misliš li da je '98. bilo dovoljno ljudi na ulici da zakoni o informisanju i o univerzitetu ne bi bili usvojeni?*

Mislim da ne bi prošli ti zakoni. Da je bila dovoljna kritična masa, da bi ih oni povukli. Jer su se oni plašili ulice. Dosta su se plašili protesta, takvih masovnih. I kad god su bili masovni protesti, oni su uvek popuštali. Koliko god to izgledalo smešno. I 9. mart '91. je bio u tom smislu uspešan protest, jer su ispunjeni zahtevi. Smenjeni su urednici televizije, što je i tražio Vuk. A oni su bili baš prepadnuti. Čim vide veliku masu na ulici. '98. je bilo lako, bilo je smešno, bila je šaka ljudi, nekoliko hiljada ljudi, i to može 100 policajaca ili 10 policajaca da razbuca. I tako je i bilo. Ugasilo se samo od sebe. Pustili su dva, tri puta policiju – i ljudi su shvatili: Zašto mi da dobijemo batine, kad nas ima 500? I prestali su da dolaze.

- *Gde je onda bio taj protest '98.?*

Dobro, nije baš bilo 500, malo preterujem, ali to je – samo su studenti i pravili protest protiv Zakona o univerzitetu. Niko drugi nije reagovao. Stranke nisu reagovale... Mediji su samo u udruženjima novinara pokušali da se bune. Ali šta su oni mogli? Ništa nisu mogli. Nisu imali političku podršku. Stranke nisu shvatale šta će da im se desi i nisu pozvale na protest, niti su ga podržavale. I onda je to prošlo bez ikakvih smetnji, bez neke naročite muke.

- *Zašto misliš da se tadašnja vlada plašila ulice?*

Pa mislim zato što su prvo reagovali dosta brutalno, jer vrlo često takva brutalna akcija izaziva bes i samo još više ljudi izađe na ulicu. To

je recimo '96. bila praksa. Kad se nešto desi sa policijom, sutradan izađe duplo više ljudi na ulicu. Znači, izazivaju bes, revolt. A druga stvar, mislim da su shvatali da određena masa ljudi na ulici može da destabilizuje situaciju.... U takvoj situaciji oni su uvek tako reagovali, nisu uvek kontrolisali situaciju, nisu voleli ulicu. Još od 9. marta su vukli frustraciju... Mada ima raznih tipova protesta, postojali su protesti koji su bili smešni po svemu. Nisu mogli ništa u startu. To su znali oni koji su organizovali proteste, i vlast. I onda vlast nije ni reagovala. Za mene, najbolja reakcija na protest je puštanje da se od samog sebe ugasi. Ja bih, recimo, da sam na vlasti, uvek tako reagovao. Uvek bih ga puštao. Uvek, osim ako nije neko ekstremno nasilje, ili ako nisu izašli neonacisti ili tako neki... Eventualno bih izveo dva policajca da paze na te ljude da im se nešto ne desi, da budu tu, da čuvaju red. Osim da nije taj ekstremni tip neonacista... Ali to mi nikad nije bilo jasno. Oni su stvarno reagovali nekad potpuno histerično. U situacijama kada se nešto samo od sebe gasi, oni su histeričnom reakcijom, recimo batinanjem, izazivali erupciju besa kod građana i građani ponovo izađu na ulicu i sve se ponovo obнови, ono što je samo počelo da se gasi... Pa i '96. i '97. je bilo i takvih momenata. Recimo, za studentske proteste znam sigurno kada je u nekim periodima baš opadao broj učesnika. Jako malo ljudi je izlazilo. I onda oni iz čistog mira i bez ikakve potrebe nekoga isprebijaju, izvedu miliciju... i sutradan dođe 10.000, 15.000 ljudi, što je za naše, mislim za studentske proteste, sasvim solidna cifra... Samo one najveće šetnje su imale 30.000, 35.000 učesnika. I to ne razumem. Prosto nikad nisam uspeo da uđem u tu psihologiju, pošto su to neke očigledne stvari. Tamo ipak nisu sedele budale. Ja mogu sve najgore o njima da mislim, ali nikad ne mogu da kažem da su glupi. Daleko od toga, mislim da su oni inteligentni i da su znali posao. Na našu žalost.

- *Zašto je bio organizovan kontramiting?*

Pa taj kontramiting je bio pokušaj Miloševića da pokaže kako i on ima uporište u narodu. S tim što je on sam obesmislio stvar prvo zato što je u Beogradu kontramiting organizovao tako što je dovukao jadne ljude iz cele Srbije, u tim autobusima. Oni jadni nisu znali da se snađu. A drugo, na silu ih je doveo. Malo je tu bilo ljudi koji su i znali što su došli. Pokupili su ih sa radnih mesta i kao, ajde sad u autobus, idi u grad, u Beograd. I to je bio fijasko. On je mogao da izazove bez ikakve potrebe krvoproliće... On prosto nije imao tu vrstu podrške. Njega nikad nije podržavala takva grupacija ljudi. To ti je isto kao sa Šešeljevim glasačima. Šešeljevi glasači nisu nikad izašli na ulicu. To je prosto neverovatno. To su oni, ja ih zovem salonski fašisti. Znači oni koji će u kafani da prete kako će da kolju i ovo i ono. A nikada nisu ninašta sprem-

ni. I oni su meni najopasniji. To su oni koji zapravo uništavaju, oni jedino što urade, kolju po kafanama, odnosno prete ovo i ono. I kad glasaju, onda glasaju za nekoga koji je tako opasan. A s druge strane su onako, znaš, retko će ti priznati da će da glasaju za Šešelja. Zato je i Šešelj uvek iznenađujuće dobar bio na izborima. Jer po anketama on nije nikad imao više nego 8 do 10 posto. A dobije 25. Neverovatno. Neće da priznaju da glasaju za njega. I uvek, na svakim izborima, Šešelj dobije barem 7, 8 posto više nego što očekuješ. Njima ulica nikad nije bila svojstvena. Oni ulicu nikad nisu mogli ni da kontrolišu. Mislim, Milošević jeste na mitinzima se digao. Ali posle toga nikad nije mogao da napravi spontani miting, uvek je morao da organizuje ono, iz škole, fabrike, da izlaze sa posla da idu organizovano kod njega na mitinge. To je bilo smešno, za razliku od opozicije.

- *Zašto?*

Zato što mislim da su glasači opozicije bili mnogo aktivniji društveno i mnogo svesniji u tom trenutku. Neuporedivo su bili mnogo više spremniji da preuzmu nešto za svoje dobro... Pokazalo se to kada je Milošević pao. I kada su bile ozbiljne stvari, kao što je bilo njegovo hapšenje i izručenje, kada su Miloševićeve pristalice trebale da izađu u velikom broju na ulicu. Nikad nije bilo više od nekoliko hiljada. Od one fame o Miloševiću kao velikom vođi je preostalo na kraju, a tad sam bio novinar, pa sam bio na Dedinju kad su ga hapsili, 50 staraca da ga brane. I to je bila njegova podrška u narodu. A i kad je imao podršku, ti ljudi nisu bili spremni da izađu na ulicu. Njih je definisala jedna lepa narodna izreka – “u se, na se i poda se”. Znači, za sebe da nešto sitno uzme, da se mnogo ne eksponira, da se ne vidi i to je njegov rezon. To je za mene profil njegovih birača. I na kraju se pokazalo koliko je SPS masovno izgubio podršku, pokazalo se da je mnogo ljudi glasalo za vlast, a ne za partiju. Zato što je neko na vlasti, oni glasaju za njega. Kako je DOS dobio, koliko je Koštunica glasova dobio. Odjedanput. Niko me neće ubediti da je neko bio ubeđen Miloševićevac, a odjedanput se preokrenuo i postao ljubitelj Koštunice ili Đinđića. To prosto ne ide tako preko noći. Ne može neko voleti Miloševića danas, a sutra Đinđića. To za mene nije politički artikulisano mišljenje. Cenim da može neko da se promeni, ali baš toliko, to je već malo čudno. Pogotovo za dva meseca. Kao što je bilo od 24. septembra do 23. decembra, ako se ne varam. Tu je jako malo vremena prošlo. Milošević je mnogo glasova dobio 24. septembra, 1,700.000. To nije malo, uopšte. I nisu oni tako loše prošli ni u ukupnom broju, u odnosu na broj glasača oni su dobili milion i po glasova... Mislim da su dobili čak i više, mislim 2 miliona glasova na onim izborima za veće republika i ostalo. Iako je DOS mnogo dobio tu, ali samo za-

hvaljujući ogromnoj izlaznosti... Ali oni su imali svoju bazu glasača, ogromnu.

- *Kakvu ulogu je imao izborni sistem?*

Zapravo izborni sistem je upropastio SPS 2000. Oni su sami sebe izbornim sistemom uništili na mnogim mestima – sistem je bio takav da su oni gubili, iako su osvajali vrlo veliki broj glasova, gubili su zbog većinskog sistema ogroman broj i odbornika i poslanika. Tako da su oni sami tu napravili grešku. Oni su trebali da dobiju mnogo veću zastupljenost u odnosu na broj glasova koji su dobili, ali su sami tražili. Oni su upravo računali na drugu stvar, oni su računali da će to da upropasti DOS, taj izborni sistem, da će DOS da izgubi zbog toga. A u stvari se desila suprotna stvar. To je baš bilo igranje na ivici, što se kaže. Bilo je riskantno i izgubili su.

- *Taj većinski sistem je uvek do tada služio SPS-u?*

Čak i nije. Čak i '96. ih je upropastio, jer je Zajedno, zahvaljujući većinskom izbornom sistemu, imao mogućnost da uđe u drugi krug. Jer u proporcionalnom nema drugog kruga... A ovde u većinskom sistemu su ušli u drugi krug uglavnom kandidati SPS-a i Zajedno, i onda je velik broj ljudi koji je glasao za razne rascepkane partije glasao za kandidata Zajedno i SPS-ovci su izgubili. I na mestima gde su imali, recimo, nekoliko hiljada glasova više od kandidata Zajedno u prvom krugu, oni su izgubili od njega u drugom. Tako da kod proporcionalnog sistema drugog kruga ne bi bilo, znači Zajedno bi ostao na vrlo bednom nivou, i ne bi dobio ni Beograd, ni Niš, ni ništa. Tako da '96. ne bi ni bilo da je bio drugi izborni sistem.

- *Vi ste učestvovali u izornoj kampanji 2000. godine?*

Mi smo radili "Get out to vote" kampanju... Uglavnom smo se time bavili, kao i svi. Opozicija se bavila promocijom Koštunice, odnosno DOS-a, a mi smo se bavili animiranjem ljudi da izađu na izbore. CESID je na primer imao ozbiljnu kampanju i oni su se bavili animiranjem ljudi da izađu na izbore. Njihova važnost je bila u obuci posmatrača da ne bi došlo do krađe i oni su tu ogroman posao uradili, jer su oni obučavali i prvi put. Na izborima svim dosadašnjim, znači do 2000. godine, opozicija nikada nije imala pokriveno više od 50-60 posto biračkih mesta. Znači ostavljala je potpunu slobodu da se krađe kako se htelo, nije imala svoje ljude na licu mesta i onda su ovi mogli da krađu koliko su hteli. Nije bilo kontrole, a sada je prvi put, i to namenski, bilo pokriveno recimo 90 posto biračkih mesta i tu je automatski sprečena krađa i te kako. Ovi bi krali još grđe i još gore da nije bilo posmatrača.

Bila je ta mreža nevladinih organizacija za izbore 2000, gde su svi zajedno radili na promociji, svako na svoj način. Bila je kampanja sa koncertima po Srbiji, poznate grupe, onda turneje gde su učestvovali glumci, poznate ličnosti i slično. Sve to zajedno je nekako bilo koordinisano. Ne možeš da kažeš da je neko baš posebno radio. OTPOR je imao svoj segment, ali je radio i ovo, znači OTPOR je tu bio nekako kišobran za ceo taj projekat "Get out to vote". Opozicija je radila političku kampanju, odnosno DOS. To je sve vrlo lepo funkcionisalo i pokazalo se super, 80 posto glasača je izašlo na izbore, što se nikad više neće desiti.

- *Da li je takozvana kulturna i naučna elita započela protest 96. godine?*

Da. Samo što ja i dalje mislim da 96/97. nije otišlo široko u društvo. Široke narodne mase, što bi se reklo, nisu prihvatile taj protest potpuno kao svoj. Peti oktobar je bio njihov protest. To je bio njihov jedini i pravi protest gde su izašli i radnici iz fabrika i zato je bio onakav kakav je bio. Mislim, nenacionalnim metodama se služi elita. Ono što je bilo 5. oktobra nije bilo za elite i prosto moralo je tako da bude. To je sada svima nama jasno, a bilo nam je i onda jasno i mi smo jedva čekali da se to desi, ali to je bilo ono nužno zlo. To je bio protest širokih narodnih masa, to je bio protest očajnih ljudi. A 96. je bio protest, ipak, politički osvešćenog sveta. Petog oktobra stvar nije bila politički osvešćena, to je bila stvar čiste egzistencije. Znači 96. nije otišla u mase toliko. Otišla je samo do određene mere, i nikad ne bi mogla da izazove štrajk u Kolubari, kao što se desilo 2000. A kad nemaš to, onda ne možeš da zadaš završni udarac jednom režimu koji se služi batinama. A 5. oktobra su došli ljudi koji su hteli i mogli da se biju sa milicijom, koji su imali i oružje i to je bila druga priča i druga pesma.

Beograd, 2. maj 2003.

- *Šta za tebe lično pet godine kasnije znači 5. oktobar – pogotovo u kontekstu moguće EU-integracije?*

Vrlo jednostavno pitanje, na koje je veoma teško dati suvišan odgovor, koji ne bi upao u potpunu kontradikciju pomešanih racionalnih stavova i osećanja. Za mene peti oktobar i dalje ima ogroman značaj, i nikako se ne slažem sa sve dominantnijim stavom u javnosti da 5. oktobar zapravo nema nikakvu težinu i da je sve ostalo isto. Voleo bih da neke od tih "kritičara" vratim u sredinu ili početak '90-ih godina na nekoliko dana, pa da se podsete "lepote" života pod Slobodanom Miloševićem. Dakle, 5. oktobar je i dalje ključan datum u novijoj istoriji Srbije, jer je napravljena definitivna prekretnica u odnosu na periode ratova, i

kako god to glupo zvučalo, meni je bitno da znam da bar više nećemo ratovati i nećemo imati hiperinflaciju. Sa druge strane, ako evaluiramo koliko je zapravo urađeno u reformi društva, uvek se može reći da može bolje. Ova zemlja i dalje nije baš preterano dobra za život, para nema, problemi su na svakom koraku i ja iskreno sumnjam da će se nešto promeniti na mnogo bolje u narednih desetak godina. Da se ne udubljujem preterano, ali je jako teško promeniti mentalitet ljudi koji su navikli da ne rade a da dobijaju platu kao što je bilo u komunizmu, i to sve kombinovano sa populizmom političara i njihovim strahom od radikalnih reformi. Rezultat svakako ne može da bude blistav.

Ključni problem sa moje tačke gledišta jeste narastajući nacionalizam, koji je počeo da buja nakon Đinđićevog ubistva. Ljudi ovde niko nisu spremni da prihvate činjenicu da su Srbi činili zločine u proteklom ratu. Svi konstantno relativizuju zločine, pozivajući se da su i prema Srbima činjeni zločini. To nije sporno, ali nikako ne opravdava žmurenje nad Srebrenicom, Sarajevom, Kosovom... A ovde se masovno žmuri, uz veliku pomoć i podstrek od strane političke elite.

Peti oktobar u kontekstu evropskih integracija posmatram kao bitan datum, ali same evropske integracije ne doživljam kao neki bogomdani cilj. Naravno da smatram bitnim integraciju u EU, u smislu olakšavanja mnogih stvari (putovanja i sl.), kao i upristojavanja Srbije prihvatanjem određenih standarda, ali mislim da sam ulazak u EU (jednog dana, za desetak godina, sumnjam da će se to desiti ranije) zapravo u ovoj zemlji neće bogzna šta promeniti, iz prostog razloga što EU, onakva kakvu smo svi želeli, više ne postoji, i to upravo zbog njenog širenja. Kada sve zemlje u Evropi budu u EU, ona više neće biti nedostižni raj već modus vivendi jedne države sa našeg kontinenta, a ko u njoj ne bude biće najobičniji parija (kao sada Albanija, SCG, Makedonija). Mislim da ljudi ovde očekuju da će ulazak u EU doneti bogatstvo i sreću po sebi, a da je ovde malo ko spreman da nešto uradi za ovu zemlju svojim snagama. Dakle, prvo treba da čistimo svoje dvorište.

Sve u svemu, smatram da je ova zemlja ipak na nekakvom putu ka onome što ti nazivaš evropskim integracijama. Koliko god to sporo išlo, i sa mnogo praznog hoda, taj put je neminovan. Ostaje da se nadam da će to učiniti ovu zemlju pristojnijim mestom za život barem mojoj deci, ako pre toga ne rešim da ih podižem na nekom mestu koje već ispunjava te uslove.

Beograd, jun 2005.

Razgovor vodila
Silvia Nadjivan

Milomir Romanović, *Moj put* 2002.

DOSIJE

Jovica Trkulja
Pravni fakultet, Beograd

SLUČAJ DRAGOLJUBA IGNJATOVIĆA (1974.)

Dragoljub Ignjatović rođen je 12. oktobra 1936. godine u Bošnjanima, od oca Svetomira i majke Drage, rođene Andrić. Diplomirao je i završio III stepen studija na Filološkom fakultetu u Beogradu. Književnim radom i esejistikom bavio se od šezdesetih godina XX veka. Član je Udruženja književnika Srbije i u tom svojstvu je učestvovao na književnim i filozofskim skupovima. Njegovi tekstovi se odlikuju dobrim poznavanjem predmeta o kojem piše i autonomnim kritičkim stavom o društvu u kome je živeo.

Ceneći njegov rad, organizacioni odbor IV Zimskih filozofskih susreta pozvao ga je da učestvuje u radu skupa na temu "Kultura i revolucija", koji je održan od 7. do 10. februara 1974. godine u hotelu "Divčibare" na Divčibarama. Organizatori skupa bili su Srpsko filozofsko društvo u Beogradu, Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i časopis "Filozofija". Učestvujući u radu ovog skupa, Dragoljub Ignjatović je izneo svoje stavove o stanju i perspektivama tadašnjeg jugoslovenskog društva. On je argumetovao i obrazložio sledeće teze: 1) perspektiva tadašnjeg jugoslovenskog društva, voljom političkih upravljača biva stalno zadržavana na opasnoj tački akumuliranja kriza, koje pogoduju političkoj vlasti, 2) u sveopštem tavorenju imamo totalitarnu i nikom odgovornu političku vlast, 3) vlastodržačka birokratija je apologeta postojećeg nedemokratskog režima, 4) taj režim sistematski ograničava slobodu pojedinca, 5) stvaralačka inteligencija je suočena sa političkom akcijom koja nastoji da joj oduzme javne, legalne, građanske i stvaralačke slobode, 6) organizovanom zlu nasrtljive političke vlasti valja se suprotstaviti otporom: ili legalnom odbranom legalnih stvaralačkih sloboda, ili "carstvom ilegalne stvaralačke slobode, širokim prostorima podzemnog umetničkog delovanja".

Samo 26 dana nakon ovog istupa, Ignjatović se našao u pritvoru (3. marta), a okružni javni tužilac u Valjevu, Petar Pavlović, već 19. marta 1974. godine podigao je optužnicu protiv njega zbog toga što je u svom

izlaganju “zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u zemlji, osporavajući tok i tekovine revolucije, ulogu radničke klase i SKJ, osporavajući postojanje legalne građanske i stvaralačke slobode, predstavljajući vlast kao apsolutističku, a društveno-ekonomski trenutak kao stanje tavorenja”. Okružni javni tužilac je zaključio da je Dragoljub Ignjatović učinio krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118. st. 1 KZ i predložio da se pred Okružnim sudom u Valjevu održi glavna javna rasprava. Taj sud je u sastavu: predsednik veća, Milorad Ristivojević, članovi veća-porotnici – Mića Smiljanić i Momčilo Bošković, 19. aprila 1974. godine presudio da je Dragoljub Ignjatović učinio krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ i osudio ga na kaznu strogog zatvora u trajanju od tri godine i šest meseci.

Advokat optuženog Dragoljuba Ignjatovića, Srđa Popović, podneo je 18. aprila 1974. godine žalbu protiv presude Okružnog suda u Valjevu Vrhovnom sudu Srbije, zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, zbog povrede krivičnog zakona, zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja. U svom odgovoru na žalbu Srđe Popovića izjavljenu u korist Dragoljuba Ignjatovića, javni tužilac je predložio Vrhovnom sudu Srbije da presudu Okružnog suda u Valjevu potvrdi, a žalbu optuženog Ignjatovića odbije kao neosnovanu. To je Vrhovni sud, svojom presudom 29. oktobra 1974. godine, i učinio, odbijajući kao neosnovane žalbe optuženog Dragoljuba Ignjatovića i njegovog branioca.

Ovo suđenje će ostati zapamćeno i po tome što je branilac u ovom predmetu, advokat Srđa Popović, kasnije i sam bio suđen za krivično delo “neprijateljske propagande”, jer se “identifikovao sa tvrdnjama svoga branjenika”.

Suđenje Dragoljubu Ignjatoviću je beočug u neprekinutom lancu represije i najgrublje diskriminacije političkih neistomišljenika u Srbiji. U to vreme omiljeni instrument za eliminaciju protivnika i slobodnomislećih ljudi bio je tzv. verbalni delikt. Najčešće pominjani u optužnicama i presudama vezanim za “delikt mišljenja” bili su članovi 118 i 133 Krivičnog zakona, kojima su kažnjavana dela “neprijateljske propagande” i “zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji”. Predviđena kazna je bila do 10 godina zatvora. Od početka 70-ih do sredina 80-ih godina broj optuženih za verbalni delikt je bio u porastu (kulminirao je u godini Titove smrti – 1980. godine, 500 osoba). Poslednja presuda za verbalni delikt izrečena je 1985. godine u procesu protiv “šestorice”.

Proces Dragoljubu Ignjatoviću ilustruje klasičnu primenu odredaba Krivičnog zakona o “neprijateljskoj propagandi”. Svaka kritika postojećih okolnosti u društvu proglašena je za notorno “neistinitu”, pri

čemu je bilo zabranjeno dokazivati istinitost inkriminiranih tvrdnji. Po mišljenju branioca Srđe Popovića, ovaj propis bio je svesno nejasan i neodređen, jer mu je cilj bio da učutka svaku kritiku koja bi ličila na pozivanje na odgovornost. U tome je bilo, čak, neke logike i neke doslednosti: politička svrha slobodne kritike nosilaca vlasti je *kontrola* te vlasti, a utvrđeni propusti vlasti sankcionišu se na *slobodnim izborima*. Ako nema slobodnih izbora, ako se nosioci vlasti nalaze na svojim položajima “po istorijskoj nužnosti”, ako nije moguće politički se organizovati i ponuditi alternativne kandidate za funkcije – čemu kritika? Kritika koja ne može da dovede do promena, nije konstruktivna, ona predstavlja “kritizerstvo”. Ne mogu se pozivati na odgovornost oni koji odgovaraju samo pred istorijom. Takva kritika samo otežava ispunjenje njihovog istorijskog zadatka, ona je imanentno destruktivna. Zaključak je ispravan, problem je u osnovnoj premisi koja definiše samu prirodu te vlasti.

Mnogobrojnim presudama za verbalni delikt porušeni su mostovi koji su vodili ka modernoj i demokratskoj Srbiji, uskraćena joj je mogućnost uključivanja u zajednicu prosvetljenih naroda. Otpočelo je gušenje intelektualne i društvene svesti, pretvaranje građana u podanike. Kritičko preispitivanje teorijskih shvatanja i njihovo korigovanje nije ostvarivano u akademskoj sredini u krugu stručnjaka, pred sudom nauke, već pred krivično-sudskim većem, u sudskoj dvorani i na partijskim konferencijama. Prebačene na teren diskusija u Savezu komunista i podvrgnute staljinističkom principu demokratskog centralizma – naučne rasprave su neretko završavale političkom osudom, koju su pratile dobro poznate forme udaljavanja iz nastave, sa fakulteta i sl. Kulturni i javni život postao je tada prepun “slučajeva”, sudskih procesa, zabrana, političkih diskvalifikacija, crnih lista, spiskova podobnih i nepodobnih itd. Produbljen je jaz između oficijelne državne politike i nepoželjne kritičke nauke, što je sasvim izvesno označilo početak kraja rudimentarnih sloboda i kulturne demokratije.

Nažalost, potpuno je izostala šira, principijelna, javna reakcija na ovu represiju i grubu diskriminaciju političkog neistomišljenika. Više nego u slučaju suđenja Mihailu Đuriću (1972), Lazaru Stojanoviću (1972) i Ivanu Ivanoviću (1973), suđenje Dragoljubu Ignjatoviću je pratio potpuni muk medija, udruženja i ravnodušnost književnog esnafa. To je i razlog što je rubrika Dosije časopisa *Hereticus* posvećena suđenju Dragoljubu Ignjatoviću ostala krnja i siromašnija u odnosu na prethodne. Uprkos trudu i mnogobrojnim pokušajima, nismo uspeali da pronađemo inkriminirani tekst Dragoljuba Ignjatovića, niti reaganovanja u tadašnjim medijima, niti proteste udruženja filozofa, književnika i Ignjatovićevih kolega.

SUĐENJE

OPTUŽNICA OKRUŽNOG JAVNOG TUŽILAŠTVA U VALJEVU

OKRUŽNOM SUDU VALJEVO

Na osnovu čl. 44 st. 2 tač. 3, čl. 240-242 ZKP, Okružni javni tužilac u Valjevu uz dostavu krivičnih spisa KI-31/74 podiže sledeću

OPTUŽNICU

protiv

Okr. DRAGOLJUBA IGNJATOVIĆA, književnika iz Beograda, ul. Šcerbinova br. 5, rođenog 12.10.1936. godine u Bošnjanima, od oca Svetomira i majke Drage, rođene Andrić, Srbina, državljanina SFRJ, razvedenog, oca jednog deteta, završio III stepen Filološkog fakulteta, vojsku nije služio jer je oslobođen zbog bolesti, sa ličnim dohotkom od 2.600 n. din., neosuđivanog, u prirotvu kod ovog suda od 06.03.1974. godine.

zbog toga

što je 08.02.1974. godine u hotelu "Divčibare" na Divčibarama, na IV Zimskim filozofskim susretima koje je organizovalo Srpsko filozofsko društvo iz Beograda, Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i časopis "Filosofija" na temu "Kultura i revolucija", u svom izlaganju, zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u zemlji, osporavajući tok i tekovine revolucije, ulogu radničke klase i SKJ, osporavajući postojanje legalne građanske i stvaralačke slobode, predstavljajući vlast kao apsolutističku, a društveno-ekonomski trenutak kao stanje tavorenja, pa je tako u govoru na ovom skupu pred oko 60 učesnika istakao:

"... Naš razgovor danas, pada u naglašeno nezgodan čas; sav duhovni život naroda manipulantski je usmeren na rešavanje banalnih pitanja vlasti od danas do sutra; perspektiva ove današnje istorijske zbilje, voljom političkih upravljača biva stalno zadržavana na jalovoj i opasnoj tački akumuliranja kriza, koja pogoduje postojećoj političkoj vlasti, ali koja dovodi u pitanje opstanak kulture, onoga bez čega nema hleba ni vlasti...

... primitivna poljoprivreda, nerentabilna i nekonkurentna industrija, niska i sve niža produktivnost rada, inflacija, siromašno i dezorganizovano zdrastvo, devetnaestovekovni školski sistem, masovna nepismenost, masovna nezaposlenost, konjunktorni izvoz radne snage, nerentabilni uvoz kapitala, vrtoglavo bogaćenje manjine, pauperizacija širokih slojeva stanovništva, hiperprodukcija kriminala i delikvencije, prostituisanje, korupcija, laž kao forma opštenja, falsifikat kao forma informisanja, tako stoje stvari, to nije ni kapitalizam ni socijalizam, to je prosto rečeno, jedno patvoreno tavorenje, bitisanje na samom dnu

(postojeće, poluvarvarske) evropske civilizacije, sa tendencijom najvarvarskije alternative...

... u tom tavorenju imamo političku vlast apsolutno totalitarnu, nikom odgovornu...

... vlastodržačka birokratija budući da je tikva bez korena i da se zbog toga plaši svega i svačega, da reaguje na svaki šušanj, i budući da je osetila kako je klasno nagomilane protivrečnosti potiskuju ka ivicama istorijske pozornice, rešava da da zeleno svetlo samo onome u misli, i stvaralaštvu, što je ili bez snage ili apologetskog karaktera...

... mi živimo stvarnost poraženih socijalističkih revolucija, nalazimo se na granicama dva sveta, oba nemogućna: jednog kapitalističkog kojem je nemoguće da postoji i drugog socijalističkog, kome je nemoguće da se rodi...

... težnja našeg poslednjeg narodno-oslobodilačkog rata, prevashodno seljačkog, da se produži i preraste u socijalističku revoluciju (vlast narodnih veća, naoružano radništvo, ekonomska i politička jednakost građana, javnost rada svih službi bez izuzetka, izbornost činovništva, dogovorno planska privreda) – tako je temeljno anulirana da taj rat ima za nas, danas, isti skriveni značaj koji ima i Gupčev seljački ustanak, Timočka buna i bitke na Ceru i Kajmakčalanu...

... danas se naša stvaralačka inteligencija suočava sa političkom akcijom koja nastoji da joj oduzme javne, legalne, građanske i stvaralačke slobode; nećemo dramatiizovati, organizovanom zlu koje nasrće sleduje organizovani otpor; ne bude li mogućan – sleduje pojedinačan otpor; zlu u svakom slučaju, sleduje otpor; dva su puta: ili legalna odbrana legalnih stvaralačkih sloboda ili carstvo ilegalne stvaralačke slobode, široki prostori podzemnog umetničkog delovanja; drugi put je, po svemu sudeći, neminovan, a pre a posle – on će se nametnuti...

... kada neko ljudstvo u određenom istorijskom trenutku dođe do bezizlaza ili do alarmantnog stanja opšte krize, koja se jedino može razrešiti najskupljom cenom žrtvovanja života ili gubljenja sloboda ili mnogim odricanjima od lične sreće, onda je za taj bezizlaz, za tu skupu cenu čupanja iz besmisla najviše kriv onaj ko najviše zna, a najviše zna, bez sumnje, inteligencija, prevashodno stvaralačka...,

čime je učinio krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ. radi toga

P R E D L A Ž E M

Da se pred ovim sudom zakaže i održi glavna javna rasprava i na nju pozovu:

1. Okružni javni tužilac u Valjevu,
2. Okrivljeni Dragoljub Ignjatović koga na dan pretresa privesti iz pritvora kod ovog suda,
3. Svedoci: dr Mihajlo Marković iz Beograda, ul. Vladete Kovačevića br. 12 i Igor Primorac iz Beograda, ul. Njegoševa br. 1,
4. Da se na pretresu pročitaju i kao dokaz upotrebe: izvorni tekst diskusije okrivljenog Ignjatovića u rukopisu, tekst diskusije skinut sa magnetofonske trake, kao i da se izvedu i preslušaju kao dokaz magnetofonske trake na kojima je snimljena diskusija okrivljenog Ignjatovića,
5. Predlažemo da se prema okrivljenom Ignjatoviću izrekne mera bezbednosti zabrane javnog istupanja iz čl. 61 KZ.

O b r a z l o ž e n j e

Tokom istrage utvrđeno je sledeće činjenično stanje:

Okrivljeni IGNJATOVIĆ DRAGOUUB se kao književnik već desetak godina bavi esejistikom, a član je i Udruženja književnika Srbije, te je u tom svojstvu i dobio poziv organizacionog odbora IV Zimskih filozofskih susreta, koji su održani od 07. do 10. februara 1974. godine u hotelu "Divčibare" na Divčibarama za učešće u radu ovog skupa.

Na ovom skupu bilo je oko 60 učesnika, a tema razgovora je bila "Kultura i revolucija".

Učestvujući u radu ovog skupa, okrivljeni Ignjatoviće 08.02.1974. godine, u toku prepodnevno zasjedanja, kome je predsedavao svedok dr Mihajlo Marković, uzeo učešće u radu. U svom govoru izneo je niz neistinitih i zlonamernih činjenica kojima je prikazivao stanje u privredi, ocenjivao slobodu stvaralaštva, istorijska zbivanja, perspektive daljeg razvitka SFRJ, i u tom izlaganju isticao da "perspektiva ove naše današnje istorijske zbilje, voljom političkih upravljača biva stalno zadržavana na jalovoj i opasnoj tački akumuliranja kriza, koje pogoduju političkoj vlasti", "da u takvom tavorenju imamo političku vlast apsolutno totalitarnu, nikom odgovornu", da "vlastodržačka birokratija budući da je tikva bez korena i da se zbog toga plaši svega i svačega, rešava da da zeleno svetlo samo onome (u misli, i stvaralaštvu) što je ili bez snage ili apologetskog karaktera", da se "danas naša stvaralačka inteligencija suočava sa političkom akcijom koja nastoji da joj oduzme javne, legalne, građanske i stvaralačke slobode", i da "organizovanom zlu koje nasrće sleduje organizovani otpor, ne bude li moguće, – sleduje pojedinačni otpor; zlu u svakom slučaju sleduje otpor; dva su puta: ili legalna odbrana legalnih stvaralačkih sloboda ili carstvo ilegalne stvaralačke slobode, široki prostori podzemnog umetničkog delovanja; drugi put je po svemu sudeći, neminovan, a pre a posle - on će se nametnuti", da je "laž forma opštenja, falsifikat forma informisanja".

Ovo činjenično stanje utvrđeno je iskazom okrivljenog Ignjatovića kojim je potvrdio autentičnost izvornog teksta svoje diskusije, teksta diskusije skinutog sa magnetofonske trake, kao i magnetofonskih traka na kojima je snimljena njegova diskusija, a zatim iskazom svedoka dr Mihajla Markovića.

U ovakvoj radnji okrivljenog Ignjatovića stiču se sva obeležja krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ.

Okrivljeni Ignjatović ne osporava svoje učešće u radu navedenog skupa, kao ni autentičnost teksta svoje diskusije na tom skupu, a ni sam tekst diskusije skinut sa magnetofonske trake a ni svoju diskusiju snimljenu na magnetofonskoj traci.

Svojim istupom, neistinitim i zlonamernim prikazivanjem naše stvarnosti, okrivljeni Ignjatović prihvata princip kritike svega postojećeg, zalažući se za takvu organizaciju i usmeravanje političkog života u našoj zemlji, koji su nespojivi sa stanovišta SKJ, sa sociološkim činjenicama i perspektivama daljeg razvitka.

On osporava ulogu i politiku SKJ i rezultate samoupravnog socijalizma nastojeći da proletarijatu oduzme sva revolucionarna svojstva i orijentaciju na određene ciljeve.

Prisutna je i njegova kritika tekovina i toka jugoslovenske revolucije, skretanje pažnje na prisutnost staljinizma i u skladu sa njim na njegove metode i represije.

Društvena opasnost ovog krivičnog dela pokazuje se u povećanom stepenu zbog toga što okrivljeni svojim prikazivanjem društveno-političkih prilika u zemlji pokušava da unosi nevericu, sumnju, opovrgava notorne činjenice, o klasnoj suštini revolucije, pokušava da omalovažava postignute rezultate u socijalističkoj izgradnji samoupravnog društva i to u vreme kada se čine napori na planu ekonomskih i društveno političkih prilika u zemlji kada SKJ vrši mobilizaciju svih poštenih građana na bržoj izgradnji samoupravnog socijalističkog društva i prevazilaženju postojećih slabosti.

Na povećanu društvenu opasnost postupanja okrivljenog Ignjatovića ukazuje i činjenica da je pojačana neprijateljska aktivnost iz inostranstva upravo takva da se i ona služi istim metodom stvaranja nepoverenja pokušavajući da unosi zabunu i pometnju kod građana SFRJ napadajući osnovne tekovine revolucije i njen klasni karakter.

Ovakav istup okrivljenog Ignjatovića nema literarne ciljeve, već političku agitaciju sa ciljem pronošnja lažnih i neistinitih postavki o marksizmu, avangardnoj ulozi radničke klase, proletarijata, revolucije, samoupravnom društvu, slobodi i samostalnosti kulturne akcije, ekonomskih i društveno-političkim prilikama u zemlji.

Sa izloženog ova je optužnica opravdana i na zakonu osnovana.

19.03.1974.

OKRUŽNI JAVNI TUŽILAC,
Petar Pavlović

ZAPISNIK SA GLAVNOG PRETRESA (09.04.1974.)

K-24/74

ZAPISNIK O GLAVNOM PRETRESU

Pred Okružnim sudom u Valjevu dana 09.04.1974. godine

Predsednik veća Milorad Ristivojević

Članovi veća-porotnici Mića Smiljanić i Momčilo Bošković

Zapisničar Vera Stanković

Optuženi Ignjatović Dragoljub

Branilac Srđa M. Popović, advokat

Predmet pretresa

krivično delo iz čl. 118 st. 1 KZ.

Predsednik veća otvara zasedanje objavljuje predmet glavnog pretresa i utvrđuje da su došla sva pozvana lica osim: SV – Igora Primorca koji poziv nije primio pošto se ne nalazi na označenoj adresi.

Javni tužilac: Kao u optužnici.

Optuženi izjavi da je razumeo optužnicu, ne priznaje izvršenje krivičnog dela, da stanje koje je izneto u optužnici se ne odnosi na njega, izlaže da je knji-

ževnik, pesnik, da je marksistički kritičar i da pripada odnosno prihvata Marksov pogled na svet i objašnjava da Narodno-oslobodilačka borba kao krajnji nastanak naše revolucije nije ostvario osnovne ciljeve Socijalističke revolucije koje je naveo u svom izlaganju. Priznaje da je na tim susretima izneo stanje u našem društvu duhovni život našeg rada je sračunat samo na pitanju vlasti, na trošenju privrednog i dr. što je u optužnici navedeno. Priznaje da je u svom izlaganju na susretima takođe izjavio o stanju naše poljoprivrede, o stanju industrije, o produktivnosti rada i sve što je navedeno u optužnici pod stavkom 2. Priznaje takođe i sve ostale navode optužnice koje je izgovorio na pomenutim susretima, jer je to i sadržano u njegovoj diskusiji na pomenutim susretima koja je pisana njegovom rukom što je izneo u prethodnom postupku pred istražnim sudijom.

Što se tiče teksta diskusije snimljene na magnetofonskoj traci izjavljuje da mu je i to predočeno na prethodnom postupku. Izjavljuje da mu je istražni sudija predočio tekst diskusije skinute sa magnetofonske trake, ali ja nisam pročitao, nisam posumnjao u autentičnost toga teksta, te nisam tražio da se isti pre sluša.

Na pitanje javnog tužioca kako objašnjava svoje izlaganje kao književnik na temu kultura i revolucija da njegovo izlaganje ima stavki koje prikazuju netačno društveno-političko uređenje i da se u svom izlaganju pretežno bavi političkim pitanjem a ne pitanjem kulture, pa kako objašnjava svoje izlaganje da mi imamo političku vlast apsolutno totalitarnu i nikom odgovornu. Na ovo pitanje okrivljeni izjavljuje da je većinu svoga izlaganja i to po njegovoj oceni samo 2/10 izlaganja se odnose na političku vlast a sve ostalo na književnost odnosno kulturu, a što se tiče izlaganja da je politička vlast apsolutno totalitarna iz njihovog odgovora, to smatra pravnim terminom, da nije za višepartijski sistem, ali da je sam za izvesni politički pluralitet u okviru komunističkog pokreta.

Na pitanje tužioca kako objašnjava svoje izlaganje da je vlastodržačka demokratija, izjavljuje da svaki ko je na vlasti nije demokrata, ili da je dobar deo vlasti kod nas uzela birokratija.

Na pitanje tužioca kako objašnjava izlaganje da živimo u stvarnosti poraženih Socijalističkih revolucija i kako onda smatra našu revolucija, okrivljeni na ovo pitanje izjavljuje da je u svom izlaganju dao objašnjenje i da ne želi da odgovara.

Na pitanje tužioca šta podrazumeva optuženi pod snagom koja treba da pruži otpor političkoj akciji odnosno izvesnim tendencijama u društvu u kome se sputavaju stvaralačke slobode, da, odnosno da postoje tendencije u društvu koje sputavaju stvaralačke slobode i da ta snaga treba da bude, snaga koja će te tendencije da omogući, treba da bude Boljševička levica.

Na pitanje javnog tužioca kako optuženi izjašnjava da otpor treba da pruži zlu koje nasrće, optuženi izjavljuje da to treba da se organizuje na taj način ili da se taj otpor ostvari delom i rečju, da u našem društvu ima levica koja je u stanju da pruži dalji otpor i da organizuje, odnosno da pruži otpor destruktivnim snagama koje daju otpor.

Tužilac postavlja pitanje optuženom da li snage koje treba da pruže otpor rečju i delom podrazumeva ono što je izjavio "da kada društvo dođe do bezizlaza ili do alarmantnog stanja opšte krize, koja se može jedino razrešiti naj-

skupljom cenom žrtvovanja života ili gubljenja sloboda ili mnogih odricanja po-drazumeva ono što je danas izjavio u pogledu snage koja treba da pružio otpor.”

Na ovo pitanje branilac okrivljenog izjavljuje da je pitanje kapriciozno a optuženi izjavljuje da na to pitanje neće ni da odgovori.

DOKAZNI POSTUPAK

Svedok MIHAJLO MARKOVIĆ profesor, sa poznatim generalijama: u svemu kao na zapisniku kod istražnog sudije od 14.03.1974.

IZVOD IZ ZAPISNIKA SA SUĐENJA D. IGNJATOVIĆU 09.04.1974, GOD. K-24/74

Pročitani su izvorni tekst diskusije u rukopisu optuženog i isti izjavljuje da se ništa ne protivi čitanju toga izvornog teksta, da se pročita tekst diskusije skinute sa magnetofonske trake, sa čim je saglasan i javni tužilac.

Sud donosi

R e š e n j e

Da se pročita tekst diskusije skinut sa magnetofonske trake.

Po pročitaju teksta diskusije skinut sa magnetofonske trake koja je snimljena na IV Filozofskim diskusijama na Divčibarama je potpuno autentična izlaganju optuženog Ignjatovića na pomenutim sastancima što on sam priznaje.

Javni tužilac, branilac i optuženi su saglasni da se ne vrši preslušanje magnetofonske trake na kojoj je snimljena diskusija optuženog na susretima održanim na Divčibarama.

Javni tužilac nema predloga u dopunu dokaznog postupka.

Branilac optuženog u dopunu dokaznog postupka predlaže

1. Da se od Saveznog sekretarijata za poljoprivredu odnosno privredu pribave podaci o opremljenosti sredstvima za rad individualnih poljoprivrednih proizvođača, o veličini individualnog poljoprivrednog poseda, o broju staračkih domaćinstava i poljoprivredi, o prinosima pšenice, o količini veštačkog đubriva, o proseku novčanih primanja od poljoprivrede, a ovo sve za dokaz izlaganja optuženog o produktivnosti poljoprivrede;

2. Da se od Saveznog sekretarijata za spoljnu trgovinu pribave obrasci o kretanju o strukturi izvoza, za dokaz nekonkurentne industrije;

3. Da se od Narodne banke Jugoslavije pribave podaci o inflaciji;

4. Da se od Zavoda za statistiku i planiranje pribave podaci o troškovima života i o prosečnim primanjima;

5. Da se od Saveznog zavoda za zapošljavanje pribave podaci o zaposlenosti naših građana u inostranstvu i nezaposlenosti u zemlji;

6. Da se od Saveznog sekretarijata za privredu pribave podaci o inostranim kreditima, o kamatama na te kredite, za dokaz tvrdnje optuženog o nerenabilnom uvozu kapitala;

7. Da se od Saveznog sekretarijata za zdravlje pribave podaci o broju lekara, o broju pomoćnog medicinskog osoblja i o broju posteljine, za dokaz siromaštva u pogledu zdravstvene zaštite;

8. Da se od Saveznog sekretarijata za školstvo pribave izveštaj o broju dece uzrasta 7-14 godine koji ne pohađaju školu;

9. Da se od Odbora za obrazovanje i kulturu pribave podaci o broju nepismenih u zemlji;

10. Da se od Saveznog sekretarijata za pravosuđe pribave podaci o broju krivičnih dela izvršenih u vremenu od 1960-1973. godine (privredni kriminal);

Javni tužilac na predlog odbrane izjavljuje da se protivi predlogu sa razloga što nalazi da se istim ide na odugovlačenje postupka i da je isti bez uticaja na utvrđivanje činjeničnog stanja u odnosu na krivično delo koje je predmet optužnice.

Sud donosi

R e š e n j e

Da se predlozi branioca okrivljenog odbiju.

Ovom rešenju branilac optuženog zamera.

Odbrana, javni tužilac nemaju predloga u dopunu dokaznog postupka i sud objavljuje da je dokazni postupak završen, odnosno odustaje se od ispita sve-doka Igora Primorca, koji na današnji pretres nije došao.

Dalje se nastavlja pretres govorima stranaka.

Javni tužilac: predlaže osudu.

Branilac okrivljenog u svome izlaganju osvrće se na izlaganje javnog tužioca i ukazuje da je njegovo izlaganje političko a ne obrazlaže postojanje elemenata krivičnog dela. Nalazi da je očekivao da će javni tužilac posle izvedenog dokaza izmeniti svoju optužnicu.

Iznosi da činjenice koje je okrivljeni izneo u svom izlaganju na pomenutim susretima su istinite, i da on kao branilac nalazi prazninu u činjeničnom stanju optužnice jer istinitost činjenica ne može da predstavlja krivično delo iz člana 118 KZ jer optuženi je izneo istinu a istina se ne može zloupotrebiti.

Iznosi o ličnosti optuženog da je on boljševik, marksist, da je u našem društvu sloboda misli zagarantovana ustavom i da njegovo izlaganje na pomenutim susretima ne može da predstavlja krivično delo, te predlaže da se optuženi za ovo delo oslobodi od optužbe.

Optuženi na zadnje pitanje suda izjavi da nema više šta u svoju odbranu da navodi, ne oseća se krivim i ne priznaje izvršenje dela.

Pretres je završen.

Za ovim je sud doneo i javno objavio presudu.

PRESUDA OKRUŽNOG SUDA U VALJEVU (uvodni deo)

K. 24/74

U IME NARODA

Okružni sud u Valjevu u veću sastavljenom od predsednika suda Milorada Ristivojevića, kao predsednika veća, sudija porotnika Momčila Boškovića i Miće Smiljanića, kao članova veća i zapisničara daktilografa Vere Stankovića, u krivičnom predmetu protiv Dragoljuba S. Ignjatovića, književnika iz Beograda, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ, održan je

glavni javni pretres na dan 09.04.1974. godine u prisustvu Okružnog javnog tužioca Petra Pavlovića, optuženog Dragoljuba S. Ignjatovića, koji se brani iz pritvora i njegovog branioca Srđe M. Popovića, iz Beograda, pa je po saslušanju konačnih zahteva optužbe i odbrane doneo i istoga dana javno saopštio sledeću:

P R E S U D U

Optuženi DRAGOLJUB S. IGNJATOVIĆ, književnik iz Beograda od oca Svetomira i majke Drage, rođene Andrić, rođen 1936. godine u selu Bošnjane, SO Varvarin, oženjen, otac dvoje dece, završio III stepen filološkog fakulteta, sada živi u Beogradu, ul. Ščerbinova br. 5, vojsku nije služio, živi od ličnog dohotka u iznosu od 2.600,00 -dinara, neosuđivan, u pritvoru, u vremenu od 06.03. do 09.04.1974. godine,

K R I V J E

Što je dana 08.02.1974. godine u hotelu "Divčibare" na Divčibarama, na IV zimskim filozofskim susretima koje je organizovalo Srpsko filozofsko društvo iz Beograda, Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i časopis "Filosofija" na temu "Kultura i revolucija" u svom izlaganju, neistinito i zlonamerno prikazivao društveno-političke prilike u našoj zemlji osporavajući legalne građanske i stvaralačke slobode, predstavljajući vlast kao totalitarnu osporavajući tok revolucije, a društveno-ekonomski trenutak kao stanje tavorenja, pa je tako u govoru na označenom skupu pred oko 50 učesnika izneo:

– "... Naš razgovor danas, pada u naglašeno nezgodan čas; sav duhovni život naroda manipulantski je usmeren na rešavanju banalnih pitanja vlasti od danas do sutra i trošenja privređenog takođe od danas do sutra; perspektiva ove današnje istorijske zbilje voljom političkih upravljača bila je stalno zadržavana na jalovoj i opasnoj tački akumuliranja kriza, koja pogoduje postojećoj političkoj vlasti, ali koja dovodi u pitanje opstanak kulture, onoga bez čega nema hleba ni vlasti;

– Primitivna poljoprivreda, nerentabilna i nekonkurentna industrija, niska i sve niža produktivnost rada, inflacija, siromašno i dezorganizovano zdravstvo, devetnaestovekovni školski sistem, masovna nezaposlenost, konjunktorni izvoz radne snage, nerentabilni uvoz kapitala, vrtoglavo bogaćenje manjine, pauperizacija širokih slojeva stanovništva, hipreprodukcija kriminala i delikvencije, prostituisanje, korupcija, laž kao forma opštenja, falsifikat kao forma informisanja, tako stoje stvari, to nije ni kapitalizam ni socijalizam, to je prosto rečeno jedno patvorno tavorenje, bitisanje na samom dnu (postojeće, poluvarvarske) evropske civilizacije, sa tendencijom najvarvarskije alternative;

– U tom tavorenju imamo političku vlast apsolutno totalitarnu, nikom odgovornu;

– Vlastodržačka birokratija budući da je tikva bez korena i da se zbog toga plaši svega i svačega, da reaguje na svaki šušanj i budući da je osetljiva kako je nagomilane klasno-političke protivrečnosti potiskuju ka ivicama istorijske pozornice, rešava da da zeleno svetlo samo onome, u misli i stvaralaštvu, što je ili bez nade ili apologetskog karaktera;

– Mi živimo stvarnost poraženih socijalističkih revolucija, nalazimo se na granicama dva sveta, oba nemoguća; jednog kapitalističkog kojem je nemoguće da postoji i drugog, socijalističkog, kojem je nemoguće da se rodi;

– Težnja našeg poslednjeg narodno-oslobodilačkog rata, prevashodno seljačkog, da se produži i preraste u socijalističku revoluciju (vlast narodnih veća, naoružano radništvo, ekonomska i politička jednakost građana, javnost rada svih službi bez izuzetka, izbornost činovništva, dogovorna planska privreda) tako je temeljno anulirana da taj rat ima za nas, danas, isti iskustveni značaj koji ima i Gubčev seljački ustanak, Timočka buna i bitke na Ceru i Kajmakčalanu;

– Danas se naša stvaralačka inteligencija suočava sa političkom akcijom koja nastoji da joj oduzme javne, legalne, građanske i stvaralačke slobode; nećemo drammatizovati, organizovanom zlu koje nasrće sleduje organizovani otpor; ne bude li mogućan - sleduje pojedinačan otpor; zlu u svakom slučaju, sleduje otpor; dva puta su: ili legalna odbrana legalnih stvaralačkih sloboda ili carstvo ilegalne stvaralačke slobode, široki prostori podzemnog umetničkog delovanja; drugi put je, po svemu sudeći neminovan, a pre a posle – on će se nametnuti...

– Kada neko ljudstvo u određenom istorijskom trenutku dođe do alarmantnog stanja opšte krize, koja se jedino može razrešiti najskupljom cenom žrtvovanja života ili gubljenja sloboda ili mnogih odricanja od lične sreće, onda je za taj bezizlaz za tu skupu cenu čupanja iz besmisla najviše kriv onaj ko najviše zna, a najviše zna, bez sumnje, inteligencija, prevashodno stvaralačka...”

čime je učinio krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ, pa ga sud na osnovu čl. 118 st. 1, čl. 38 KZ

O S U Ā U J E

Na kaznu strogog zatvora u trajanju od 3 (tri) godine i 6 (šest) meseci, u koju kaznu se uračunava vreme provedeno u pritvoru od 06.03. do 09.04.1974. godine.

Na osnovu čl. 61 tač. g KZ izriče se mera bezbednosti zabrana javnog istupanja u trajanju od dve godine po izdržanoj ili oproštenoj kazni.

Na osnovu čl. 62 KZ magnetofonska traka na kojoj je snimljeno izlaganje optuženog na pomenutim Susretima ODUZIMA SE.

Na osnovu čl. 89 st. 2 optuženi se obavezuje da plati paušalni iznos u visini od 500,00-dinara.

ŽALBA VRHOVNOM SUDU SRBIJE

K - 24/74

OKRUŽNOM SUDU U VALJEVU

Ž a l b a

Optuženog Dragoljuba S. Ignjatovića, književnika iz Beograda ulica Ščerbinova 5.

Protiv presude Okružnog suda u Valjevu K-24/74 od 09.04.1974. godine

VRHOVNOM SUDU SRBIJE

– zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, čl. 333 st. 1 tač. 1 ZKP,

– zbog povrede krivičnog zakona, čl. 333 st. 1 tač. 2 ZKP,

– zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, čl. 333 st. 1 tač. 3 ZKP. i

– zbog odluke o kazni.

Optuženi pobija prvostepenu presudu U CELOSTI i preko svog branioca po punomoćju koje prilaže pod A) stavlja sledeći

Žalbeni predlog

USVAJA SE ŽALBA OPTUŽENOG i prvostepena presuda
UKIDA I PREDMET VRAĆA NA PONOVRNO SUĐENJE,

ili

PREINAČAVA tako što se optuženi OSLOBAĐA OD OPTUŽBE ili mu se izriče po vrsti i meri blaža kazna.

Optuženi takođe predlaže da on i njegov branilac budu obavešteni o sednici veća u smislu čl. 341 st. 1 ZKP.

Obrazloženje

Pobijanom presudom prvostepeni sud oglasio je optuženog krivim i kaznio ga je kaznom strogo zatvora u trajanju od 3 godine i 6 meseci.

I. Bitne povrede odredaba krivičnog postupka

U pobijanoj presudi nisu navedeni dokazi o odlučnim činjenicama, a razlozi presude u bitnom delu nejasni su i u znatnoj meri protivrečni.

Optuženi je oglašen krivim i kažnjen je zbog neistinitog prikazivanja društveno-političkih prilika u našoj zemlji, a da prvostepeni sud nije izveo dokaze kojima bi utvrdio istinitost inkriminiranih stavova, niti je za odbijanje ovakvog dokaznog predloga odbrane dao ubedljive razloge u presudi. Naime, na pretresu 09.04.1974. godine odbrana je predložila da se ispita istinitost inkriminiranih stavova tako što će se od nadležnih državnih organa kao što su: Savezni sekretarijat za privredu, Savezni sekretarijat za spoljnu trgovinu, Narodna banka Jugoslavije, Zavoda za statistiku i planiranje, Veća saveza sindikata, Saveznog biroa za zapošljavanje, Saveznog sekretarijata za zdravstvenu zaštitu, Saveznog zavoda za unapređenje školstva, Saveznog sekretarijata za obrazovanje i kulturu i Saveznog sekretarijata za pravosuđe, pribaviti službeni izveštaji o činjenicama na koje se odnose inkriminirane tvrdnje optuženog:

- Da je jugoslovenska privreda primitivna;
- Da je industrija nerentabilna i nekonkurentna;
- Da postoji inflacija;
- Da je zdravstvo siromašno i dezorganizovano;
- Da imamo zaostali školski sistem;
- Masovnu nepismenost;
- Masovnu nezaposlenost;
- Izvoz radne snage;
- Nerentabilni uvoz kapitala;
- Pauperizaciju širokih slojeva stanovništva;
- Hiperprodukciju kriminala i delikvencije itd.

Tako što bi pomenuti izveštaji dali podatke o onim činjenicama na kojima se ovakva tvrđenja optuženog zasnivaju, tj. pomenuti nadležni organi trebalo je da pruže podatke:

- O opremljenosti i sredstvima za rad individualnih poljoprivrednih proizvođača;
- O posedovnoj strukturi i veličini poseda poljoprivrednih domaćinstava;
- O broju takozvanih staračkih domaćinstava;
- O gubicima poljoprivrednih kombinata po kilogramu proizvedene pšenice;
- O prosečnim prinosima osnovnih kultura na teritoriji SFRJ;
- O proseku novčanih primanja po domaćinstvu od poljoprivrede;
- O brojnom stanju traktora u društvenim poljoprivrednim gazdinstvima za poslednjih deset godina;
- O isporuci stoke za poslednjih deset godina;
- O potrošnji veštačkog đubriva za poslednjih deset godina;
- O verižnom indeksu poljoprivredne proizvodnje za poslednjih deset godina;
- O strukturi jugoslovenskog izvoza i odnosu izvoza industrijske robe u odnosu na izvoz sirovina i polusirovina;
- O stopi inflacije u 1973. godini;
- O kretanju troškova života i ličnih primanja zaposlenih u 1973. godini;
- O životnom standardu radnika za poslednjih pet godina;
- O broju naših radnika na radu u inostranstvu;
- O kamatnim stopama i rokovima vraćanja inostranih kredita i o slučajevima neodgovaranja obavezama po zajmovima čak i od strane velikih banaka;
- O broju lekara na 1.000 stanovnika;
- O broju bolničkih postelja na 1.000 stanovnika;
- O broju pomoćnog medicinskog osoblja na 1.000 stanovnika;
- O broju dece koja ne pohađaju obaveznu osnovnu školu;
- O broju nezaposlenih u Jugoslaviji;
- O broju nepismenih u Jugoslaviji;
- O broju krivičnih dela izvršenih na teritoriji SFRJ od 1960. godine do danas po godinama i po vrstama krivičnih dela, naročito krivičnih dela iz oblasti tzv. privrednog kriminala.

Da je sud ovako postupio utvrdio bi da preko jedan milion seoskih domaćinstava radi na posedu manjem od dva hektara, na kome se, naravno, može samo primitivno privređivati, da u Jugoslaviji ima preko 600.000 tzv. staračkih domaćinstava koja naravno samo primitivno mogu da obrađuju zemlju i da se broj ovakvih domaćinstava iz godine u godinu povećava, da su, na primer, slavonski poljoprivredni kombinati pojedinih godina imali sa naknadom OZ-a i po 40 starih dinara gubitka po 1/kg proizvedene pšenice, da je prosek novčanih primanja po domaćinstvu od obrađivanja zemlje 1.000 novih dinara, da od 1961. godine postoji stalni porast uvoza poljoprivrednih proizvoda, da se po prinosu pšenice po hektaru sa 29 kvintala Jugoslavija nalazi na predposlednjem mestu u Evropi (ispred Grčke), da broj traktora u društveno-poljoprivrednim gazdinstvima od 1963-1972. godine opada, da isporuka stoke u 1973. godini opada u odnosu na prethodne godine, da potrošnja veštačkih đubriva opada, kao i verižni indeks poljoprivredne proizvodnje (od 119 u 1961. na 98 u 1969. godini), što

sve ukazuje da ne samo imamo primitivnu poljoprivredu, već da ne postoji ni tendencija bilo kakvog poboljšanja u tom smislu u poslednjoj deceniji.

Da je sud ovako postupio ustanovio bi da u strukturi jugoslovenskog izvoza preovlađuje izvoz sirovina i polufabrikata, a da u uvozu preovlađuje uvoz industrijske robe, kao i da je u prva dva meseca ove godine uvoz povećan za 70%, a izvoz za 69%, dok je spoljno-trgovinski deficit u prva dva meseca prošle godine iznosio 4,7 milijardi dinara, a u istom razdoblju ove godine 8 milijardi dinara, da deficit sa konvertibilnim područjem iznosi 7.252 miliona, a sa istočno-evropskim kliringom 593 miliona dinara, što sve pokazuje da je u međunarodnoj raspodeli naša industrija nekonkurentna, te da takva tvrdnja optuženog nije neistinita.

Da je izveo predložene dokaze na postojanje inflacije u Jugoslaviji prvostepeni sud bi utvrdio da je od decembra 1971. godine do decembra 1973. godine novčana masa porasla za 94,8%, što svakako nije praćeno odgovarajućim porastom ukupne nacionalne proizvodnje.

Izvođenjem predloženih dokaza sud bi dalje utvrdio da je oko milion zaposlenih imalo lični dohodak od 1.000 do 1.400 dinara, a oko 200.000 dohodak manji od 1.000 dinara. Međutim, sud je odbio da izvede ovaj dokaz, a u presudi tvrdi da je “u očiglednoj suprotnosti sa stvarnošću” tvrdnja optuženog da široki slojevi stanovništva siromaše “jer je životni standard baš najširih slojeva stanovništva daleko iznad proseka i drugih ekonomski jačih zemalja”. Međutim, podaci koje smo gore naveli objavljeni su od strane Saveznog zavoda za statistiku u “Politici” od 06.04.1974. godine, na str. 11, dok se na strani 14. pod naslovom “Cene povrća i voća juče na Kalenićevoj pijaci” navodi da kilogram paradajza košta 18-19 dinara, što znači da 200.000 zaposlenih radi za 50 kg paradajza, a jedan milion zaposlenih za 70 kg paradajza. Očigledno je da je tvrdnja izneta u presudi da je standard najširih slojeva “daleko iznad proseka i drugih ekonomski jačih zemalja” u suprotnosti sa službenim podacima.

Da je prvostepeni sud izveo predložene dokaze on bi utvrdio da u Jugoslaviji postoji 671.908 registrovanih nezaposlenih na radu u inostranstvu, dok je taj broj svakako i veći pošto svi oni koji su zaposleni u inostranstvu nisu i registrovani.

Izvođenjem dokaza, što je sud odbio da izvede, takođe bi se utvrdilo da pored navedenih 671.908 radnika u Jugoslaviji postoji i 390.000 nezaposlenih, koji neće moći da se zaposle ni u inostranstvu, pošto se očekuje da će se u 1974. godini vratiti kućama oko 150.000-200.000 naših radnika koji neće moći da obnove ugovore sa poslodavcima, tako da se očekuje da će broj nezaposlenih u zemlji do kraja 1974. godine premašiti cifru od pola miliona.

Da je izveo predložene dokaze prvostepeni sud bi dalje utvrdio, da u Jugoslaviji postoji samo sedam bolnica opšte prakse na jedan milion stanovnika, jedan lekar na 3.000 stanovnika, dva viša i jedan niži medicinski radnik na 3.000 stanovnika, četiri postelje na 1.000 stanovnika, 0,8 zubnih lekara na 10.000 stanovnika, 350 lekara specijalista na 23.000 prijavljenih slučajeva TBC u 1973. godini, što bi sve svakako pokazalo da je istinita tvrdnja optuženog o siromaštvu jugoslovenskog zdravstva.

Izvođenjem predloženih dokaza sud bi dalje utvrdio da oko 400.000 dece uzrasta 7-14 godina ne pohađa obaveznu osnovnu školu i da je u Jugoslaviji svaki peti čovek - nepismen.

Međutim, prvostepeni sud u obrazloženju presude na strani 5 tvrdi, s jedne strane da su ovi podaci našoj javnosti poznati, a s druge strane da optuženi “ne ukazuje na to stanje objektivno, već neistinito”.

Ovako obrazloženje suda pre svega je samo sebi protivrečno, jer ako su navedeni podaci opštepoznato istiniti, onda je neshvatljivo zašto sud smatra da optuženi iznosi te iste podatke “neistinite”. U ovome delu, presuda je savršeno nejasna, sama sebi protivrečna i njeni razlozi se ne mogu sa sigurnošću ispitati, a radi se o činjenicama koje su odlučne za pitanje postojanja krivičnog dela, jer neistinitost inkriminiranih tvrdnji čini obeležje bića krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1.

Prema tome, kada je prvostepeni sud odbio da izvede dokaze kojima se ove odlučne činjenice utvrđuju, on je u činjeničnom stanju stvorio takvu prazninu, koja čini pobijanu presudu apsolutno neodrživom.

Posebno optuženi ukazuje da metod argumentacije kojim se pojedine tvrdnje optuženog proglašavaju opštepoznato neistinitim – stoji u suprotnosti sa čl. 3 ZKP odnosno sa proklamovanim načelom prezumpcije nevinosti.

Naime, paušalna optužba dozvoljava paušalnu odbranu. Ili, drugim rečima, ako se optužnikom tvrdi da su izneti stavovi opštepoznato neistiniti, odbrani je dozvoljeno da isto tako tvrdi da su oni opštepoznato istiniti, a prvostepeni sud time ne bi trebalo da bude doveden ni u kakvu nedoumicu, jer dok javna tužba ne dokaže postojanje činjenica na kojima zasniva svoju kvalifikaciju, sve tvrdnje optuženog imaju se smatrati istinitim, sve dok ovu zakonsku pretpostavku javna tužba dokazima ne obori.

Budući da javna tužba nije čak ni pokušala da ispuni svoju zakonsku dužnost i dokaže postojanje na kojima zasniva kvalifikaciju, odbrana je preuzela na sebe teret dokazivanja, koji po zakonu leži na tužiocu, međutim, kao što se iz pobijene presude vidi prvostepeni sud ne samo što nije po službenoj dužnosti, kada je to javni tužilac propustio da učini, preduzeo sve što je potrebno da utvrdi činjenice koje su od važnosti za donošenje zakonite odluke (čl. 9 ZKP), već je, odbio i dokazne predloge odbrane koji su imali za cilj da propust tužioca i suda otklone.

Da bi se shvatila sva težina povrede odredaba postupka koje je na ovaj način izvršio prvostepeni sud, treba posebno naglasiti da se u konkretnom slučaju radi o krivičnom delu koje za zaštitni objekt ima Državu. Ova činjenica posebno je važna, jer su i tužilac i sud organi te iste Države. Prema tome, kod ovakve vrste dela posebno, treba biti oprezan i nedozvoliti kao što zakon i nedozvoljava, da sud i tužilac svoja ovlašćenja, koja takođe proističu jedino iz zakona, koriste na taj način što će neopozivo i jednostrano u krivičnom postupku proglašavati šta je istina i šta nije istina, bez ikakvog dokaznog postupka i oslanjajući se jedino na svoje slobodno sudijsko uverenje.

Slobodno sudijsko uverenje ne znači proizvoljno postupanje suda, već slobodnu ocenu verodostojnosti izvedenih dokaza, s tim što će sud u obrazloženju presude – čl. 327 ZKP navesti iz kojih razloga uzima pojedine činjenice kao dokazane ili nedokazane i iz kojih razloga nije uvažio pojedine predloge stranaka.

Ovlašćenja suda i tužioca ograničena su odredbama Zakona o krivičnom postupku i zakon tužiocu i sudu nedozvoljava da Državu, čiji su organi, štite na bilo koji način, izuzev onoga koji su sudu Zakonom propisali građani te iste Dr-

žave, jer Država nije nikakva vrednost po sebi, već zajedno sa sudom i tužilaštvom predstavlja instrument koji ima služiti svima nama, građanima, po onim pravilima koja su Zakonom zato propisana, a ta pravila u čl. 3 i 9 ZKP ne dozvoljavaju da se bilo koja činjenica proglasi opštepoznato istinitom i neistinitom, pošto bi to vodilo monopolu na istinu, koji ne može niko imati.

Prema tome, prvostepeni sud je odbijajući dokazne predloge odbrane i utvrđujući bez ikakvih dokaza “opštepoznate istine” povredio pravo okrivljenog na materijalnu odbranu, a obrazloženje presude, usled takvog propusta pojavljuje se kao nepotpuno, nejasno i protivrečno u pogledu odlučnih činjenica za presuđenje.

Već samo iz ovoga razloga drugostepeni sud bi morao ukinuti prvostepenu presudu.

II. Pogrešno i nepotpuno utvrđeno činjenično stanje

(1) Već govoreći o bitnim povredama krivičnog postupka rekli smo da je neobrazloženim odbijanjem dokaznog predloga odbrane, sud ne samo izvršio povredu formalnog propisa, već je stvorio u činjeničnom stanju takvu prazninu koja čini prvostepenu presudu neodrživom. Podaci koji su gore izneti u ovoj žalbi dobijeni su iz “Statističkog godišnjaka Jugoslavije” za 1973. godinu koji izdaje i štampa Savezni zavod za statistiku, pa su ti podaci pristupačni svima, tj. i drugostepenom sudu. Pojedine podatke optuženi je našao u dnevnoj štampi i časopisu “Ekonomska politika”.

DOKAZ:

- A) “Politika”, od 06.04.1974. godine, str. 11 i 14,
- B) “Ekonomska Politika”, br. 1139 od 28.01.1974. godine, str. 30,
- C) “Ekonomska Politika” br. 1147 od 25.03.1974. godine, str. 31,
- D) “Ekonomska Politika” br. 1148 od 01.04.1974. godine, str. 34.

Optuženi ponavlja dokazni predlog da se pribave izveštaji od nadležnih organa na okolnost istinitosti inkriminiranih tvrdnji, kako je to učinio na glavnom pretresu 09.04.1974. godine.

2. Pored činjenice čije dokazivanje je optuženi gore predložio, javna tužba stavlja na teret optuženom i iznošenje drugih stavova kao, na primer sledećeg stava:

“... kada neko ljudstvo u određenom istorijskom trenutku dođe do bezizlaza ili do alarmantnog stanja opšte krize, koja se jedino može rešiti najskupljom cenom žrtvovanja života ili gubljenja sloboda ili mnogim odricanjima od lične sreće, onda je za taj bezizlaz, za tu skupu cenu čupanja iz besmisla, najviše kriv onaj ko najviše zna, bez sumnje, inteligencija, prevashodno stvaralačka.”

Ovakva i slična mišljenja, optuženi je toga svestan, ne mogu se na pouzdan način, kako to zahteva Zakon o krivičnom postupku, ni pobiti ni dokazati. Zato će o ovakvim tvrdnjama, koja predstavljaju subjektivne ocene optuženog biti posebno reči tamo gde budemo govorili o kvalifikaciji, a govoreći o nepotpuno i pogrešno utvrđenom činjeničnom stanju, optuženi ovde želi samo da istakne da je i prvostepeni sud mogao jedino utvrditi da je savršeno nesposoban da istinitost ovakvih tvrdnji bilo utvrdi bilo ospori.

III. Povrede krivičnog zakona

Javna tužba inkriminiše optuženom dva tipa iskaza:

1. činjenične iskaze, kao što je na primer postojanje inflacije, nepismenost, nezaposlenost, nekonkurentna industrija itd. i

2. mišljenja, subjektivne ocene i vrednosne sudove, kao što je na primer mišljenje da postoji politička akcija kojom se nastoji stvaralačkoj inteligenciji oduzeti njene legalne, građanske i stvaralačke slobode.

Optuženi je gore pokazao da su njegovi činjenični iskazi istiniti, tj. da na primer, kod nas postoji inflacija, nezaposlenost, nepismenost, nekonkurentna industrija.

Subjektivna ocena, mišljenja i vrednosni sudovi optuženog, koji su kao takvi, nužno i emotivno obojeni, ne mogu se, kao što je već rečeno, na pouzdan način ni dokazati ni osporiti. Na primer, da li je postojanje 390.000 hiljada nezaposlenih masovna nezaposlenost ili ne, da li se činjenica da je svaki peti Jugosloven nepismen može nazvati masovnom nezaposlenošću ili ne, da li se ograničavanje slobode štampe, govora itd. koje se vrši u ime zabrane zloupotrebe tih sloboda, može smatrati opravdanim ili ne, društveno-celishodnim ili ne, stvar je subjektivne ocene, koja zavisi od niza činilaca i u kojoj će se pojedini subjekti uvek i nužno razlikovati, naravno, s obzirom na ugao gledanja, na svoju društvenu ulogu i na svoje mesto u tome procesu. Notorno je da jednu istu stvarnost, svako vidi iz drugog ugla. Takođe je notorno da sve te subjektivne ocene zavise od iskustva koje imamo sa tom stvarnošću i da se one znatno razlikuju kod svakog od nas.

Zbog toga je, po stanovištu odbrane nemoguće te subjektivne ocene, mišljenja i vrednosne sudove inkriminisati, kao delo neprijateljske propagande.

U potvrdu ovakvog svoga stava optuženi navodi sledeće:

Članom 166 Ustava SFRJ zajemčena je sloboda misli i opredeljenja.

Član 118 KZ može se tumačiti jedino u skladu sa Ustavom.

Tačno je da je u čl. 153 st. 2 Ustava SFRJ predviđeno načelo zabrane zloupotrebe slobode prava čoveka i građanina na taj način što je rečeno da su ove slobode i prava ograničene “samo jednakim slobodama i pravima drugih”.

Međutim, treba odmah primetiti da je sloboda misli (i naravno, izražavanja tih misli, jer se sloboda samog intimnog procesa mišljenja nalazi potpuno van oblasti bilo kakvog pravnog regulisanja) APSOLUTNA, tj da se načelo zloupotrebe sloboda ne proteže na garantovanu slobodu misli.

Naime, u čl. 166 Ustavotvorac ne određuje da se ova sloboda može ograničiti Zakonom, kao što to čini u onim slučajevima gde prava i slobode građana ograničava zabranom zloupotrebe slobode.

Razlog ovome je što se, za razliku od nekih drugih sloboda, sloboda mišljenja uopšte ne može zloupotrebiti po prirodi same stvari.

Tako na primer, Ustavom je zajemčena, u čl. 167 st. 1 sloboda štampe. Međutim, u st. 3 istog člana kaže se da se ovom slobodom građani mogu koristiti “pod uslovima određenim zakonom”. Ili, čl. 183 st. 1 zajemčuje se građanima sloboda kretanja, ali se stavom 2 ova sloboda ograničava time što se predviđa da se “ograničavanje slobode kretanja može predvideti zakonom” u određenim slučajevima.

Član 166 zajemčuje slobodu misli bez ikakvog ograničenja, što znači da se sloboda misli ne može ograničiti ni Zakonom.

Prema tome, sloboda misli nije ograničena ni Krivičnim zakonom.

Rekli smo, da je sloboda misli po Ustavu SFRJ APSOLUTNA budući da je zloupotreba misli nemoguća po prirodi same stvari. Zašto?

Zloupotreba slobode štampe ili slobode kretanja moguća je i zbog toga je i Ustavom predviđeno da se Zakonom može takva sloboda ograničiti. Na primer ako bi se lice A koristilo svojom slobodom kretanja na apsolutan način, potpuno je jasno da bi se na taj način moglo potpuno onemogućiti licu B da se tom istom slobodom koristi: pešaci bi, na primer, mogli potpuno paralisati saobraćaj i onemogućiti slobodu kretanja svim vozačima.

Uzurpiranje slobode štampe od strane određenog kruga lica može se onemogućiti drugim licima koja su isključena iz monopola na štampu, da se koriste zajemčenom slobodom štampe (na primer, davanjem odgovora na objavljenu informaciju), jer je po prirodi stvari novinski prostor ograničen i ne može svako lice imati svoje novine u kojima će se ravnopravno sa svim ostalim građanima služiti svojom slobodom štampe.

Drugim rečima zloupotreba je moguća jedino kod onih sloboda, odnosno prava, čijim apsolutnim korišćenjem mogu da se ugroze ista prava drugih lica.

Sloboda misli, međutim, apsolutna je i Ustav ne predviđa njeno ograničavanje, čak ni Zakonom upravo zbog toga što se njenim apsolutnim korišćenjem ne dovodi u pitanje zajemčena sloboda misli drugih građana.

Sasvim je jasno da izražavajući svoje mišljenje, iznoseći svoju subjektivnu ocenu društveno-političkih prilika u zemlji, ja ni u kom slučaju NE MOGU zloupotrebiti svoju slobodu mišljenja, jer se time nipošto ne omogućava i drugima da isto tako iznesu svoja mišljenja, svoje ocene i svoje sudove.

To je i bio smisao i razlog koji je rukovodio ustavotvorca da zagarantuje apsolutnu slobodu mišljenja.

Međutim, postoje i drugi razlozi koji opravdavaju ovakav stav našeg Ustava. Ti razlozi su sledeći:

1. Sasvim je iluzorno Zakonom zabranjivati ljudima da pogrešno misle, kada svako misli onako kako može i kada je svako uveren u istinitost svoga mišljenja, što je jednostavna psihološka nužnost. Naime, kada bi neko mogao znati da je njegovo mišljenje ili ocena netačno, on ne bi mogao više tako misliti;

2. Izražena mišljenja i ocene u društvu se primaju kritički, za razliku od tvrdnji o činjenicama, koje mogu dezinformisati javnost;

3. Mišljenje se uvek odnosi na složene pojave stvarnosti koje ne mogu biti na pouzdan način verifikovane pred sudom, već jedino u praksi procesa društvenog mišljenja, u tzv. "borbi mišljenja", a taj proces nikada nije konačan. Nezamislivo je da bi o takvim složenim pojavama sud mogao izricati konačne i neprikosnovene istine i time zaustavljati proces društvenog mišljenja;

4. Upravo zbog razlike u subjektivnim ocenama, odnosno zbog razlike u mišljenjima izražavanje mišljenja uvek je društveno poželjno, jer tek kada se izraze sva mišljenja, i kada javnost zauzme svoj stav prema svim tim mišljenjima, moguće je da jedno društvo samo o sebi stekne relativno tačnu sliku, koja je uslov svim progresivnim društvenim kretanjima;

5. Za razliku od iznošenja neistinitih činjenica, koje se iznose apodiktički, mišljenje i subjektivne ocene podležu polemici dok neistinite činjenične tvrdnje podležu samo demantovanju;

6. Ispravnost takvog stanovišta potvrđena je i u pravnoj doktrini i u sudskoj praksi:

Tako Vrhovni sud Hrvatske u odluci Kž 108/53 od 19.03.1955. godine kaže:

“U konkretnom slučaju radilo se o vrednosnom sudu, čiju ispravnost nije moguće dokazati. Pitanje ispravnosti subjektivnih sudova... ne može, naime, uopšte biti predmet raspravljanja pred sudom... već ta pitanja treba raspravljati u javnoj diskusiji...”

Identično stanovište zastupa i dr Bogdan Zlatarić u svome delu “Krivični zakonik u praksi”, gde na strani 199 kaže:

“Da li je kritika opravdana ili ne, to još samo po sebi nije odlučno za pitanje njene protivpravnosti.”

Naravno, postavlja se pitanje, kako razlikovati u praksi činjeničnu tvrdnju od subjektivne ocene, vrednosnog suda i zaključka kao ishodišta procesa mišljenja. Međutim, pravna doktrina poznaje instrumente koji omogućavaju ovakvu distinkciju, i ti instrumenti poznati su, na primer, u učenju o krivičnom delu uvrede (čl. 170) i klevete (čl. 169). Naime, prema tom učenju krivično delo klevete ne može postojati kada se radi o neistinitim vrednosnim sudovima kojima se nanosi šteta časti i ugledu oštećenog (upravo zbog toga što se istinitost ovakvih sudova u Krivičnom postupku ne može dokazati), već ovo delo postoji samo ako se radi o pronošenju ili iznošenju neistinitih činjenica koje mogu škoditi časti i ugledu oštećenog (jer se istinitost činjeničnih tvrdnji na sudu može dokazati). Prema tome, praksa i poznaje i raspolaze instrumentima, a pravna doktrina je razradila kriterijume za razlikovanje vrednosnih sudova tj. mišljenja od činjeničnih tvrdnji.

Zato je prvostepeni sud u kvalifikaciji dela pogrešio i protumačio član 118 KZ protivno odredbi čl. 166 Ustava kada je optuženog oglosio krivim i kaznio za iznošenje njegovih misli i ocena na koje on po Ustavu ima apsolutno pravo, koje mu ni Zakonom ne može biti ograničeno.

Prvostepeni sud je mogao i morao da razluči šta u inkriminisanim stavovima predstavlja mišljenje, a šta činjeničnu tvrdnju, pa osloboditi optuženog ODMAH od onih inkriminacija čija se istinitost ne može utvrditi ni dokazati, tj. od inkriminacija koje predstavljaju subjektivne ocene i mišljenja optuženog, a istinitost činjeničnih tvrdnji na pouzdan način utvrditi onim dokaznim sredstvima, koja su mu stajala na raspolaganju i koja su bila sadržana u odbijenom dokaznom predlogu odbrane.

Svakako da ovakvo stanovište ima i određene šire društvene, političke implikacije. Poznato je naime da se jedan konzervativan duh od uvek odupirao ovakvom shvatanju apsolutne prirode slobode misli, sa obrazloženjem da je narod “maloletan, nezreo”, ili “nedorastao”, pa da se ne sme dozvoliti slobodno iznošenje svih mišljenja, jer navodno, postoji mogućnost da takav maloletan narod bude zaveden od neodgovornih demagoga.

Pobornici ovakvog konzervativnog shvatanja smatraju ili da je “svet nemoguće popravljati, jer je nesavršen” ili “da je svet savršen i ne treba ga popravljati” (Lešek Kolakovski, “Etika bez kodeksa” u “Filozofskim esejima”, Nolit, Beograd, 1964.). Za taj duh javnost je “masa” ili “ulica”, “svetina”, “mnoštvo”, “gomila”, “stihija”, jednostavno “vulgus”, objekt vladanja.

U svome delu "Birokratija i javnost" ovaj konzervativni duh Marks ova-ko slika:

"Konzervativni duh kaže: "Što se manje može poricati da je štampa danas politička sila, to mi se pogrešnije čini isto tako veoma rašireno shvatanje da će između dobre i loše štampe proizići istina i svetlost i da se može očekivati veće i delotvornije širenje ovih poslednjih. Čovek je i kao pojedinac i u masi uvek isti. On je po svojoj prirodi nesavršen i nezreo i potrebno mu je vaspitavanje dokle god traje njegov razvitak koji prestaje tek smrću" (K. Marks, Birokratija i javnost", str. 84. Ali Marks pita: "Ako svi budemo vaspitani, ko će nas vaspitavati, ako svi budemo u kolevcu, ko će nas ljuljati. Ako svi budemo zatvorenici, ko će nas čuvati?"

Takvo stanovište u njegovoj najekstremnijoj formi zastupao je, naravno, i jedan od najvećih političkih zločinaca ovog veka, Adolf Hitler koji u svome delu "Mein Kampf" kaže: "Ulici ne treba davati reč. Njeno mišljenje treba oblikovati da bi smo dobili zajednicu živih bića koja su fizički i duhovno slična. Popustljivost pred gomilom vodi slaboj državi. Na javno mnjenje pozivaćemo se tek onda kada ga oblikujemo!"

Naš Ustav, videli smo, odbacuje svaki paternalistički odnos prema narodu, imajući dovoljno poverenja u rasuđivanje toga naroda da u slobodnoj borbi mišljenja razlikuje istinu od neistine i demagogije. Ovo je sasvim jasno kada se ima u vidu da je ovo društvo, društvo koje se deklariše kao zajednica zasnovana na načelima NAUČNOG socijalizma. Jer, postoje društva, čija se egzistencija zasniva na prikrivanju realnih društvenih odnosa, društva koja bi se raspala kao organizovane državne zajednice, kada bi njegovi članovi sagledali istinu o stvarnosti i smislu društvenih odnosa koji u njima vladaju. U takvim društvima, naravno, sa gledišta političkog pragmatizma, nepoželjno je da se čuju sva mišljenja. Međutim, društvo koje se definiše kao socijalističko, društveno uređenje koje se zasniva na postavkama NAUČNOG socijalizma, ne može imati interesa da suzbija slobodno izražavanje bilo kakvog mišljenja, jer je u prirodi procesa društvenog mišljenja da, ukoliko se odvija slobodno, odbaci neistinu i prihvati istinu. Posebno, optuženi želi da skrene pažnju drugostepenom sudu na odsustvo svakoga obrazloženja u prvostepenoj presudi, u odnosu na drugi konstitutivni element bića krivičnog dela iz čl. 118 KZ, na postojanje zlonamerosti na strani optuženog.

Prvostepeni sud, naime, izgleda izvodi zaključak o namerama optuženog iz sadržine inkriminiranih iskaza.

Međutim, neistinitost odnosno zlonamernost predstavljaju DVA, odvojena i nezavisna obeležja krivičnog dela iz čl. 118. Zato kada sud izvodi zaključak o nameri optuženog iz navodno neistinite sadržine inkriminiranih iskaza, onda sud de facto neovlašćeno sužava definiciju krivičnog dela iz čl. 118 KZ, jer postojanje jednog obeležja izvodi iz postojanja drugog, pa primenjuje čl. 118 KZ, ustvari, kao da sadrži jedno jedino obeležje.

Naime, čak i da se uzme, što nipošto ne stoji, da su inkriminisane tvrdnje optuženoga stvarno neistinite, odatle se ne sme zaključivati da su ove tvrdnje zbog toga što su neistinite i zlonamerne.

Činjenice i okolnosti kojima se utvrđuje postojanje namere, ne samo kod ovoga već i kod svakog drugog krivičnog dela koje predviđa nameru kao poseb-

no obeležje dela, moraju se nalaziti VAN BIĆA DELA. Na primer kod krivičnog dela krađe, ne može se ništa zaključivati o nameri učinioca iz činjenice postojanja drugog posebnog obeležja dela, tj. da je stvar tuđa (na primer oduzimanje tuđe pokretne stvari u nameri izvršenja sudske presude).

Postojanje svakog od obeležja krivičnog dela mora se utvrđivati nezavisno.

Kod ocene namere optuženog, sud je propustio da ceni, da optuženi nije mogao imati nikakve lične koristi, ma kako udaljene od svoga istupanja, da nije plaćen ni od kakve strane sile, da je naprotiv, optuženom moglo biti jasno da ovakvo njegovo istupanje može da doživi različite ocene i da optuženi sebi samo može takvim istupanjem stvoriti neprilike, kojih nije pošteđen niko ko želi kritički da misli (mada ne i da će se izložiti krivično-pravnim sankcijama).

Namere i pobude optuženog (koje je sud morao da utvrdi, ne samo zbog kvalifikacije po čl. 118 već i u okviru ispitivanja okolnosti iz člana 38 KZ) ostale su u prvostepenoj presudi potpuno nerasvetljene.

Namere i pobude optuženog /koje sud morao da utvrdi, ne samo zbog kvalifikacije po čl. 118, već i u okviru ispitivanja okolnosti iz čl. 38. KZ/ ostale su u prvostepenih presudi potpuno nerasvetljene.

U oceni ovih pobuda i namera prvostepeni sud morao je da pođe od toga da je optuženi javni radnik, književnik, autor zapaženih knjiga, asistent – magistar Instituta za književnost i umetnost u Beogradu, saradnik mnogih listova i časopisa u ovoj zemlji, koji se bavi javnim radom 12 godina, za koje vreme nikada i ničim nije doveo u pitanje svoj pošten i otvoren stav i namere prema ovom društvu.

Sud je takođe ocenjujući njegove pobude morao oceniti i činjenicu da je optuženi pozvan na skup, na kome je izneo inkriminisane stavove, zbog toga da iznese svoje mišljenje o temi “Kultura i revolucija”, u okviru koje se izlaganje optuženog i kretalo. Prema tome, ako je prvostepeni sud bio mišljenja da je optuženi imao nameru drugu od one dozvoljene, da koristeći svoja ustavna i elementarna ljudska prava iznese svoje mišljenje, jedino mišljenje koje ima o temi diskusije, onda je prvostepeni sud takvu sumnju u namere optuženog morao da potkrepi i nekakvim ubedljivim razlogom.

Međutim, prvostepeni sud ne samo što takve razloge ne navodi, već ne navodi uopšte nikakve razloge.

Uopšte, na kraju optuženi bi želeo da ukaže na drastičnu povredu svoga prava na odbranu koja se vidi i iz obrazloženja presude, gde se na str. 5 u stavu 5 doslovno kaže:

“Ovakvoj odbrani sud nije poverovao sa razloga što je nedokazana (!) i što stoji u očiglednoj suprotnosti sa već utvrđenim činjeničnim stanjem.”

Čemu služi pravo optuženog na odbranu ako se mogu odbiti svi njegovi konkretno formulisani dokazni predlozi, a zatim reći da se odbrana optuženog ne usvaja, jer je nedokazana?

Čemu služi pravo optuženog na odbranu ako se njegova odbrana odbacuje zbog toga što je u suprotnosti “sa već utvrđenim činjeničnim stanjem”

To znači da prvostepeni sud, po sopstvenom priznanju, odbranu optuženog uopšte nije ni cenio, i da prvostepeni sud može da prihvati kao odbranu

jedino priznanje, jer jedino priznanje nije u suprotnosti “sa već utvrđenim činjeničnim stanjem”. Po takvom shvatanju pravo na odbranu svodilo bi se na pravo na priznanje.

IV. Odluka o kazni

Za verbalno istupanje najednom naučnom skupu i iznošenje svojih mišljenja i činjenica za koje se u presudi tvrdi da su “našoj javnosti poznate” optuženi je osuđen na 3,5 godine strogog zatvora nekoliko dana pošto je podoficir jugoslovenske armije Trudić osuđen za ubistvo jednog mladog čoveka koga je zatekao u krađi njegovog “Fiće” skoro dvostruko blažom kaznom.

Pri tome prvostepeni sud na strani optuženog ne nalazi nikakve otežavajuće okolnosti, a od olakšavajućih okolnosti nalazi da nije osuđivan i njegove porodične prilike.

Kada se pri tome još ima u vidu da je zakonski minimum za ovo krivično delo kazna – jedna godina strogog zatvora, onda je neshvatljivo da prvostepeni sud odmerava optuženom tako drastičnu kaznu, a da pri tome to ničim ne obrazlaže, već naprotiv na strani optuženog nalazi samo olakšavajuće okolnosti!

Šta više, optužnica optuženom stavlja na teret, i sud ga oglašava krivim za lakši oblik krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 stav 1 KZ, naima za zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji, a ne za teži oblik tj. pozivanje na protivustavnu promenu društvenog ili državnog uređenja.

Zbog toga se izrečena kazna javlja kao prekomerna i u neskladu sa društvenom opasnošću dela i učinioa i utvrđenim okolnostima iz čl. 38 KZ, a obrazloženje ovakve odluke kao sasvim nedovoljno i samo sebi protivrečno,

S obzirom na izloženo žalba je umesna i napred stavljeni žalbeni predlog na Zakonu osnovan.

U Beogradu,
18.04.1974. god.

DRAGOLJUB S. IGNJATOVIĆ
koga brani
SRĐA M. POPOVIĆ, advokat

**ODGOVOR JAVNOG TUŽIOCA NA ŽALBU SRĐE POPOVIĆA
IZJAVLJENU U KORIST D. IGNJATOVIĆA**

OKRUŽNOM SUDU
VALJEVO

– ZA VRHOVNI SUD SR SRBIJE – BEOGRAD

Protiv okrivljenog DRAGOLJUBA IGNJATOVIĆA iz BEOGRADA, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ, Okružni javni tužilac u Valjevu podnosi

ODGOVOR NA ŽALBU

Optuženog IGNJATOVIĆA izjavljenu protiv prvostepene presude Okružnog suda u Valjevu K-24/74 kojom je oglašen krivim zbog krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ i osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od tri godine i šest meseci.

R A Z L O Z I

U žalbi koju je optuženi Ignjatović izjavio protiv prvostepene presude i koju pobija sa ovih razloga, ističe da su navodi u njegovoj diskusiji koju je imao na IV Zimskim filozofskim susretima na Divčibarama, a koji se odnose na društveno-političke prilike u zemlji, tačni.

U prilogu ove tvrdnje izneo je niz statističkih podataka kojima želi da ilustruje tačnost svojih tvrdnji: da je jugoslovenska privreda primitivna, industrija nerentabilna i nekonkurentna, da postoji inflacija, da je zdravstvo siromašno i dezorganizovano, da imamo zaostali školski sistem i masovnu nepismenost, masovnu nezaposlenost, izvoz radne snage, nerentabilni uvoz kapitala, pauperizaciju širokih slojeva stanovništva, hiperprodukciju kriminala i delikvencije itd.

Iz prikupljenih statističkih podataka koji su priloženi uz žalbu opt. Ignjatovića a iz kojih se vidi da kod nas ima preko milion seoskih domaćinstava koja rade na posedu manjem od dva hektara, kao i da ima preko 600.000 staračkih domaćinstava, da je prinos pšenice po hektaru 29 kvintala i da smo na pretposljednem mestu u Evropi po proizvodnji pšenice, da broj traktora u društvenom sektoru opada, da je upotreba veštačkih đubriva u padu, da se zaključiti, po tvrdnji odbrane opt. Ignjatovića, da imamo primitivnu poljoprivredu i da ne postoji ni tendencija bilo kakvog poboljšanja u poslednjoj deceniji.

Ovakva tvrdnja je neistinita, i ukazuje na nastojanja da se omalovaže i zlonamerno prikažu društveno-ekonomski odnosi kod nas.

Po tvrdnji odbrane isti slučaj je i sa industrijom, koja je prema priloženim statističkim podacima, u međunarodnoj podeli rada nekonkurentna, to tvrdnje opt. Ignjatovića u pogledu ovih činjenica nisu neistinite.

Odbrana opt. Ignjatovića je predlagala, tokom glavnog pretresa, da sud po službenoj dužnosti pribavi ove podatke od saveznih sekretarijata u prilog tačnosti njegovih tvrdnji.

Kako je ovaj predlog bio odbijen, sa motivacijom da ti podaci nisu nepoznati našoj javnosti, odbrana je u završnoj reči iznosila ove podatke, koji su bili predmet ocene prvostepenog suda, te se u žalbi neosnovano ponavljaju.

Pored toga, odbrana je i sama tokom glavnog pretresa i u žalbi iznosila činjenice koje je i opt. Ignjatović iznosio u svojoj inkriminisanoj diskusiji.

Tvrdnja opt. Ignjatovića da je "politička vlast totalitarna, nikom odgovorna, da se stvaralačka inteligencija suočava sa političkom akcijom koja nastoji da joj oduzme javne, legalne, građanske i stvaralačke slobode, da je težnja našeg poslednjeg NOR-a, prevashodno seljačkog, tako temeljno anulirana da taj rad ima za nas isti iskustveni značaj koji ima i Gubčev seljački ustanak, Timočka buna, kao i bitke na Ceru i Kajmakčalanu" itd., odbrana ne osporava ni jednim jednim argumentom, iako one čine veći deo inkriminacija u diskusiji opt. Ignjatovića koje se osporavaju žalbom.

Ovakve tvrdnje opt. Ignjatovića sadrže kritiku svega postojećeg, zalažući se za takvu orijentaciju i usmeravanje političkog života u našoj zemlji, koji su nespojivi sa sociološkim činjenicama a ukazuju i na neistinitost tvrdjenja koje je opt. Ignjatović iznosio i na njegovu zlu nameru kojom nastoji da opovrgne opšte poznate činjenice unese nevericu i sumnju i omalovaži postignuti stepen izgradnje samoupravnog društva iako sebe naziva marksistom koji već 12 godina propagira marksističku kulturu.

Iako je opt. Ignjatović nastojao da u svojoj diskusiji na IV Zimskim filozofskim susretima da sasvim drugačiji ton – literarni smisao njegove diskusije je potpuno jasan i ima isključivo politički karakter sa nastojanjem da neistinito i zlonamerno prikaže društveno-političke prilike u zemlji.

Smatramo da se žalbom neosnovano opovrgavaju samo činjenice koje nisu jedina inkriminacija stavljena na teret optuženom Ignjatoviću i da se niko ne može pozivati na građanske slobode onda kada ih zloupotrebljava sa tendencijom da omalovaži stanje i društveno-ekonomske prilike u zemlji.

Stoga nalazimo da u radnji opt. Ignjatovića stoje svi elementi krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ pa stavljamo sledeći

P R E D L O G

da presudu Okružnog suda u Valjevu K-24/74 potvrdite a žalbu opt. Ignjatovića odbijete kao neosnovanu.

OKRUŽNI JAVNI TUŽILAC,
Petar Pavlović, s.r.

PRESUDA VRHOVNOG SUDA SRBIJE

Kž. I. 927/74

U IME NARODA

Vrhovni sud Srbije u Beogradu u veću sastavljenom od sudija: Seratlić Milivoja, kao predsednika veća, Đukić Milutina i Nikolić Vlastimira, kao članova veća i stručnog saradnika Žikić Ljiljane, kao zapisničara, u krivičnom predmetu opt. Ignjatović Dragoljuba, zbog krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ, rešavajući o žalbama optuženog Ignjatovića i njegovog branioca izjavljenim protiv presude Okružnog suda u Valjevu K. 24/74 od 09.04.1974. godine, održao je sednicu veća u smislu čl. 341 ZKP, dana 29.10.1974. godine, u prisustvu zamenika Javnog tužioca Srbije, Aleksić Miloša i branioca optuženog Ignjatovića – Srđe Popovića, adv. iz Beograda, pa je doneo

P R E S U D U

ODBIJAJU SE kao neosnovane žalbe: optuženog Ignjatović Dragoljuba i njegovog branioca, a presuda Okružnog suda u Valjevu K. 24/74 od 09.04.1974. godine – **POTVRĐUJE.**

O b r a z l o ž e n j e

Prvostepenom presudom optuženi Ignjatović Dragoljub iz Beograda, oglašen je krivim za krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ i za isto osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od 3 godine i 6 meseci, u koju mu se uračunava vreme provedeno u pritvoru od 06.03.1974. - 09.04.1974. godine.

Na osnovu člana 61 KZ prema optuženom Ignjatoviću izrečena je mera bezbednosti zabrane javnog istupanja za vreme od 2 godine od dana izdržane ili oproštene kazne.

Na osnovu čl. 62 KZ oduzeta je magnetofonska traka na kojoj je snimljeno izlaganje optuženog, kao predmet koji je nastao izvršenjem krivičnog dela.

Optuženi Ignjatović je obavezan da plati 500,00 dinara na ime paušala.

Protiv ove presude izjavili su žalbe optuženi Ignjatović i njegov branilac zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, povrede krivičnog zakona i odluke o kazni, s predlogom da se prvostepena presuda ukine ili preinači tako što će se optuženi Ignjatović osloboditi od optužbe.

U žalbi branioca optuženog stavljen je zahtev da optuženi i njegov branilac budu obavešteni o danu održavanja sednice veća pred drugostepenim sudom.

Odgovor na žalbu optuženog podneo je Okružni javni tužilac u Valjevu.

Vrhovni sud je održao sednicu veća u smislu čl. 341 ZKP u prisustvu zamjenika JT Srbije i branioca optuženog a u odsustvu uredno obavještenog optuženog, razmotrio je spise ovog predmeta i pobijanu presudu koju je ispitao u smislu čl. 346 ZKP i saslušao predloge i objašnjenja stranaka, pa je po oceni navoda u žalbi, našao:

Žalba optuženog Ignjatovića se prethodno osvrće na tačnost optuženog kao "pesnika i dugogodišnjeg književnog kritičara a u političkom smislu kao marksistu-lenjinistu, bez bližeg političkog opredeljenja". Zatim, u sebi sadrži i uopštenija razmišljanja optuženog o našem društvu u okvirima svetske istorije, o tekovinama Pariske komune, Oktobarske revolucije i narodno-oslobodilačke borbe, koje su temelj naše budućnosti, s tim što se takva razmišljanja ne dovode u vezu sa inkriminacijama koje se optuženom stavljaju na teret.

Žalba branioca optuženog je konkretnija. U njoj se razmatra krivična aktivnost optuženog kroz dva dela. U prvom delu se ističe da je povređeno pravo odbrane optuženog odbijanjem predloga da se pribave odgovarajući izveštaji od nadležnih organa kojima bi se mogla dokazati istinitost činjenica o kojima se izjašnjavao optuženi na IV Zimskim filozofskim susretima na Divčibarama. To se odnosi na prikazivanje određenih činjenica iz društveno-političkog sistema u našoj zemlji, tj. da je privreda primitivna, industrija nerentabilna, zdravstvo siromašno, dezorganizovano itd. Jer, kako se ističe u toj žalbi, teško je prihvatiti da je optuženi iznosio neistinite podatke, a da se to prethodno zaista i ne dokaže. U tome, po stanovištu žalbe branioca optuženog, i jeste bitna povreda postupka iz čl. 334 st. 2 ZKP koja je svojim postojanjem stvorila takvu prazninu u činjeničnom stanju da je prvostepena presuda neodrživa. U drugom delu žalbe branioca vrši se osvrst na subjektivnu ocenu mišljenja i zaključaka optuženog koja zavisi od niza okolnosti, pre svega od ugla sa kog optuženi posmatra određene pojave, od društvene uloge optuženog, kao i od toga kakvo mesto optuženi ima u uočavanju nastanka i razvoja svih tih pojava. Zato se po stanovištu žalbe takve subjektivne ocene optuženog nisu mogle inkriminisati kao krivično delo neprijateljske propagande, s pozivom na odredbu čl. 166 Ustava SFRJ kojom je zagarantovana sloboda misli i opredeljenja. Dalje se u žalbi branioca optuženog ističe da je prvostepeni sud morao da razdvoji dva, po žalbi, odvojena i nezavisna obeležja krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ i to: neistinitost i zlonamernost. Jer, do zaključka o postojanju namere kod optuženog da izvrši krivično delo prvostepeni sud je došao na osnovu – prema žalbi – navodno neistinite sadržine izgovorenih inkriminacija, tako da je u konkretnom slučaju sužena definicija krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ. Čak i pod pretpostavkom da su inkriminisane tvrdnje optuženog o određenim činjenicama neistinite, nije se

moglo, prema žalbi, zaključiti da zato što su takva tvrđenja neistinita, da su ona i zlonamerna. Zato branilac optuženog smatra da se u konkretnom slučaju moralo utvrditi postojanje svih obeležja krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ nezavisno jedno od drugog. Pošto smatra da u pobijanoj presudi nedostaju takva utvrđenja, a isto tako i utvrđenja u odnosu na postojanje namere kod optuženog da izvrši predmetno krivično delo, kao i kakve su pobude rukovodile optuženog da dajući svoja mišljenja o temi “Kultura i revolucija” izgovori utvrđene inkriminacije – branilac je u žalbi predložio da se optuženi oslobodi od optužbe jer njegova delatnost ne sadrži obeležja dela za koje je oglašen krivim.

Vrhovni sud nalazi da su prednji žalbeni navodi neosnovani.

Pošto se žalbom optuženog iznose određena razmišljanja koja nisu u vezi sa inkriminacijama koje se optuženom stavljaju na teret, Vrhovni sud je te žalbene navode imao u vidu samo kod ocene pobuda sa kojih se optuženi odlučio da izvrši delo iz čl. 118 st. 1 KZ, o čemu će kasnije biti reči.

Odbijanjem predloga odbrane da se od nadležnih organa pribave izveštaji kako bi se njihovim čitanjem dokazala istinitost činjenica o kojima se izjašnjavao optuženi u diskusiji o temi “Kultura i revolucija”, nije išlo na uštrb pravilnog utvrđenja činjeničnog stanja. Krivično-pravni položaj optuženog se u konkretnom slučaju utvrđuje prema onome što čini sadržaj izgovorenih inkriminacija gledanih u celini, a ne prema onom što su o tim činjenicama pisali članci u časopisu “Ekonomska politika”. Prema tome, izvođenje predloženih dokaza bilo bi izlišno. Stoga tu nema bitne povrede odredaba krivičnog postupka iz čl. 334 stav 2 ZKP, kako se to ističe u žalbi branioca optuženog, pošto odbijanjem predloga o izvođenju navedenih dokaza, nije povređeno pravo odbrane optuženog. Naprotiv, odbrana je iznela svoje stavove o inkriminacijama koje se optuženom stavljaju na teret, a ti stavovi su u pogledu bitnih činjenica cenjeni u prvostepenoj presudi o čemu ista sadrži određene razloge.

U inkriminacijama izloženim u izreci pobijane presude, prvostepeni sud je utvrdio sva bitna obeležja krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ. Naime, stoji činjenica da u diskusiji optuženog ima i određenih manje-više tačnih tvrđenja u vezi sa stanjem ekonomije, školstva ili zdravstva u našoj zemlji a to i jeste ono na šta se ukazuje većim delom žalbe branioca optuženog. Međutim, ta se činjenica ne može posmatrati izolovano od zaključaka do kojih je pri iznošenju tih istih činjenica došao optuženi. Ustvari, a polazeći od određenih i u neku ruku negativnih ali i retkih pojava u našem društvu koje su svima nama poznate i protiv kojih se ovo društvo organizovanom akcijom bori, optuženi na takvim pojavama zasniva svoje zaključke, koji su očigledno neistiniti i zlonamerni i koji ustvari i predstavljaju elemente krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ. Tako, tvrdnje optuženog:

– “da je život naroda manipulantski usmeren na rešavanju banalnih pitanja vlasti od danas do sutra...;

– da je perspektiva današnje istorijske zbilje voljom političkih upravljača stalno zadržavana na jalovoj i opasnoj tački akumuliranja kriza koje pogoduju postojećoj političkoj vlasti...;

– da negativne pojave u našem društvu ukazuju da to nije ni kapitalizam ni socijalizam, prosto rečeno, to je bitisanje na samom dnu evropske civilizacije pri čemu imamo političku vlast apsolutno totalitarnu, nikom odgovornu...;

– da se nalazimo na granicama dva sveta – kapitalističkog kome je nemoguće da postoji i socijalističkog kome je nemoguće da se rodi”

predstavlja zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u našoj zemlji. U njima je očigledno sadržana neistina o tekovinama narodno-oslobodilačke borbe, za koje optuženi kaže “da su temeljno anulirane” pa ih zato poistovećuje sa “iskustvenim značajem koji ima Gubčev seljački ustanak, Timočka buna, Bitka na Ceru i Kajmakčalanu”. Povezano sa ovim iznošenjem ostalih neistinitih činjenica i zaključaka u inkriminisanom izlaganju optuženog, pravilno je od strane prvostepenog suda ocenjeno kao zlonamerno, jer je usmereno ka tom cilju. U tome i jeste umišljaj optuženog.

Ostali deo inkriminacija a posebno reči koje je izgovorio optuženi”... da organizovanom zlu koje nasrće sleduje organizovani otpor...” bilo pojedinačan, bilo organizovan... koji je po svemu sudeći neminovan...” - predstavlja poziv ili podsticanje na nasilnu promenu društvenog ili državnog uređenja.

U žalbi branioca se ističe da je u diskusiji optuženi izneo svoja subjektivna mišljenja o određenim pojavama, pa da se zato ne može reći da u njegovoj radnji stoje elementi krivičnog dela za koje je oglašen krivim.

Ovaj navod žalbe se ne može prihvatiti kao osnovan.

Optuženi je, kako je to pravilno ocenio prvostepeni sud, a o čemu je i napred bilo reči, u svojoj diskusiji o temi “Kultura i revolucija” izlagao svoja mišljenja koja su prožeta neistinom i zlonamernošću da bi na kraju bila i poentirana pozivom na promenu društvenog i državnog uređenja, jer je, kako kaže optuženi “Ljudstvo u određenom istorijskom trenutku došlo do bezizlaza i do alarmantnog stanja opšte krize”. Značaja ovakvog poziva optuženi je bio svestan. Sigurno je da je optuženom kao intelektualcu - književniku bilo dobro poznato da ovakvim svojim izlaganjem ne doprinosi razvoju socijalizma, kao i da, na taj način ne vrši konstruktivnu kritiku postojećih negativnosti. Iz te činjenice jasno proizilazi da je optuženi iskoristio ovu diskusiju da bi iskrivljenim podacima, poluistinama i iskonstruisanim zaključcima neistinito prikazao društveno-političke prilike u zemlji.

Nije osnovan ni navod u žalbi da su neistine, ukoliko one i jesu takve, i zlonamerne. Ovo sa razloga što se taj navod pobija već i samom sadržinom i karakterom diskusije optuženog. Osim toga, pogrešno odbrana u žalbi odredbu čl. 118 st. 1 KZ deli na dva, odvojena dela sa bližim objašnjenjima datim u toj žalbi, pošto zlonamernost kao elemenat krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ implicira alineju o kojoj se govori na početku tog zakonskog propisa, tj. stvaranja raspoloženja za promenu društvenog ili državnog uređenja.

Prema izloženom, prvostepeni sud je u oceni suštine i značaja inkriminacija koje se optuženom stavljaju na teret, pravilno postupio kada je našao da u radnji optuženog stoje sva bitna obeležja krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ, te se u žalbi branioca neosnovano ističe da je povređen krivični zakon.

Vrhovni sud je cenio predlog u žalbi branioca za izvođenje novih dokaza – čitanjem članaka iz časopisa “Ekonomska politika” kojima bi se ustanovila tačnost nekih činjenica o kojima je govorio optuženi, što bi, prema žalbi, bilo od značaja za ocenu njegovog umišljaja kod izgovorenih inkriminacija. Predlog

nije osnovan jer se radi o ilustraciji samo nekih podataka u vezi sa ekonomskom politikom u našoj zemlji koji su u osnovi poznati, a koje je optuženi iskoristio za konstrukciju svojih neistinitih i zlonamernih zaključaka. Takvi zaključci u kontekstu svega onoga što je govorio optuženi i objašnjavaju povodom čega je optuženi to govorio, a svedoče i o njegovom raspoloženju iz čega se vidi zašto je tako postupio. Tu okolnost, a koja je detaljno obrazložena u žalbi optuženog, Vrhovni sud je imao u vidu ali, kod ocene žalbenih navoda kojima se pobija odluka o kazni.

Ocenjujući odluku o kazni koju je optuženom izrekao prvostepeni sud a u vezi navoda žalbi odbrane – Vrhovni sud nalazi da je optuženom izrečena kazna koja odgovara i težini dela i stepenu krivične odgovornosti optuženog, te da prvostepenu presudu i u tom delu treba potvrditi. Pri odmeravanju kazne prvostepeni sud je imao u vidu i cenio da optuženi do sada nije bio osuđivan, kao i njegove porodične prilike, koje je okolnosti pravilno ocenio kao olakšavajuće.

S druge pak, strane stoji činjenica da je optuženi kao književnik i intelektualac i kao čovek za kog sam tvrdi da je privržen ideji socijalizma, postupajući na utvrđeni način i pred određenim skupom ljudi, - bio svestan toga koliko štetnih posledica može to da prouzrokuje po naše društveno-uređenje. Ovo utoliko pre što je čitav napad na naš društveno-politički sistem od strane optuženog bio prikazan kao dobronamerna kritika, mada je to faktički bio napad sa antikomunističkih pozicija prikriven “levičarskim” frazama o slobodi, tiraniji i tome slično. S obzirom na izneto društvena opasnost delatnosti optuženog pojavljuje se u takvom obliku da se zaštita napadnutih dobara ne može postići kaznom u kraćem vremenskom trajanju što se alternativno predlaže u žalbi branioca.

Ocenjujući pitanje izrečene mere bezbednosti iz čl. 61 g KZ u smislu čl. 349 ZKP, Vrhovni sud nalazi da je i ta sankcija pravilno izrečena prema optuženom i da je dovoljno obrazložena u pobijanoj presudi.

Sa izloženog, a na osnovu čl. 35-4 ZKP Vrhovni sud je odlučio kao u izreci ove presude.

Zapisničar,
Žikić Ljiljana, s.r.

Predsednik veća,
sudija,
Seratlić Milivoje, s.r.

Za tačnost opravka
Upravitelj sudske pisarnice,
Miroslava Kovačević

Milomir Romanović, *Građanski rat 1990-2000.*

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Marinko Arsić Ivkov

SKICA ZA PORTRET SPASOJA ŠEJIĆA (povodom šesnaestogodišnjice smrti i izlaska devet romana ovog pisca)

Spasoje Šejić je rođen u Samokovu, iznad Kuršumlje, 1948. Samoubio se 1989. u Obrenovcu, gde je radio kao profesor gimnazije. Za života je objavio nekoliko romana. Ove godine, šesnaest godina nakon smrti, objavljeno je devet njegovih romana u jednoj knjizi, pod naslovom Devet života. Ova značajna knjiga izašla je pre svega zahvaljujući trudu njegovog profesora, pisca Ivana Ivanovića, koji je obezbedio "materijalna sredstva" od Ministarstva kulture Srbije. Zasluga pripada i izdavaču, Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci "Ivo Andrić" iz Prištine (u izgnanstvu) i Rastku Šejiću za izvanrednu opremu knjige i za prikupljanje rukopisa.

Srpska proza XX veka imala je dva značajna, dva velika razdoblja. Prvo cvetno doba čine dvadesete godine. Drugo, kraj šezdesetih i sedamdesete godine.

U ovom drugom periodu, posle dugogodišnje stagnacije, dolazi do eksplozije i na planu sadržine i na planu forme. Gotovo svaki mladi pisac donosi nešto novo, sveže. Drsko. Goto-

vo svaka knjiga, razbijajući književnu učmalost i monotoniju, razbija i duhovnu učmalost uopšte. Učmalost u umetnosti, to je najrečitiji znak učmalosti jednog društva. Književnost je tih godina prva, makar i kao petao koji prerano kukurikne, počela da budi, da vuče za rukav. I naišla je na odziv. Čitaoci, bez kojih nema ni književnog života ni podsticaja za književno stvaranje, odazvali su se. Stvorena je interakcija, organska veza, između autora i publike. Pisac je osećao da neko čeka njegovo delo, da je ono nekome potrebno, da ima kome da se obrati. "Književne radionice" su radile "punom parom". Književni život je bujao. O knjigama je govoreno i pisano, gotovo kao o sportu. Književnost je bila deo društvenog života. Knjige početnika, pesnika i prozaista, čitane su više nego dela živih klasika. Gotovo da nije bilo romana, knjige pesama, pripovedaka, koji su imali tiraž manji od hiljadu primeraka, što je za današnju Srbiju nezamislivo. Knjige su kupovane. Ne samo da nijedan izdavač nije propao, nego su nicali novi, čak i pri-

vatni i poluprivatni. Književni život preuzeli su mladi buntovnici.

U književnosti se eksperimentiralo, istraživalo, ali smisleno, ne radi eksperimenta i istraživanja. Žargon, fustote, igre jezikom i rečenicom, igre formom, karakteristike su proze ovog perioda. Priče su dobijale oblik naučnog teksta, ponekad su svojom "vizuelnom dimenzijom" zaista postajale *forma*.

Ozbiljan proučavalac srpske književnosti tek treba da otkrije značaj i novine koje je doneo ovaj period.

Na ovakav književni polet svakako je uticao opšti polet u društvu, totalitarnom društvu u kojem su promene bile zabranjene. Tih godina strujala je narodnim telom energija promena, koja je zahvatila mnoge segmente društva, a ne samo umetnost. To je vreme studentskih i radničkih pobuna, javljanja privatnog preduzetništva, reformi u ekonomiji i sportu. Duhovnih reformi. Film je dostigao zenit, pre no što je završio u "bunkerima". To su buntovne, stvaralačke godine.

Iz te književnosti, koja je nezvana hrupila u srpsku literaturu, izbijao je taj duh pobune. Bila je to, na osoben način, angažovana književnost. Angažovana u pozitivnom značenju te reči. Političke i socijalne teme nazirale su se bar u pozadini. Otud toliko zabrana i oficijelnih napada na književna dela. Svi su tragali za aluzijama u njima, jedni da bi branili režim i pravili karijeru, drugi iz duhovnog zadovoljstva. Nije bilo ni politički neutralnog pisca, ni politički neutralnog čitaoca. Igralo se na dva gola. Buntovnik protiv tiranina. Slabiji protiv jačega.

Među nama koji smo redali sitnije i krupnije kamenje u taj književni mozaik, bio je i Spasoje Šejić.

On je, i duhovno i književno, stasavao u tom vremenu, on je dete tog vremena.

Zato su možda sve vrline i sve mane takve književnosti najočiglednije baš u njegovom delu.

Sudbinu svih pobuna doživljava i književnost. Kad je država represijom okončala socijalne buntove i nezadovoljstvo, deo pobunjenih pisaca obrijao je brade i skratio kosu i prešao među konformiste i poslušne "književne i kulturne radnike". Drugi, manji, deo, postao je još gorči i žešći, ali su za njege vrata izdavača bila zatvorena. Tako je nastala alternativna, opoziciona, podzemna književnost. Koja je proganjana, prećutkivana, držana na književnoj margini, kao što su i njeni autori držani na društvenoj margini.

Među ove potonje spada i Spasoje Šejić.

Celokupno Šejićevo delo bavi se svojim vremenom. A pisati o svom vremenu nije lako. To se, na ovaj ili onaj način, plaća životom. Šejić je za ovo najbolji primer. Zato mnogi pisci beže u prošlost ili u apstrakciju.

Šejić je mnogo stradao. Čak više od mnogih koje je vlast, preko svojih opunomoćenih kritičara i političara, javno napadala ili koji su izvođeni pred sud. On je bio žrtva onog podmuklog obračuna sa neistomišljenicima, sa nezavisnim intelektualcima i piscima. Neretko bili su srećniji oni protiv kojih je obračun bio javan. Šejić je najbolji primer za to. Nikad nije javno napadan, ali je prećutkivan od kritike. Veliki izdavači su odbijali da objave njegove knjige, tobož iz umetničkih razloga. O nagradama i materijalnim priznanjima da i ne govorimo. "Država mu je dala posao", kako se tada govorilo, a "sitni" pritisci i zlostavljanja bili su nevidljivi. Njege su ti pritisci i odveli u smrt. Njegova bolest i samoubistvo direktna su posledica tog podmuklog obračunavanja sa "belom vranom" u jednoj "uzornoj" sredini, kakva je bila

gimnazija u Obrenovcu i sam Obrenovac.

Bili smo prijatelji. Upoznao sam ga onako kako pisci možda i treba da se upoznaju. Na osnovu njegovog dela. Bio sam član žirija Književne omladine Srbije koji je odabirao prve knjige mladih pisaca za objavljivanje (Književna omladina, izdavač tada najuglednijeg književnog lista *Književna reč*, uživala je ugled i kao "izdavačka kuća" mladih pisaca.) Među stotinama rukopisa pronašao sam moderan, zrelo pisan, "autorski" u svakom pogledu, roman *Dok ne stigne Tomas Man*. Posle toga sam upoznao njegovog autora.

Pisac Ivan Ivanović bio je Šejiću profesor u kuršumlijskoj gimnaziji i više puta mi je govorio kako se oseća odgovornim što je njegov đak krenuo mukotrpnim i nezahvalnim putem književnosti. Da je imao nekog drugog profesora, možda bi se opredelio za neko unosnije i mirnije zanimanje. Kao da je hteo da kaže: možda bi danas bio živ. A ja sam, eto, izborom njegovog romana, odgovoran što je Šejić još dublje zakoračio u taj nezahvalni svet književnosti – što je ušao "u arenu" u kojoj ne važe pravila i običaji civilizovanog sveta.

Nakon što smo se upoznali, postali smo prijatelji. Po srodnosti.

Ono što sam uočio u prvom Šejićevom romanu, *Dok ne stigne Tomas Man* (to nije i njegov prvi napisani roman), odlikuje i sve njegove ostale romane. Bez jedne od tih odlika, danas, u 20. i 21. veku, nema dobre književnosti. To je polemisanje sa književnom tradicijom. Polemika nije moguća bez solidnog i sistematskog književnoteorijskog obrazovanja i bez stalnog čitanja klasične i savremene književnosti. I to ne čitanja nasumce, onako kako šta dođe pod ruku, kao sa pijaćne

tezge, nego čitanja smislenog i sistematičnog.

To Šejićevo polemisanje sa književnom istorijom vidljivo je i na držinskom i tematskom planu (od čekanja Godoa, koji u njega ponekad nosi ime Tomasa Mana, pa do 1001 noći i Ikarovog leta), a možda još više na planu forme (u njegovim romanima kao da se, bilo kao ironija bilo kao apologija, daje sinteza svega što je svetska literatura 20. veka ponudila na planu forme).

Literatura nam često nudi paradokse: Šejić nije veliki stilista, ali na planu stila i forme često je nenadmašan. Njegova, piščeva, koža na tom planu bila mu je očigledno pretesna. Isprobao je sve stilove i forme. Novi roman – nov stil, nov oblik. Protivnost prethodnom. Takve lupinge pravio je samo Fokner. Rezultat često neverovatno uspešan: *Crveni krugovi*, *Skica za portret N.J.*, *Preduzimanje mera*.

Birokratski jezik, odnosno njegova karikatura, sa mnoštvom skraćenića i pokondirenih reči ondašnje politike, kojim je napisan čitav roman *Skica za portret N.J.*, od prve do poslednje rečenice, oblikuje piščevu poruku koliko i sami karakteri i priča. Neverovatno je koliko je taj jezik srastao sa pričom i junacima, koliko ne "štrči" u romanu, koliko se roman čita tačno. A na početku se verovatno svakom čitaocu učini da takvim jezikom ne mogu da se pišu ni sindikalni izveštaji, a kamoli književna dela. Smela avantura u koju bi malo koji književnik smeo da se upusti.

Šejić je pisac koji se usudio.

Usudio se on da piše angažovanu, buntovnu literaturu, i da zajedno sa drugim piscima svoje generacije покаže da angažovanost ne mora uvek da bude nedostatak. U nekim njegovim romanima ta angažovanost, često

u vidu satire, postaje “plus”, pojačava njenu umetničku vrednost i čitljivost.

Njegovi romani nose pečat vremena u kojem su nastali, ali nisu zastareli i nisu prolazne vrednosti. (Mnoga, pak, dela iz tog vremena koja se bave “univerzalnim” i “vanvremenskim” temama odavno su zaboravljena i nerazumljiva današnjem čitaocu.) Uvek će biti Vukadinovića, uvek će biti karijerista i podlaca, vlastodršci će još dugo krojiti tuđe sudbine, uvek će biti provincijalaca i malih ljudi, i uvek ćemo, u društvu sa Borom Pelcerom ili Slavicom Nastić, čekati nekog Tomasa Mana.

Pisati, kritički a ne apologetski, o vremenu u kojem živiš, podrazumeva satiru. Šejić joj rado pribegava, mada ona nije dominantna u njegovim delima, čak ni u onima koja nose predznak *satirična* i čiji su junaci pripadnici režima i karijeristi. Kad je satira suviše naglašena i kad samo ona vodi piščevo pero, kad ovlada jednim delom, ona to delo često uprosti, učini ga jednoslojnim i jednosmernim, umetnički ga oslabi. To je čest slučaj sa “čistim” satirama. Radoje Domanović je dobar primer. To je satiru kao književnu vrstu i gurnulo na margine književnosti. Velika dela svetske književnosti najbolje pokazuju kako satira može biti zlatna nit književnog dela (*Gargantua i Pantagruel*, *Don Kihot*). Šejić uglavnom dobro gospodari satirom i ne dozvoljava da ona pređe u prosto ruganje ili mržnju. Često je zaodene ironijom, sarkazmom, humorom.

Kao što gladnom i umornom putniku kao spas dođe čarda na putu, tako čitaocu dobro dođe humor u mračnom, teškom i beznađežnom svetu Šejićeve proze.

Humor je vedriji u ranim romanima i čini podnošljivijim, vedrijim taj natmureni Šejićev svet. (*Poslednji lek*:

“Nebo ponad Samkinova uvek je vidilo kurvanjsku, bugarsku politiku, reče Vidoje. Uvek iznenada sruči na seljaka svoje teške suze.”)

U poznijim, satiričnijim i gorčim, romanima, i humor je teži, crnji.

(*Preduzimanje mera*: “Protiv šale nismo, naš kraj je poznat kao rasadnik humora, naši ljudi su veseli, mnogi se i u snu smeju, neki ne prestaju da se smeju i u najtežim situacijama, nije retkost da se naša deca prilikom rađanja umesto plačem oglase smehom. Sve to mi znamo i u celini zadovoljni smo količinom smeha proizvedenog u našem regionu... Svi se u strukturama slažemo da smeh, dakle, treba da postoji, da ga treba negovati, ali istovremeno znamo da smeh našeg čoveka mora da bude zdrav, da bude pre svega izraz sreće i zadovoljstva, da je pristupačan svakom našem građaninu, i jasan, jasan, naravno, razložan i harmoničan. Nismo očekivali da se ta gotovo urođena potreba naših radnih ljudi za smehom može tako bezobzirno i drsko zloupotrebiti... Mislili smo grozničavo, glave su nam pucketale od misli.”)

Pisac sa toliko satiričnog i humorističnog naboja ne može a da ne duguje bar malo Stevanu Sremcu. Iako modernog senzibiliteta, sa iskustvom i znanjem pisca druge polovine dvadesetog veka, Šejić nas bar u nekim romanima podseti na tradiciju svojim duhovitim poetama koje gotovo da imaju Sremčevu snagu (*Poslednji lek*, *Devojke bele i mezgrovite*, *Preduzimanje mera*). Ovaj Šejićev dug tradiciji pokazuje da i najmodernija, najrevolucionarnija literatura, ako je prava literatura, proizlazi iz tradicije i čini njen nastavak.

Na planu forme Šejić je gotovo u svakom romanu nov, nepredvidljiv. Pripovedačke opcije, a često i pripo-

vedači, smenjuju se u istom romanu gotovo ritmično, književni postupci i vremenski planovi se ukrštaju, neretko i jezik i stil. Eksperimentisanje formom bilo je tada u modi. Bio je i to jedan od izraza opšteg nezadovoljstva postojećim stanjem, kako u društvu, tako i u literaturi. Kao i sadržina, i forma je morala da bude provokacija. Kod Šejića ta provokacija ima pokriće, nikad nije sama sebi svrha, doprinosi umetničkoj snazi i poruci romana (*Poslednji lek, Crveni krugovi, Preduzimanje mera...*)

Ako svet ima svetlu i tamnu stranu, Šejićevi romani nalaze se na ovoj drugoj. Ništa neobično za pisca koji je stasavao uz “crni talas” i crne boje “stvarnosne” proze. Tih godina, za sve nas to su bile boje vlasti. Poruke Šejićevih romana su pesimistične i melanholične, sumorne. Dominiraju mračni, zli, podli, ili pak nesrećni i bespomoćni karakteri. Humora ima napetost, ali je on crn. Čini se da je u nekim romanima i sunce crno. Nema nijednog optimističkog završetka, nijednog junaka ne očekuje ništa dobro. Ima i veselih scena i “pozitivnih” likova, ali u njihovoj pozadini je uvek ta crna slika jednog, pre svega moralno, propalog društva i uvek je tu nešto što nagoveštava “propast”, “preduzimanje mera”.

Šejićevi junaci mogu da se svrstaju u dva tabora, ili su sa ove ili sa one strane, da parafraziram Grigorija Božovića, Ljum-kule, koja deli vlast i one koji su uz nju od onih koji su “neprijatelji naroda” i protiv vlasti. Lako ih je razaznati.

Prvi su dani kao tipovi, kao koncentrat svih režimskih karijerista, doušnika i podlaca. I njihove sudbine u romanima su tipične, uključujući i Šejićevog “najomiljenijeg” junaka Vukadinovića.

Drugi su karakteri, često izvanredno individualizovani likovi, poput

Bore Pelcera. Oni su dani mnogo plastičnije i životnije. Pisac ne krije da su njegove simpatije na strani buntovnika, studenata, “malih ljudi”.

Radnja se uglavnom događa u provinciji, a onda u Studentaskom gradu i Beogradu. Sredina je poslušna i uličička. Mogu reći, realistička. Individualci štrče, smetaju. Oni su u Šejićevom svetu izuzetak.

Politika kroji sudbinu svih ljudi, velikih i malih, i od nje niko ne može da umakne. To je jedna od poruka Šejićevih romana, sprovedena i dokazana vrlo dosledno. Kad se sve razgrne i ogoli, gotovo svi junaci su žrtve političkih moćnika i politike, čak i u romanima u kojima nema politike i koji se bave životima i sudbinama “običnih ljudi” (*Poslednji lek, Dok ne stigne Tomas Man, Devojke bele i mezgrovite*)

U romanu *Levičar – desničar* politika je prerasla u paranoju, u lov na ljude. U vreme pisanja ovog romana i sam autor je uveliko žrtva takve paranoje.

Nezadovoljstvo je osnovna odlika svih Šejićevih junaka. Stvarnost treba da se menja, često govore njegovi junaci. Ona uništava patrijarhalne, moralne, duhovne, individualne vrednosti. Svi su opasani visokim zidom, i stvarnim i duhovnim, svi hoće nekud da odu. Čak i oni beskrupulozni “negativci” koji oličavaju moć i vlast, poput Vukadinovića i Lakija Nikolića, čeznu za svetom slobode.

To bekstvo nikom ne polazi za rukom, i to je razlog njihovog nezadovoljstva.

U *Skici za portret N.J.* oličenje te slobode za Vukadinovića je politički proganjana devojka, predstavnik onih koje je Vukadinović cinkario i na čijim je nesrećama gradio karijeru.

Za Marisava Krčelića (*Crveni krugovi*), tog najnesrećnijeg i najponiže-

nijeg od svih Šejićevih junaka, sloboda je izmišljeni odlazak u Australiju.

U romanu *Devojke bele i mezgrovite* Bata Pelcer treba da povede bruce, tek pristigle iz provincije, u osvajanje novog, srećnijeg sveta – Beograda. On je njihov vođa, čićerone, on traži njih da bi, kao Šeherezada, svojim pričama spasavao sebe, da bi bar u mašti pobegao iz stvarnog sveta, a oni traže njega, jer on treba da ih povede u novi život. Bata ih čak časti novcem koji mu je, tobože, dala u njega zaljubljena buržujka, gospođa Milovanović, a taj novac je zaradio istovarom uglja, na isti način kao i oni koji ga slušaju. Studenti na kraju otkrivaju ono što su i naslućivali – da nikad nisu potpuno verovali u Pelcerove priče, ali da su im one bile potrebne. Roman *Devojke bele i mezgrovite* je panorama nezadovoljnika i nezadovoljstava. I svaka junakinja izmišljenih donžuanskih priča glavnog junaka, Bate Pelcera, pre svega je nezadovoljnica, bilo da je reč o političarki, ćerki visokog funkcionera, bivšoj buržujki, “običnoj” profesorki, studentkinji, siromašnoj prostitutki...

Slavica Nastić se odriče sveta svog detinjstva i svojih roditelja. Misli da je drugi svet, svet studenata i levičara, onaj pravi. Kraha studentske pobune 1968. i njen abortus označavaju i poraz tog sveta. Ostao joj je samo Tomas Man.

Nezadovoljstvo na opštem planu prožeto je nezadovoljstvom na ličnom planu. Nema zadovoljnih, niko kod Šejića ne može da ostvari svoje planove i želje i da bude srećan.

Ne anticipiraju li pisci u svojim delima svoju sudbinu? Šta nam je sve poručio Dis *Utopljenim dušama*? Jedan Miljkovićev stih glasi: “Pašće sunce tamo gde ja budem klečao”. Šta sve pažljivom čitaocu mogu da nagoveste Šejićevi pozni romani?

Sa godinama Šejić je i kao čovek i kao pisac sve jetkiji, svet njegovih romana je sve beznađežniji, sve luđi i sve izolovaniji i dalji od normalnog sveta. Kao njegov junak u *Poslednjem leku*, pisac je svoj fiktivni svet visokim zidom odvojio od zdrave pameti, norme ponašanja i moralne vrednosti gotovo da su okrenute naglavačke. Paranoja, lov na neprijatelje, duhovni i duševni mrak pritiskaju sa svih strana. Ljudi samo čekaju da lovac u njih upre prstom. Izlaza nema.

U lamentu nad svojim životom i svojim pesmama, Branko Radičević je pokrenuo i jedno teorijsko pitanje. Zbog opšteg tona pesme malo ga je ko uočio kao poetički stav. Branko smatra da pesnik treba da popravlja svoje pesme, da ih “glača” i nakon objavljivanja, naročito ako imaju početničke, mladalačke nedostatke. Zreo pesnik “tralje” treba da zameni skladnijim i finijim “odelom”.

Kao ni Brankova, ni Šejićeva dela nisu dočekala piščevo naknadno čitanje. Da je poživio, Spasoje Šejić bi sigurno “sa olovkom u ruci” iščitao svoja mladalačka dela, bar ona koja su ostala u rukopisu. “Siročad” bi sigurno dobila bolje ruho. Brankovi termini su preoštri. Šejićevi romani, čak i oni nađeni u rukopisu u zaostavštini, izgledaju dobro i bez “glačanja”. Naravno, mladalački nedostaci su očigledni i zbog tog sam se setio Branka. Ali i takva, njegova najbolja dela, kao što su *Devojke bele i mezgrovite*, *Skica za portret N.J.*, *Preduzimanje mera*, čitana danas, za koplje su ispred najhvaljenijih “postmodernističkih” romana.

I U SRBIJI JE BILO DISIDENATA...

– O filmu *Mlad i zdrav kao ruža* Jovana Jovanovića –

Doskora, nada u disidentizam srpskog porekla bila mi je sasvim mala i tanušna. Socijalizam naših boja prosto nas je terao da verujemo u nametnutu dogmu, kao u savršen sistem koji bezuvetno bitiše između Zapada i Istoka, hrabro se odupirući svekolikom svetskom zlu. On je zbilja i bio pogodan za dobar deo stanovništva, dajući mu pre svega vrlo korektan život, kako materijalni tako i ideološki, zatim mir i prividnu slobodu, za kojom sada toliko čeznemo. Njegov jedini problem je, svakako, bio ograničen vek trajanja, baš kao i piramidalnih banaka tipa “Dafimenta” i “Jezdimenta”. Ipak je izdržao tridesetak godina, urezujući se u malo pliće umove kao nešto sasvim dobro i perspektivno.

Iznenada, u tim vremenima pojavio se jedan mlad režiser, sa vrlo prozaičnim imenom i još prozaičnijim prezimenom, dobro upoznat sa trendovima u najrazvijenijim evropskim i svetskim kinematografijama, sa dozom genijalnosti ili kako bi neki pre rekli, kreativnog ludila. I uradio je nešto zbilja maestralno, ali i krajnje čudovišno. Prodrmao je jednu, strogo kontrolisanu, socrealističku kinematografiju, pustivši joj adrenalin u količini koju normalan čovek ne može istrpeti. A mi, odnosno većina od nas, sadašnjih i onih pređašnjih, nismo ni znali za taj klasičan nokaut sistema prevara i zabluda.

Zar je moguće da je film prošao toliko stepenica, pre konačnog spaljivanja na lomači i smeštanja njegovog pepela u bunker. Zaboga, on je dobio sredstva od tadašnjeg ministarstva kulture, zatim je prikazan na Pulskom festivalu, gde je izazvao znatiželju pravih poznavalaca filmske umetnosti. Kakav je to bio socijalizam, kakvo samoupravljanje, kad film još ranije nije ukinut, odnosno zaustavljen na samom početku snimanja. Neko je morao da čita scenario tog istog čoveka (Jovan Jovanović je režiser, scenarista i montažer filma), pre nego što su odobrena sredstva za njegovo snimanje. O svemu tome malo se govorilo ovih dana, odnosno nije se postavljalo pitanje kako je taj film uopšte snimljen.

A razlozi su sigurno različiti. Nikako ne treba zanemariti genijalnost tog čoveka, koji je verovatno poznavao razne tehnike manipulacija, koje su u to vreme fantastično funkcionisale. Zar nije očigledno da je glavni junak (Dragan Nikolić) tokom filma doveden do takvog stupnja (posle prišivanja mnogobrojnih etiketa kao što su: pokvarenost, narkomanija, ubistva, a tu je svakako i majica sa američkom zastavom koju nosi na početku filma) da predstavlja sve zlo trulog kapitalizma koji nam pretil sa svih strana. Cenzori su jednostavno, zbog neukosti ili plitkosti, poverovali da režiser ovog

filma želi da dâ bezuvetnu kritiku sistema koji je tadašnja Jugoslavija nadvladala, odnosno ostavila za sobom. Negde na polovini filma malo inteligentiji gledalac, posle polazne euforije (oduševljenja) zbog tako oštre kritike suludog sistema, shvata da glavni lik pored revolucionarnih osobina i antidogmatskog sagledavanja stvarnosti, ima i osobine koje smo ranije naveli. Čini mi se da je čika Joca to morao uraditi, jer na drugi način nikada ne bi dobio kameru u ruke. I pored surovosti tog istog huligana uvijenog u američku zastavu, tokom celog filma projevava sva tragičnost zemlje u kojoj smo živeli i u kojoj živimo.

A završna scena u hotelu "Jugoslavija" biće nešto što će ući u filmske čitanke ove zemlje. Više nema dilema. Zemlja se raspada, a Dragan Nikolić nas upozorava da je baš on naša budućnost. Bravo Joco. Ti si genije. Napokon, i mi u Srbiji možemo ti to reći glasno i jasno.

Nastup Joce u dvorani Akademije dramskih umetnosti, pre i posle filma, bio je potpuno u skladu sa likom stvorenim u njegovoj glavi. Bez dlake na jeziku, naoružan besom prikupljenim dugih trideset godina, progovorio je iz samog srca i gneva koji je natopio razigranu dušu. Otkrio nam je da su kadrovi na Akademiji filmskih umetnosti birani po najgorim mogućim principima (odnosno, samo onim – neupućenima), kao uostalom i u svim segmentima našeg društva (to nije rekao). Najveća imena tadašnjeg srpskog filma prikazana su u najgorem mogućem svetlu, kao moralne nakaze spremne da unište sve što vredi i ima perspektivu. Tako su uostalom i njega pokušali da ubiju, paleći mu delo. Takođe je Joca rekao da nije napravljen rez sa prošlošću, odnosno da Akademija dramskih umetnosti i dalje predstavlja ne-

što konzervativno (kako i ne bi, kad su svih ovih godina loši kadrovi zamenjivani još gorim, a njihov radni vek nije ni tri, ni pet godina).

Tako je na filmu, ali i u svim drugim sferama umetnosti. Akademijama, produkcijskim kućama, udruženjima, izdavačkim preduzećima, kulturnim institucijama. Njegove reči predstavljaju krunski dokaz da bez radikalnog reza (ne filmskog) između sadašnjosti i prošlosti nema ni budućnosti. Svi koji su u prethodnim sistemima isplivali na površinu moraju se prvo vratiti nazad, pa tek onda, ako prođu detaljnu kontrolu, definitivno zauzeti dodeljeno mesto. Mi zbilja ne shvatamo da se u ono vreme, ali i u ovo sadašnje, nikako nije moglo situirati bez duboke zaleđine, kako porodično-prijateljske, tako i finansijske, a sve to su nadgrađivale najgore ljudske osobine. Iz takvih ličnosti ne mogu da isplivaju najgenijalnija dela, jer da mogu, oni se nikada ne bi tako ponašali. Mogu prosečna, salijerijska, taman tolika kolika treba da budu da bi se uništila umetnost jedne zemlje.

Joco, padam pred tobom na kolena i zahvaljujem iz sveg srca što si vratio moju davno poljuljanu veru u disidentizam srpskog porekla. Hvala ti na svim onim bezobraznim rečima izgovorenim jednog običnog subotnjeg podneva. Kao što je Niče u svome delu činio društvu i ljudima, tako u ovoj našoj sredini treba još jedan Niče Terminator, spreman da sve "sprovede u praksu".

Ti si nam dao početni udarac, samo je pitanje da li ovde ima nekoga da završi utakmicu.

HERETICUS

Journal for Re-examination of the Past

Vol. III (2005.), No. 2

CONTENTS

<i>Introduction</i>	3
---------------------------	---

LITERARY EVALUATION

<i>Saša Ćirić</i> One Resented View on Contemporary Serbian Literary Critique from Readers' Margin	7
<i>Boško Tomašević</i> Forget /Serbian/ Literary Critique	21
<i>Srđan Simeunović Sendan</i> Mafia with Taste of Literature	39
<i>Ratomir Damjanović</i> Dense Network of Lies	49
<i>Labud Dragić</i> Literary Evaluation of Today	62
<i>Vujica Rešin Tucić</i> What is the Purpose of New Critique	67
<i>Marinko Arsić Ivkov</i> Our Best Contemporary Critic	70

Research

<i>Aleksandar A. Miljković</i> Lamentations for Book "Under Occupation" by Borisav Stankovic	73
--	----

Essays

<i>Slaven Radovanović</i> "Horrible" Work for Horrible Times	91
---	----

Developments

<i>Danilo Kiš</i> Pro Plurality	103
--	-----

Events

<i>Marinko M. Vučinić</i> Srebrenica - Bailiffs of Truth and Orthodox Stubbornness	107
--	-----

Views

<i>Obrad Stanojević</i> Don Quixote and Paracin's Nettle	115
---	-----

Controversies

<i>Ivan Ivanović</i> Serbian	127
---------------------------------------	-----

Interviews

<i>Srđan Simeunović Sendan</i> Conversation with Vladimir Arsenijević	149
Messages and Moral of Serbian October (3)	153
<i>Gordana Čomić</i> There is the Entropy of Social Processes	154
<i>Ivan Đorđević</i> Weeping of Desperate People	173

Dossier: Dragoljub Ignjatovic

<i>Jovica Trkulja</i> Case of Dragojub Ignjatovic	199
Trial	202

Retrospectives and Review Article

<i>Marinko Arsić Ivkov</i> , Sketch for Portrait of Spasoje Sejić (on the occasion of 16 years after the death and publication of the 9 th novel of this writer)	229
<i>Srđan Simeunović Sendan</i> , There were Dissidents in Serbia too (about film <i>Young and Healthy as a Rose</i> of Jovan Jovanovic)	235

Objavljivanje ovog broja časopisa *Hereticus* pomoglo je

Ministarstvo kulture Republike Srbije

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. - Vol. 3, No. 2 (2005) -
. - Beograd (Danijelova 32/II) : Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003-. - 23
cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus
COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past

Vol. III (2005), No. 2

Editor-in-chief

Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Predrag Čudić

Ivan Ivanović, zamenik glavnog urednika

Marinko Arsić Ivkov

Predrag J. Marković

Dejan Milić, secretary

Nikola Šuica

Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

Editorial Board Address

Belgrade, Andre Nikolića 29, tel/fax: 011/3064-571

E-mail: cups@cups.org.yu

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Print run

300 copies

Annual subscription: 60 EUR / 75 USD

Societe General Yugoslav Bank

Vladimira Popovića 6/apt B 31 Beograd

SWIFT address SOGYUBG

EUR: 222 30121 0083 06

Front-page illustration

Milomir Romanović, "Fishes head", 1975/6

Works published in this review may not be reproduced, either entirely or in parts, without express permission of the Editorial board. Assessments made in the articles are personal opinions of their authors and do not necessarily express the opinion of the editor or the publisher.

ISSN 1451-5822

9 771451 582001